

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NİN
ARAP VİLAYETLERİNDEKİ ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SALİH AKIN

İSTANBUL, 2021

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NİN
ARAP VİLAYETLERİNDEKİ ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SALİH AKIN
(180121006)**

**Danışman
(Prof. Dr. Zekeriya Kurşun)**

İSTANBUL, 2021

01/02/2021

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı'nda 180121006 numaralı Salih Akın'ın hazırladığı "1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin Arap Vilayetlerindeki Etkileri" konulu Yüksek Lisans. tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 28/01/2021 Perşembe. günü saat 16:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** karar verilmiştir.

Düzeltilme verilmesi halinde:

Adı geçen öğrencinin Tez Savunma Sınavı .../.../20... tarihinde, saat ...:.... da yapılacaktır.

Tez Adı Değişikliği Yapılması Halinde: Tez adının .....
.....
şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Tarih	İmza
(Danışman) Prof. Dr. Zekeriya Kurşun	01/ 02/2021	Kabul
Prof. Dr. Davut Hut	01/ 02/2021	Kabul
Doç. Dr. Hasip Saygılı	01/ 02/2021	Kabul
(İkinci Danışman) *	.../ .../20...	.....
*.....	.../ .../20...	.....

*2. Danışman varsa doldurulacak

BEYAN/ ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağılı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Salih Akın

İmza

**1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NİN
ARAP VİLAYETLERİNDEKİ ETKİLERİ**
Salih Akın

ÖZET

Bu çalışmada 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Arap vilayetlerine etkileri incelenmiştir. Bahsi geçen harp, son dönem Osmanlı tarihi açısından oldukça önem taşımaktadır. Ciddi toprak kayıplarıyla karşı karşıya kalınan bu harp sonrasında Osmanlı Devleti genelinde yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Bu yapılanma sürecinden Arap vilayetleri de paylarına düşeni almışlardır.

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte kendisini göstermeye başlayan iç ve dış problemler, dönemin karışıklıklar içerisinde ve bu karışıklıkları ortadan kaldırma teşebbüsleriyle geçmesine neden olmuştur. Ortaya konulan teşebbüslerden kimi başarılı olmuş kimi ise tesir gösterememiştir. Bu teşebbüslerin karşısında ise en büyük engellerden birisi olarak malî yetersizlikleri göstermek mümkündür. Nihayetinde çalışmamıza konu olan Arap vilayetleri de gerek iç gerek dış sorunlarla başbaşa kalmıştır.

Anahtar kelimeler; II. Abdülhamid, Arap vilayetleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti.

THE EFFECTS OF THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1877-1878 ON THE ARAB PROVINCES

Salih Akın

ABSTRACT

The effects of the Russo-Turkish War of 1877-1878 on the Arab provinces were examined in this study. The mentioned war is very important in terms of last periods of the ottaman empire. After this war which faced serious territorial losses, reconstruction was carried out throughout the Ottoman State. From this reconstruction, the Arab provinces also got their share.

The internal and external problems that began to manifest themselves with II. Abdulhamid's accession to the throne caused the period to pass in chaos and with attempts to eliminate the chaos. These attempts were sometimes successful, and sometimes failed to show any effect. It is possible to show financial inadequacies as one of the biggest obstacles. As a result, the Arab provinces which are the subject of this work, came to face both internal and external problems.

Key words; Arab provinces, II. Abdulhamid, Russo-Turkish War of 1877-1878, Ottoman State.

ÖNSÖZ

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi son dönem Osmanlı tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Kötü durumda olan malî durumun, savaş sebebiyle daha da kötü bir vaziyet aldığı bu dönemde yaşanan büyük toprak kayıpları Osmanlı Devleti'nin politikalarında değişikliğe gitmesine neden olmuştur. Fakat politika değişikliğine giden sadece Osmanlı Devleti değil, onunla birlikte Avrupalı devletlerin de politikalarında değişikliğe gidildiği görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin politikasında yaşanan değişikliğin amacı topraklarını ve halkını bir arada tutmakken, Avrupalı devletlerin amacının ekonomik çıkarları ve hammadde ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim görülmektedir ki iki tarafın amaçlarının kesiştiği noktalar çoğunlukla Arap vilayetleri olmuştur. Bu nedenle tezimiz 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Arap vilayetlerindeki etkilerini kapsamaktadır. Bu etkiler idarî, malî, askeri ve sosyo-ekonomik olmak üzere başlıklar altında ele alınmıştır. Tezimiz savaşın etkilerinin net bir şekilde hissedildiği yakın tarih aralıklarını kapsamaktadır. Bu süre savaşın etkilerine göre vilayetten vilayete değişiklik göstermektedir. Nitekim tezimizde 1877 yılından itibaren başlamakla beraber, 1880'li yıllar esas alınmıştır.

Giriş kısmında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne giden süreç, harp ve harp sonrası gelişmeler genel bir çerçeve çizmek amacıyla kısa bir şekilde ele alınmıştır. Harbin Arap vilayetlerine etkilerinin anlaşılabilmesi açısından bir arkaplan sunması amacıyla harbe dair bilgiler verilmiştir. Ayrıca savaş sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması ve toplanan Berlin Kongresi de harp sonrası dönemdeki gelişmelerde etkili olmaları sebebiyle ilk bölümde değerlendirilen konular arasında yer almıştır.

Tezimizin ilk bölümünde harbin Arap vilayetlerine etkileri; mülkî, idarî ve adlî olmak üzere üç tema altında vilayetlere göre ele alınmıştır. Vilayetler hem birinci hem de ikinci bölümde merkeze uzaklıklarına göre coğrafi olarak kategorize edilmiştir. Bu anlamda, Bilad-ı Şam, Irak, Hicaz-Yemen ve Kuzey Afrika olmak üzere dört ana gruba ayrılmıştır. Harbin doğrudan etkileri, harp kaynaklı değişimler, bölgedeki yöneticiler ve yaşanan görev değişikliklerine dair değerlendirmeler yapılmıştır.

İkinci bölümde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Arap vilayetlerine askeri ve sosyo-ekonomik etkileri ele alınmıştır. Bu iki temayı bir bölüm içerisinde ele almamızın sebebi, Arap vilayetlerinde yaşanan askeri hareketliliklerin sosyal gelişmelerle bağlantılı olmasıdır. Öte yandan Arap vilayetlerinde yaşanan sosyal gelişmeler, bölgede askeri hareketliliklere de sebebiyet vermektedir. Bu hususlar göz önüne alınmış ve bu şekilde kategorize edilmiştir. Bölüm içerisinde ticaret, taşımacılık, tarım, misyonerlik faaliyetleri ve askeri gelişmeler değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin sosyal hayata etkisi açısından değerlendirebileceğimiz önemli bir sonucu olan göç meselesi üzerinde durulmuştur. Öncesinde olduğu gibi Osmanlı-Rus Harbi sonrasında da muhacirlere kapısını açan Osmanlı Devleti, aslında büyük bir sorumluluğu da üstlenmiştir. Bu bölümde harp nedeniyle yurtlarından ayrılan ve Arap vilayetlerine göç etmek zorunda kalan muhacirlere değinilmiştir. Arap vilayetlerine sığınan muhacire dair bilgiler araştırma eserler ve arşiv belgeleri kullanılarak ele alınmıştır. Bunun dışında bölgenin sadece Müslüman göçmenlerle değil Yahudi göçmenlerle de gündeme geldiği belirtilmiştir. Genel anlamda göçlerin bölge üzerindeki etkileri değerlendirilerek çalışma tamamlanmıştır.

Araştırma konusunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar yardımlarını esirgemeyen, çalışmalarımı istek ve titizlikle takip eden saygıdeğer tez danışmanım Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'a minnetlerimi ve şükranlarımı arz ederim. Eğitim hayatım boyunca desteğini ve ilgisini hiç esirgemeyen değerli anneme, babama ve kardeşime teşekkür ediyorum. Çalışmalarında her zaman yanımda olan ve desteğini her zaman hissettiğim Dr. Ahmet Usta'ya, kıymetli dostum Süleyman Onur Geyik'e ve tüm dostlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Lisans hayatım boyunca üzerimde emeği olan, isimlerini saymadığım tüm hocalarıma saygılarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÇİZELGE LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
SAVAŞA GİDEN SÜREÇ VE SORUNSAMIZ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	19
1. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NİN ARAP VİLAYETLERİNE MÜLKÎ, İDARÎ VE ADLÎ ETKİLERİ.....	19
1.1. MERKEZDE ARAP VİLAYETLERİ TARTIŞMALARI.....	19
1.2. BİLAD-I ŞAM	22
1.2.1. Cevdet Paşa'nın Suriye Valiliği (1878)	22
1.2.2. Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği (1878-1880)	25
1.2.3. Beyrut Vilayeti'nin Kuruluşuna Giden Süreç.....	28
1.2.4. Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'nın Halep Valiliği ve Zeytun Vakası ..	33
1.3. HITTA-İ IRAKİYE	39
1.3.1. Bağdat'ta İdarî Taksimat ve Asayiş.....	40
1.3.2. Basra'da Hakimiyet Mücadelesi.....	43
1.3.3. Musul'un Durumu	47
1.4. HİCAZ VE YEMEN	51
1.4.1. Hicaz'da Osmanlı İdaresi'nin Merkezileştirilmesi.....	51
1.4.2. Yemen'de Yaşanan Gelişmeler	55
1.5. KUZEY AFRİKA.....	58
1.5.1. Tunus'un Fransa Tarafından İşgali (1881)	60
1.5.2. Urabi Paşa İsyanı ve Mısır'ın İşgali.....	63
1.5.3. Son Kale: Trablusgarp'ta Yaşananlar.....	69
İKİNCİ BÖLÜM.....	72
2. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NİN ARAP VİLAYETLERİNE ASKERİ VE SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ	72
2.1. BİLAD-I ŞAM	72
2.1.1. Arap Hilafeti Tartışmaları.....	72

2.1.2. Sosyo-Ekonomik Değişim.....	79
2.1.3. Misyonerlik Faaliyetleri	84
2.1.4. Askeri Gelişmeler.....	86
2.2. HITTA-İ IRAKİYE	90
2.2.1. Basra Körfezi'nde İngilizler	90
2.2.2. Irak'ta Toprak ve Tarım.....	93
2.2.3. Petrol	96
2.2.4. Bağdat Demiryolu İmtiyazı Tartışmaları.....	98
2.3. HİCAZ VE YEMEN	101
2.3.1. Hicaz'da Yaşanan Gelişmeler.....	101
2.3.2. Yemen'e Yapılan Yatırımlar	103
2.3.3. Hicaz Demiryolu Fikrinin Gelişimi.....	105
2.3.4. Hamidiye Taburları.....	106
2.4. KUZEY AFRİKA.....	109
2.4.1. İşgale Kadar Tunus'ta Yaşanan Gelişmeler	109
2.4.2. Fransız İşgali Altında Tunus	110
2.4.3. Mısır'ın İşgaline Kadar Yaşanan Gelişmeler.....	113
2.4.4. İngiliz İşgali Ardından Mısır'da Yaşanan Değişim	117
2.4.5. Sudan'da Mehdi Hareketi.....	118
2.4.6. Trablusgarp'ta Savaşın Tesiri	120
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	124
3. 1877-1878 OSMANLI – RUS HARBİ SONRASI NÜFUS HAREKETLERİ	124
3.1. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NE KADAR YAŞANAN GELİŞMELER	124
3.1.1. 19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Harpleri ve Göçler.....	124
3.1.2. Muhacir Komisyonları	126
3.2. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ KAYNAKLI GÖÇ MESELESİ	128
3.2.1. Göç Sebepleri.....	128
3.2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Arap Vilayetlerine Göç.....	130
3.2.3. Yahudi Göçü Meselesi	139
SONUÇ.....	149
KAYNAKÇA	151

EKLER.....	170
ÖZGEÇMİŞ.....	176

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1 : Meclis-i Meb'ûsan'ın İlk Döneminde Yer Alan Arap vilayetlerinin Mebusları.....	20
Tablo 2 : 1893 Yılına Ait İskân Edilen Muhacire Dair Bir Cetvel.....	138
Tablo 3 : Yıllara Göre Kudüs'te Nüfus.....	144
Tablo 4 : 1881-1882 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Kudüs Sancağındaki Yahudi Nüfus.....	144
Tablo 5 : Safed ve Taberiye Kazalarının Yıllara Göre Yahudi Nüfusu.....	147
Tablo 6 : Yıllara ve Sancaklara Göre Filistin Bölgesi Yahudi Nüfusu	147

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
ag.mad.	Adı geçen madde
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DTCF.	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed. veya haz.	Editör/yayına hazırlayan
H.	Hicri
Is.	Issue
M.	Miladi
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
R.	Rumi
s.	Sayfa/sayfalar
TAED	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
vd.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
Vol.	Volume

GİRİŞ

SAVAŞA GİDEN SÜREÇ VE SORUNSA LIMIZ

Savaş Öncesi Dönem

19. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkileri açısından oldukça yoğun geçen bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Karadeniz'in kuzeyi, Türk boğazları, Balkanlar ve nitekim sıcak deniz siyaseti üzerine kurduğu emellerini gerçekleştirmek isteyen Rusya, her fırsatta Osmanlı topraklarını işgal etmeye yönelik adımlar atmaktadır. Özellikle Kırım Harbi ile birlikte hem Avrupa hem Osmanlı hem de Rusya açısından dengelerin değiştiği görülmektedir.¹

1853 yılında İstanbul'a elçi olarak gönderilen Prens Aleksandr Menşikof, Rusya'nın nihai hedefini açıklamış ve Osmanlı Devleti'nde varlığını sürdüren yaklaşık 10 milyon Ortodoks halkın himayesinin, uluslararası hukuka uygun şekilde kendisine verilmesini istemiştir. Onun bu talebinin reddedilmesi ise iki devleti savaşın eşiğine getirmiştir. 4 Ekim 1853 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmesinden yaklaşık 5 ay sonra, Fransa ve İngiltere de Rusya'ya karşı savaş ilan etmişlerdir. Fransa ve İngiltere'nin bu tavrını, Napolyon'dan bu yana Avrupa'da üstünlük kurmuş olan Rusya'nın üstünlüğünü bertaraf etmek adına yaptıklarını söylemek mümkündür. İlerleyen süreçte, 1855 yılına gelindiğinde, siyasî arenada artık yalnızlaşan Rusya, askeri ve malî anlamda yaşadığı zorluklardan ötürü antlaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır.²

Avrupa tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil eden bu savaştan sonra imzalanan Paris Antlaşması ile iki soruna çözüm getirilmek istenmiştir. Öncelikle bu antlaşma ile yapılmak istenen, Rusya'nın Karadeniz ve Boğazlar üzerinden Osmanlı Devleti'ne yapmakta olduğu baskıyı azaltmaktır. İkinci olarak ise iç huzursuzlukları ve yaşanabilecek bir dağılmayı önlemektir. Ancak uzun vadede bu antlaşmayı değerlendirecek olursak amacına ulaşamadığını söylemek mümkündür. Çünkü Rusya,

¹ Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, c. 13, Ankara 2002, s. 9.

² Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *TDVİA*, c. 34, İstanbul 2007, s. 169-170.

1877 yılına gelindiğinde Osmanlı ordusuna karşı ciddi bir güç olarak kendini gösterecektir.³

Rusya'nın Kırım Harbi'nde mağlup olması Osmanlı Devleti'ne kısa süre de olsa nefes aldirmiştir.⁴ Ancak bu savaşın Osmanlı Devleti açısından önemli bir sonucu da olmuştur. Kırım Harbi yaşanırken Osmanlı Devleti, 4 Ağustos 1854 tarihinde Sultan Abdülmecid tarafından ilan edilen bir ferman ile ilk kez yabancı bir devletten borç almıştır. Londra'da bulunan Palmer ve Paris'te bulunan Goldschmid bankalarıyla yapılan sözleşmeler neticesinde 3.000.000 İngiliz lirası borç alınmıştır. Savaşın devam etmesi ve masrafların karşılanamaması nedeniyle ertesi yıl ikinci bir borçlanmaya da gidilmiştir. Bu durum İngiltere ve Fransa'nın bazı taleplerde bulunmasına da yol açmıştır.⁵

1856 yılından itibaren iç ve dış sorunlarla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, 1870 yılında yaşanan Sedan Savaşı'ndan önemli ölçüde etkilenmiştir.⁶ Avrupa'da güçler dengesini değiştiren Sedan (Alman-Fransız) Savaşı sonrasında Rusya, 1856 Paris Antlaşması'ndan bu yana beklediği fırsatı yakalamıştır. Harekete geçmiş ve Paris Antlaşması'nın Karadeniz ile ilgili hükümlerini tek taraflı olarak tanımadığını duyurmuştur. Alman desteğini alan Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti, yeni bir savaşı daha göze alamamıştır. Gelişmelerin üzerine İngiltere'nin aracılığıyla 17 Ocak 1871 tarihinde Londra Konferansı toplanmıştır.⁷ 9 madde üzerinde anlaşılan konferansın sonunda Türk boğazları Rusya'ya açılmış, Rusya'nın Karadeniz'de gemi bulundurması ve tersane yapması mümkün hale gelmiştir. Tüm bu faktörler, Rusya'nın Panslavist hareketlerinin hız kazanmasına da yol açmıştır.⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin başlamasına kadar geçen sürede ise Osmanlı Devleti'nin bazı iç sorunları, uluslararası nitelik kazanmıştır. Karadağ, Sırp, Girit, Hersek ve Bulgar isyanları bunlardan başlıcalarıdır.⁹ 1875 yılında Bosna'ya

---

³ Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihi'nden Kesitler 1789-1980 (Çev. Savaş Aktur)*, Ankara 2010, s. 88-89.

⁴ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi (Çev. Fethi Aytuna)*, İstanbul 2010, s. 484.

⁵ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2012*, İstanbul 2013, s. 246-247.

⁶ Uçarol, *a.g.e.*, s. 363.

⁷ Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi", *TDVİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 266-269.

⁸ Hasan Acar, "Boğazlar Sorunu Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme: İstanbul'un Fethinden Montrö Boğazlar Sözleşmesine", *Türk Siyaset Bilimi Dergisi*, c. 2, Sayı: 1 (2019), s. 121.

⁹ Güler Eren (Ed.), "Abdülaziz (1861-1876)", *Osmanlı*, c. 12, Ankara 1999, s. 228.

bağlı bir sancak olan Hersek'te Hristiyan nüfus Müslümanlara oranla daha fazlaydı. Ancak sosyo-ekonomik açıdan bakıldığı zaman Müslümanların daha iyi konumda oldukları görülmektedir. Toprak sahibi ağalar ve toprağı işleyen Hristiyan halk arasında bir problem görülmezken, devreye mültezimlerin girmesiyle çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Hersek'e bağlı Nevesin kazasında bulunan, sayıları 160 kadar olan Hristiyan grubun Karadağ'a sığınması meseleyi alevlendirmiştir. Karadağ'ın soruna Rusya'yı dahil etmesi ile mesele bir Avrupa sorunu haline gelmiştir. Kısa sürede genişleyen ayaklanma Panslavizm etkisinin hissedildiği bölgelerde heyecana neden olmuş, Avusturya dahi ayaklanmanın kendi topraklarına sıçramasından endişe duymuştur.¹⁰

Karadağ Prensi Nikola, kendisine sığınan 160 kişinin Osmanlı Devleti'ne dönmesi için, İstanbul'da bulunan Rus elçisi Kont İgnatief'ten aracılık yapmasını istemiştir. Bunu yapmasındaki amaç hem Osmanlı'yı gücendirmemek hem de sığınmacıların yükümlülüğünden kurtulmaktır. Nitekim Nevesinliler, geri dönenler ile birlikte mültezim zulmünden ve vergi yüklerinden şikâyet etmeye başlamışlardır. Akabinde kaza müdürünü kaçırmışlar ve üzerlerine gönderilen zaptiye erlerini öldürmüşlerdir. Böylelikle tarihte Hersek İsyanı olarak anılan hadise başlamıştır. İlk aşamada isyana karşı Osmanlı Devleti tarafından güç kullanılmamıştır. Bu nedenle isyan geniş bir alana yayılmıştır.¹¹ Muhtariyet ve istiklâl kazanma amacıyla başlayan isyan, daha sonra Bosna'da kendini göstermiştir. Sırbistan ve Karadağ'ın ise bu isyanları destekledikleri bilinmektedir.¹²

Sırlar için ise asıl hedef, Büyük Sırbistan sınırları içerisine Osmanlı ile birlikte Avusturya Slavlarını da dahil etmektedir.¹³ Bu nedenle Rusya'nın Balkanlar'da hakimiyet kurmasını istemeyen Avusturya, bir ıslahat projesi tasarlamış ancak bu proje isyanın Bulgaristan'a sıçramasını önleyememiştir.¹⁴ Nitekim Hersek İsyanı'nın bastırılmaması neticesinde, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açtığı

---

¹⁰ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul 2013, s. 485-486.

¹¹ Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyanı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8 (2003), s. 247.

¹² Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *TDVİA*, c. 1, İstanbul 1988, s. 180.

¹³ Mithat Aydın, "Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü", *Bellekten*, c. 69, Sayı: 256 (2005), s. 9.

¹⁴ Küçük, a.g.mad., s. 180.

da görülmektedir.¹⁵ Savaşın başlarında Karadağ'ın bazı başarıları olmuş olsa da Sırp lar için bu durum geçerli değildir. Sırp lar, kendileri açısından yenilgilerle geçen savaş süreci sonunda Avrupalı devletlerden arabuluculuk talebinde bulunmuşlardır.¹⁶ Nihayetinde İstanbul'da bir konferans (Tersane Konferansı) toplanacağı, konferansa Osmanlı Devleti'nin başkanlık edeceği kararlaştırılmıştır. Konferansa Osmanlı Devleti ile birlikte Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya katılacaktır.¹⁷

Görüşme süresince birçok kez toplanılmış, karşılıklı olarak teklifler görüşülmüş ve öneriler sunulmuştur. Karadağ ve Sırp sınırlarının genişletilmesi, Bosna, Hersek, Bulgaristan bölgesinin hasılatının üçte birinin vergi olarak tahsil edilmesi ve asayişin sağlanması adına ecnebi güvenlik güçlerinin bulundurulması gibi teklifler sunulmuştur. Nitekim görüşmelerin devam ettiği süreçte Sadrazam Midhat Paşa, bu meselenin memleket için hayati bir önem taşıdığını ve bunun kararının eski ve yeni devlet ricali, ileri gelen ulema ve gayrimüslim tebaanın önde gelenleri ile birlikte verilmesini teklif etmiştir. Yapılan görüşme sonucunda devlet ricali, ulema ve gayrimüslim temsilcilerinin ittifakıyla konferansta yapılan teklifler reddedilmiştir. Bu gelişme sonrasında İstanbul'da bulunan konferans azaları ve İstanbul elçileri şehri terk etmeye başlamışlardır.¹⁸

İstanbul Konferansı kararlarının reddi ile birlikte Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkiler de gerginleşmiş ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne giden süreç hız kazanmıştır.¹⁹ Konferans sürecinde diplomatik ilişkilerini devam ettiren Rusya, muhtemel bir Osmanlı-Rus Savaşı'na karşı arayışlara girişmiştir. Henüz konferans sonlanmamışken Rusya, 15 Ocak 1877 tarihinde Budapeşte'de Avusturya ile imzaladığı antlaşma ile olası bir savaş sırasında Avusturya'nın politikasını

---

¹⁵ Tufan Turan, "İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı", *Bellekten*, c. 82, Sayı: 294 (2018), s. 636.

¹⁶ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 497-498.

¹⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat (Hazırlayan: İsmet Miroğlu)*, İstanbul 1983, s. 200.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *Tarih Dergisi*, c. 6, Sayı: 9 (1954), s. 125-129.

¹⁹ Ali Çiftçi, "Balkanlardaki Siyasal Karışıklıklar ve 1876-77 Tersane Konferansı Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Siyasal Mücadelede Taraflar", *Akademi Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 44 (2017), s. 610.

belirlemiştir. Antlaşma bu yönüyle 93 Harbi'nin belirleyiciliğinde de önemli rol oynamıştır.²⁰

Rusya yeni bir hamle olarak, Balkan sorununa karşı Osmanlı Devleti'ne karşı takınılacak tavrı netleştirmek ve uluslararası alanda yeni ittifaklar sağlamak adına 31 Mart 1877 tarihinde, İstanbul Konferansı'na katılan devletler ile Londra'da toplanmıştır. İmzalanan protokole göre Osmanlı Devleti Hristiyanlar için vadettiği ıslahatları yapacak, bunlar İstanbul'da bulunan elçiler aracılığıyla denetlenecek ve Osmanlı Devleti silahlı kuvvetlerini azaltacaktı.²¹ Osmanlı Devleti ise alınan bu kararlara karşı istiklalini korumak zorunda olduğunu, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına aykırı olmayan şartları kabul edeceğini ve ıslahatları yerine getireceğini bildirerek protokolü reddetmiştir.²² Kırım Harbi'nden bu yana yakın temas içinde bulunduğu Avrupalı devletler, Rusya'nın da izlediği yalnızlaştırma siyaseti sonucunda artık Osmanlı Devleti'nin karşısında birleşmiş durumdadır.²³ Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki politikalarını değiştirmeleri ve Balkanlardaki isyanların durdurulamaması, Balkanlarda yaşanan sorunun büyümesine ve topyekün bir savaş haline gidilmesine neden olmuştur.²⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi

Henüz görüşmeler devam etmekteyken harp hazırlıkları başladı. 3 Ekim 1876 günü Livadia'da II. Aleksandr ile birlikte Çareviç Aleksandr ve Grandük Nikolay gibi bazı bakanların da katılımıyla bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantıda diplomatik ilişkilerin devam ettirilmesi ama aynı zamanda olası bir savaş için de hazırlıklara başlanması kararlaştırıldı. İlk etapta dört kolordunun hazırlanması düşünülüyordu ancak heyecanlı olan Rus generallerine göre Tuna Nehri'nin ötesinde dört kolorduya ihtiyaç yoktu. Bu nedenle genel bir harekattan vazgeçildi ve kısmi bir harekatta karar kılındı. Seferberlik başlatmış olan Rusya'nın 130 bin kuvveti seyyar, 60 bin kadarı

---

²⁰ Mithat Aydın, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Avusturya Diplomasisi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 5, Sayı: 18 (2018), s. 159.

²¹ Uçarol, *a.g.e.*, s. 392.

²² Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 507.

²³ Uçarol, *a.g.e.*, s. 392.

²⁴ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 507.

Karadeniz sahilinde ve 40 bin kadarı da Kafkaslar'da bulunuyordu. Savaş ilanına kadar geçen yaklaşık 5 aylık sürede yeni birliklerin oluşturulmasına da devam etmişlerdi.²⁵

Osmanlı Devleti ise harbin çıkacağı belli olduğu 1877 yılı başlarında bile bir plana sahip değildi. Harbe karşı ilk iş olarak Osmanlı Devleti, İslam alemine ve tebaasına taarruz etmeyi düşünmediğini ve maksadının memleketi müdafaa etmek olduğunu duyurmuştur.²⁶

Osmanlı Devleti'nin protokolü reddettiği 12 Nisan 1877 günüyse Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Çar tarafından yayınlanan beyannameye göre Osmanlı Devleti, Hristiyan dünyasının ortak fikirlerinin bir göstergesi olan bu protokolü reddederek barışçıl çabaları sona erdirmiştir. Kendilerini silaha sarılmaya mecbur bıraktığını belirten Çar, beyannamesinin sonunda ordularına Osmanlı sınırlarına geçmelerini emretmiştir.²⁷ Böylelikle yıllardır süren gerilim, sıcak bir savaşa dönüşmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Tuna ve Doğu Anadolu olmak üzere iki cephede cereyan etmiştir. Tuna cephesinde Osman Paşa komutasındaki Garp ordusu, Süleyman Paşa komutasındaki Balkan ordusu ve Ahmed Eyüp Paşa komutasındaki Şark ordusu bulunuyordu. Kafkas cephesinde ise Ahmed Muhtar Paşa komutan olarak görev almaktaydı.²⁸

Rusya ile savaş söz konusu olunca Karadeniz ve Tuna Nehri oldukça önemlidir. Bunun bilincinde olan Osmanlı donanması 1860'lı yıllardan itibaren Tuna'da bir nehir filosu oluşturmaya girişmiştir. Rusya ise Türklerin Tuna donanmasını imha etmeden nehri aşamayacağını bilmektedir. Bu nedenle de nehre mayın döşeme işlemlerine başlamışlardır. Nihayetinde 21 Nisan 1877 tarihinde Türklerin Rus gemilerine ateş açmasıyla Tuna'da çarpışmalar başlamıştır. 15 Haziran 1877 tarihine kadar süren çarpışmalar sonunda Ruslar Tuna'yı geçmeyi

---

²⁵ A.B. Şirokevad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış* (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2009, s. 408-409.

²⁶ Necati Tacan, "1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceyşî Hatalar", *Askeri Mecmua*, c. 10, Sayı: 112 (1939), s. 132.

²⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 326.

²⁸ Eray Serdar Yurdakul, *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Türk Ordularında Askeri Sağlık Hizmetleri*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2015, s. 31.

başarmışlardır.²⁹ Ardından sırasıyla Bulgaristan topraklarındaki Zıştovi, Tırnova, Niğbolu ve Şıpka'nın Rusların eline geçtiği görülmektedir. Kısa süre içerisinde toprakların kaybedilmesi İstanbul'da da paniğe sebep olmuştur. Saltanat merkezinin Bursa'ya taşınacağına dair söylentilerin ortaya atıldığı bilinmektedir. Yaşanan kötü gidişat ise harekate savaş tekniğine uygun olarak devam edilmemesiyle açıklanmıştır. Nitekim bu nedenle Serasker Redif Paşa ve Serdar-ı ekrem Abdülkerim Paşa görevlerinden azledilerek Divan-ı Harb'e gönderilmişlerdir. Muharebenin başladığı günden itibaren Vidin'de bulunan Osman Paşa ise 18 Temmuz tarihinde Plevne'ye gelerek burayı geri almıştır. Buna karşılık Zıştovi'den gelen Rus birlikleri iki defa Plevne'yi kuşatsalar da geri alamamış ve bu noktadan itibaren mücadele Plevne'de kilitlenmiştir.³⁰

Ağustos ayının sonlarında Plevne civarında bulunan Rus ve Romen birliklerinin sayısı yaklaşık 100 bin kadardı. Osmanlı birlikleri ise yaklaşık olarak 35 bin civarındaydı. Ruslarsa bu sırada boş durmamış, iki kez hücum hareketi gerçekleştirmişlerdir. Başarıya ulaşamayan Ruslar üçüncü bir hamleye kalkmışlardır. Bu hücum sonrası Rus ve Romen birlikleri ağır kayıplar vermiş olsa da Osmanlı ordusu karşı saldırıya geçememiştir. Henüz düşmemiş olan Plevne'ye Eylül ayı boyunca da iase desteği gelmiştir. Plevne'nin düşmesinin sadece kuşatma yoluyla olabileceğini anlayan Rus birlikleri şehri kuşatmışlardır. Bunun üzerine Plevne iase desteğinden mahrum kalmıştır. Sofya ordusu kumandanı Mehmet Ali Paşa'nın Plevne'deki kuşatmayı yarmak gibi bir isteği olacaktır ancak General Gurko onu durdurmayı başarmıştır. Gün geçtikçe zorluklar çekmeye başlayan Osmanlı askerinin erzak sıkıntıları baş göstermiştir. Buna karşın Osman Paşa, bir huruç harekâtı düzenlemek ve kuşatmayı bu şekilde yarmak istemiştir. Ancak başarısızlıkla sonuçlanan bu harekât sonunda yaklaşık 43 bin Osmanlı askeri esir düşmüştür. Rus ordusuna 5 ay gibi bir süre kaybettiren Plevne müdafaası sonrasında Rusların Şıpka'ya yöneldikleri, Veysel Paşa kumandasındaki birliklerle, iki gün süren çarpışmalar sonucunda yaklaşık 31 bin Osmanlı askerini daha esir aldıkları bilinmektedir. Nitekim

---

²⁹ Şirokorad, *a.g.e.*, s. 417.

³⁰ Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *TDVİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 498.

Tuna cephesindeki son Osmanlı savunmasının ardından Ruslar güneye, İstanbul'a doğru ilerlemişlerdir.³¹

Tuna cephesinde durum böyleyken Kafkas cephesinde de harp başlar başlamaz Rusların hareketlilikleri görülmektedir. Üç koldan harekete geçen Rus birlikleri General Melikof komutasında Kars'a, General Hugosof komutasında Doğubeyazıt'a ve General Oklobijo komutasında ise Ardahan'a doğru ilerlemişlerdir. Savaşın hemen başlarında Doğubeyazıt, sonrasında ise Ardahan Ruslar tarafından ele geçirilmiştir.³² Erzurum üzerine yürüyen Rus birlikleri, Osmanlı birlikleri tarafından durdurulmuştur. Ancak vazgeçmeyen Ruslar, Ağustos ayında General Lazarof komutasında tekrar harekete geçmişlerdir. Kasım ayında ise Kars'ı ele geçirmişlerdir. Daha iyi savunma yapmak amacıyla Osmanlı birlikleri Erzurum'a kadar geri çekilmiştir.³³ Erzurum'da hazırlıkların devam ettiği sırada Gazi Ahmet Muhtar Paşa İstanbul'a çağırılmıştır. Bunun üzerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa, başkatibi Mehmed Arif Bey ile yola çıkmıştır. Erzurum'dan ayrıldıktan 6 gün sonra Trabzon'a varan Paşa, burada birkaç gün vapur bekledikten sonra İstanbul'a hareket etmiştir. İstanbul'a inmiş fakat beklediği gibi bir karşılama yapılmamıştır.³⁴

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın başkatibi Mehmed Arif Bey, Paşa'nın İstanbul'a çağırılma sebebi ile ilgili bize bazı bilgiler vermektedir. Buna göre, bir Cuma günü paşa aleyhinde bir arzuhalin Sultan II. Abdülhamid'e verilmesi nedeniyle Paşa İstanbul'a çağırılmıştır. Bu arzuhalde onun hain olduğu, orduyu ve devleti ise bitirdiği yönünde görüşler yer almaktadır. Paşa'nın Erzurum'dan çıkıp İstanbul'a geldiği süre zarfindaysa Rumeli'de işler kötüye gitmiş ve Ruslar Edirne'ye yaklaşmıştır. Bu gelişmelerin ardından kendisine ne yapmak gerektiği konusunda fikirleri sorulmuştur. Çatalca'da bulunan istihkamları görmeden hareket etmek istemeyen Gazi Ahmet Muhtar Paşa, istihkamları düzenlemek ve askeri kumanda etmek amacıyla görevlendirilmiştir.³⁵

---

³¹ Gültekin Yıldız, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul 2017, s. 282-283.

³² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, Ankara 2011, s. 53-54.

³³ Aydın, a.g.mad., s. 499.

³⁴ Hakkı Yapıcı, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 173-174.

³⁵ Mehmed Arif, *93 Osmanlı-Rus Harbi ve Başımıza Gelenler (Haz. Yahya Kemal Taştan)*, Ankara 2006, s. 572-573.

Veysel Paşa'nın askerleriyle birlikte Balkan Dağları'nda teslim olmasının ardından Ruslar Edirne üzerine yürümüşlerdir. 18 Ocak 1878 tarihinde eski sarayın havaya uçurulmasını takiben Ruslar, Çerkezler tarafından boşaltılmış olan Edirne'ye girmişlerdir.³⁶ Gelişmeler üzerine 22 Ocak 1878 tarihinde Ruslara mütareke teklif edilmiştir. Şartlar oldukça ağır olsa da 31 Ocak 1878 tarihinde Osmanlı ve Rusya arasında iki belge; sulh mazbatası ve mütareke sözleşmesi imzalanmıştır. Bu antlaşmayla birlikte Rusların önü iyice açılmış ve Çatalca'ya kadar gelmelerine imkân doğmuştur.³⁷

İlerleyişlerine devam eden Rus birliklerinin İstanbul'a yaklaşmaları İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Rusların olası bir İstanbul harekâtına karşın harekete geçen İngilizler, donanmasını İstanbul'a getirerek Rusları müzakere yapmaya mecbur bırakmıştır.³⁸ Nihayetinde, Ignatıyef'in eseri olan Ayastefanos Barışı 3 Mart 1878 tarihinde imzalanmıştır ve haliyle bu antlaşma Osmanlı Devleti açısından oldukça ağır şartlar ihtiva etmiştir.³⁹

29 maddeden ibaret olan bu antlaşmaya Ayastefanos Mukaddemat-ı Sulhiyyesi adı konulmuştur. Böylelikle bu antlaşmanın geçici olduğu Rusya tarafından da kabul edilmiş oldu.⁴⁰ İncelendiği zaman görülmektedir ki Ayastefanos Barışı, 1856 Paris ve 1871 Londra Antlaşmaları ile ters düşmekte, ortaya çıkan yeni sınırlar dengeleri bozmaktadır. Özellikle İngiltere ve Avusturya-Macaristan olmak üzere, Paris ve Londra antlaşmalarını imzalayan devletler Ayastefanos Barışı'na karşı olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca Ayastefanos Barışı'nda bazı gizli maddeler olabileceği şüphesi de ortaya çıkınca devletler, uluslararası bir toplantıda maddelerin tekrar masaya yatırılması gerektiğine karar vermişlerdir. Ayastefanos Barışı'nın maddelerinin uluslararası bir toplantıda serbest bir şekilde tartışılması Ruslar tarafından da kabul

---

³⁶ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 5, İstanbul 2017, s. 533.

³⁷ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 510.

³⁸ Akdes Nimet Kurat, *Başlangıcından 1917'ye Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2010, s. 355.

³⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1789-1919)*, Ankara 2011, s. 86.

⁴⁰ Vahit Cemil Urhan, "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması", *Avrasya Etüdleri*, c. 50, Sayı: 2 (2016), s. 245. Antlaşmanın maddeleri için bkz.; *Mirat-ı Hakikat*, s. 575-581.

edilmiştir. Gelişmelerin ardından Alman hükümeti 17 Haziran 1878 tarihinde ilgili devletlere davetiye göndererek kongre çağrısını dile getirmiştir.⁴¹

Ayastefanos Antlaşması Sonrası Genel Durum

Yaşanan gelişmeleri bir de Şark Meselesi üzerinden değerlendirmekte fayda vardır. Şark Meselesi (*The Eastern Question*) Avrupa tarihi içerisinde önemli bir yer tutan ve kökeninin Türklerin Anadolu'ya girişine kadar uzandığını söyleyebileceğimiz bir konudur. Ancak bu konu, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla, büyük mirasın paylaşılması şeklinde bir görünüme de kavuşmuştur. Özünde kavramsal olarak değerlendirecek olursak bu meseleyi, doğuyla ilgisi bulunmayan ve tamamen Avrupa menşeli bir mesele olarak nitelendirmek mümkündür.⁴² Nitekim 19. yüzyılda, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Şark Meselesi, bir asır öncesinde kimsenin tahmin edemeyeceği şekilde kendini göstermiştir. Osmanlı mirası Rusya ve Avusturya'ya pay edilmiş, Türkler Avrupalı devletlerin bu davranışlarından bezmişlerdir.⁴³ Beydilli'ye göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Şark Meselesi'nin en önemli aşamasını oluşturmaktadır. Rusya savaş sonrasında Avrupa'da genel bir muhalefetle karşılaşmış ve Avrupa'yı karşısına almaya cesaret edememiştir. Toplanan Berlin Kongresi'nin kararlarına da uymak mecburiyetinde kalmıştır.⁴⁴

Berlin Kongresi ve ardından imzalanan Berlin Antlaşması sadece Osmanlı Devleti için değil, Avrupa siyaseti için de dengeleri değiştiren bir antlaşma olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin dış politikasında ciddi değişikliklere gitmesine ortam hazırlamıştır. Antlaşma sonrasında 287.510 km² toprak kaybeden Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında özellikle İngiltere'den beklediği desteği göremediği için dış politikada yön değiştirmiştir. İngiltere'nin bu tavrının sebebini

---

⁴¹ Bekir Sıtkı Baykal, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, c. 52, Sayı: 202 (1988), s. 202. Bkz.; Güncel kaynaklarda kongrenin başlangıç tarihi 13 Haziran 1878 olarak belirtilmektedir.

⁴² Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *TDVİA*, c. 38, İstanbul 2010, s. 352-353.

⁴³ Edouard de Driault, *Şark Mes'elesi; Bidâyet-i Zuhûrundan Zamânımıza Kadar (Çev. Nâfiz)*, Ankara 2003, s. 362.

⁴⁴ Beydilli, "Şark", s. 355.

Rusya'nın yayılcı politikasında aramakta fayda vardır. Zira geniş alana yayılmaya başlayan Rusya, İngiltere'nin çıkarlarını tehdit eder duruma gelmiştir.⁴⁵

Yaşanan Osmanlı-Rus Harbi sonrasında İngiltere, Rusların Doğu Anadolu'da ilerleme kaydetmesinden rahatsızlık duymaktadır. Çünkü muhtemel bir Suriye veya Mezopotamya tehdidi söz konusudur.⁴⁶ Fakat Kıbrıs'ın jeopolitik konumu İngiltere'nin bu konudaki hassasiyetlerini giderebilecek durumdadır. Gerek Süveyş gerek Hindistan güzergahının İngiliz çıkarları açısından güvenliği düşünüldüğünde gerçekten de Kıbrıs önemli bir üs olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Başbakan Disraeli liderliğindeki İngiliz hükümeti, önceleri savunmuş olduğu Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma yönündeki görüşünü sürdürememiştir. Tüm bunları göz önünde bulundurduğumuzda İngiltere, bu Rus tehdidini Osmanlı Devleti üzerinden engellemekten ziyade bizzat kendi tedbirleri ile önleme yoluna gitmiştir. Bu nedenle de Osmanlı toprak bütünlüğünü savunduğu görüşünden vazgeçmiş ve artık somut tedbirler alma amacıyla Osmanlı Devleti'ne tâbi bazı topraklarda varlık göstermek için adımlar atmıştır. 1880 yılında, Türklere karşı nefreti ile tanınan Gladstone önderliğindeki Liberal Parti'nin İngiltere'de iktidara gelmesi ile yeni politikanın seyri de netleşmiştir. İngiltere'nin 1878 yılında Kıbrıs'a ve 1882 yılında da Mısır'a yerleşmesi ve buraları işgal etmesi bu nedenledir.⁴⁷ Yaşanan bu gelişmeler Sultan II. Abdülhamid tarafından değerlendirilmiş ve İngiltere'nin gerçek amacının anlaşılması zor olmamıştır. İngiltere'ye karşı kuşkuyla yaklaşan Osmanlı padişahının bu kuşkularını kuvvetlendirecek iki de gelişme yaşanmıştır. Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın azlettilirip yerine Tefvik Paşa'nın atanmasına yönelik zorlamalar ve geri çağırılan Midhat Paşa'nın Suriye valiliğine atanmasında yabancı elçilerin payının olması, Sultan II. Abdülhamid'in kuşkularını artıran gelişmelerdir.⁴⁸

Dış politikada gerçekleştirdiği ciddi değişimin yanı sıra savaş, ekonomik anlamda da bazı sorunları beraberinde getirmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesi dönemde oldukça kötü durumda olan ve dahası 1875 yılında mâli iflasını ilan eden Osmanlı ekonomisi, savaş sonrasında da bu kötü gidişatını sürdürmüştür. Bu

---

⁴⁵ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, İstanbul 2019, s. 521-522.

⁴⁶ Muzaffer Kural, *Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıl Körfez Politikası*, Ankara 2018, s. 94.

⁴⁷ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 521-522.

⁴⁸ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid (Çev. Ali Berktaş)*, İstanbul 2006, s. 127-128.

nedenle orduyu finanse etmek adına Kaime uygulamasına gidildiği bilinmektedir. Fakat bu uygulama ilk kez yapılmamıştır. Son olarak 1862 yılında tedavülden kaldırılmasının ardından tekrar bu uygulamaya gidilmiştir. Parçalar halinde piyasaya sürülen kaimeler beraberinde paranın değerinin düşmesine de neden olmuştur. Çıkarılan kaimelerin bir kısmı ile bankerlere olan borçlar ödenmiş, bir kısmı ile de Avrupa'dan getirilen savaş mühimmatlarına yönelik ödemeler gerçekleştirilmiştir. Ardından 27 Ağustos 1877 tarihinde acil giderlere yönelik harcanmak amacıyla yaklaşık 6 milyon liralık kaime daha çıkarılmıştır.⁴⁹ Artık kaimenin piyasada karşılığı kalmamış ve değeri düşmüştür. Bu nedenle maliyede ıslahat yapılması bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu konuda Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın, kaime ile lira arasındaki değer farkının artmaması adına bir dizi önlemler almaya çalıştığı görülmektedir. Maliye Nezareti tarafından 4 liralık kaime karşılığında 1 altın lira alınmasının kararlaştırılmasıyla piyasada yer alan yaklaşık 16 milyon kaimenin yaklaşık 12 milyonunun Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadaretinin sonlarına doğru devlet hazinesine alındığı ve yürürlükten kaldırıldığı bilinmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere ıslahat yapmak bir gerekliliktir. Ancak yapılacak ıslahatlar için de sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu durumda İngiltere ve Fransa'ya borç konusunda başvurulmasına rağmen sermayedarlara yeterli teminat gösterilemediği için bir sonuç elde edilememiştir.⁵⁰ Savaşın beraberinde getirdiği malî sıkıntılar kendini iyice hissettirmeye başlamıştır. Askeri harcamalara ayrılan kaynaklar sebebiyle, yönetimin işleyişini gerçekleştiren birimlere ödemelerde aksamlar yaşanmıştır. Emeklilere, memurlara, tersane işçilerine ve zaptiye teşkilatı mensuplarına yapılan ödemeler dahi durdurulmuştur.⁵¹

Ayrıca İngiliz parlamentosu da yeni bir borçlanma durumuna karşı tereddütler yaşamaktadır. Nitekim 1879 yılı Ocak ayında anlaşılmıştır ki tekrar bir dış borçlanma faaliyetine girişilmeyecektir.⁵² Ortaya çıkmış olan sermaye problemi ise Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadrazamlık görevi esnasında hükümet tarafından alınan kararlar

---

⁴⁹ Ali Akyıldız, "Kaime", *TDVİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 213.

⁵⁰ Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1988, s. 210.

⁵¹ Christopher Clay, *Gold for The Sultan; Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, London 2000, s. 365.

⁵² Georgeon, *a.g.e.*, s. 128.

çözölmeye çalışılmıştır. Bu hükümet ise problemi, zaruri görölen ihtiyaçları karşılamak amacıyla iç borçlanmaya gidilerek çözmeye karar vermiştir. Fakat 1879 yılı Kasım ayında Galatalı Rum bankerlere gidildiği vakit, Tunuslu Hayreddin Paşa artık sadarete değildir.⁵³ Hatta kendisinden sonra sadarete gelen Ârifi Ahmed Paşa'nın da sadaretteki görevi bitmiş ve bu vakit, Said Paşa'nın ilk sadaret dönemine denk gelmiştir. Said Paşa göreve geldiğinde içinde bulunduğu durumun farkında olarak malî alanda değişiklikler yapma yoluna gitmiştir. Malî durumun kötü gidişatını durdurmanın iki yolu olduğunu belirten Said Paşa'ya göre önce gelirleri arttırılmalı, sonrasında ise masraflar kısılmalıdır. Bu nedenle önemli bir gelir kapısı olarak görebileceğimiz vergi sistemi üzerinde durulmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti'nin uygulamakta olduğu vergi toplama sistemi ihtiyaçlara karşılık vermemektedir. Vergilerin yaklaşık %20'si toplanamamaktadır. Bu durum karşısında Said Paşa, sadaretinin ilk döneminde, vergi toplama işini zabitanadan almak ve yerlerine tahsildarlar istihdam etmek istemiştir. Fakat bu iş için yeterli bir kaynak bulunamadığından hayata geçirilememiştir.⁵⁴

Hali hazırda bulunan mevcut borçlar için de harekete geçen Said Paşa, 10 Kasım 1879 tarihinde Galatalı bankerler ile yaptığı antlaşma neticesinde Osmanlı Devleti'nin onlara olan borcunu da bir esasa bağlamayı başarmıştır. 13 Ocak 1880 tarihinde faaliyete geçmesi kararlaştırılan bu antlaşma, Rûsum-ı Sitte İdaresi adı verilen bir heyet tarafından yürütölecektir. Uygulamada başarılı diyebileceğimiz bu idare, ilk fırsatta borç tahvili sahipleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 1880 yılı itibariyle yaklaşık 252 milyon liralık borcu olan Osmanlı Devleti'ne bu dış borçlar karşısında siyasî baskılar yapılmaya başlanmıştır.⁵⁵ Yunan-Karadağ sınırları, Ermeni mahallerdeki ıslahatlar baskı yapılan bazı meselelerdendir. Ayrıca daha açık tehditlere de sahne olmuş, İngiliz gemileri Akdeniz sahillerinde dolaşarak işgal tehditlerinde bulunmuştur. Bunun akabinde hükümet bir ödeme planı hazırlamıştır. Plana göre hükümet Rûsum-ı Sitte ile bazı kaynaklarını, Avrupalı alacaklılarına tahsis etmiştir.⁵⁶

---

⁵³ Çetin, *a.g.e.*, s. 210.

⁵⁴ Zekeriya Kurşun, *Küçük Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 53-54.

⁵⁵ Metin Kopar- Murat Yolun, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış", *History Studies*, Vol: 5 Is: 1, 2012, s. 346.

⁵⁶ Cevdet Küçük - Tevfik Ertüzün, "Düyükün-ı Umûmiyye", *TDVİA*, İstanbul 1994, s. 59.

Ancak Rûsum-ı Sitte İdaresi'nin başarı göstermesi Avrupa'nın dikkatini çekmiştir. Osmanlı tahvil fiyatları yükselmiş ve İngiliz-Fransız tahvil sahipleri, alacakları karşılığında benzer bir sistemin yürürlüğe girmesini talep etmişlerdir.⁵⁷ Bu arada ise 9 Haziran 1880 tarihine kadar yürüttüğü birinci sadrazamlık görevinin ardından Said Paşa'nın yerine Kadri Paşa atanmıştır. Ancak Kadri Paşa'nın verimsiz geçirdiği kısa sadrazamlık süresinin ardından Said Paşa, aynı yılın Eylül ayında tekrar sadarete getirilmiştir. Bu defa Said Paşa uluslararası nitelik taşıyan idarî ve malî birçok mesele ile ilgilenmiştir.⁵⁸

Avrupalı devletler seçtikleri temsilcileri İstanbul'a göndermek suretiyle Server Paşa başkanlığında kurulan bir komisyon ile müzakerelere başlamışlardır. 13 Eylül 1881 tarihinde başlayan müzakereler sırasında milletlerarası resmi bir komisyonun kurulması talebinde bulunulmuştur. Ancak Bâbîâli bunu kabul etmemiş ve bu nedenle temsilcilerden oluşan bir meclisin kurulmasına karar verilmiştir. Anlaşmaya varılan hususların 28 Muharrem 1299 tarihinde (20 Aralık 1881) kararname şeklinde ilan edilmesi sonucunda, Muharrem Kararnamesi adı verilen kararname ile Osmanlı Devleti'nin yaklaşık 219 milyon 938 bin 559 Osmanlı lirası olan borcu 125 milyon 250 bin 943 liraya düşmüştür. Ardından da İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Avusturya ve Osmanlı devletlerinin temsilcilerinin bulunduğu Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi adı verilen bir meclis teşkil edilmiştir.⁵⁹ Böylelikle Rûsum-ı Sitte İdaresi bütün yetkileri ve kapsamı ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne devredilmiştir.⁶⁰ Yapılan düzenleme ile birlikte Avrupalı devletlerin istediği türde malî bir vesayet sisteminin önüne de geçilmiştir.

Bu tarihlerde Osmanlı dış politikasında, İngiltere'den boşalan koltuğun Almanya ile doldurulduğu görülmektedir. Çünkü Berlin Kongresi ardından söz sahibi devletlerin dış politikalarında yönelmiş oldukları ilkeler, Osmanlı Devleti'nin varlığını tehdit edecek nitelikleri taşımaktadır. Bu nedendir ki Osmanlı yöneticileri Almanya'ya karşı yakınlık hissetmektedir. Almanya ise Bismarck dönemi ile birlikte

---

⁵⁷ Özer Özçelik, "1875 Moratoryumundan Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Sosyo-Ekonomik Hayat- Eğitim 20-21 Şubat 2014*, Ankara 2014, s. 22.

⁵⁸ Zekeriya Kurşun, "Küçük Said Paşa", *TDVİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 577.

⁵⁹ Küçük-Ertüzün, a.g.mad., s. 59-60.

⁶⁰ Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri II*, Ankara 2006, s. 25.

Rusya'ya karşı açık bir şekilde cephe almıştır. Osmanlı coğrafyası üzerinde, özellikle Ortadoğu'da, İngiltere'nin aksine Osmanlı Devleti'nden yana tavır takınmıştır. İmparatorluk kaynaklarından ve yaratmış olduğu fırsatlardan, sömürgeci bir zihniyetten ziyade barışçıl yollardan istifade etmiştir ve böylelikle İngiltere'den boşalan koltuğa oturmuştur.⁶¹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaşandığı sırada Osmanlı Devleti'ni ve özellikle de Sultan II. Abdülhamid'i bekleyen en önemli görev, bozulan kamu düzenini yeniden tesis etmektir.⁶² Bu doğrultuda Sultan II. Abdülhamid içeride şahsi otoritesini kuvvetlendirmek adına adımlar atmıştır.⁶³ Savaş şartlarının kötüye gidişi ve Rus birliklerinin Yeşilköy'e gelişi padişahın sadrazam muhalefetiyle karşılaşmasına ortam hazırlamıştır. Olası bir darbeden çekinen Sultan, mebusların katılmış olduğu bir kurulda sert eleştirilere maruz kalmış ve ardından toplantıyı terk etmiştir. Ertesi gün, 14 Şubat 1878 tarihinde, Meclis-i Umumî tatil edilmiştir. Böylelikle Kanun-ı Esasi de askıya alınmış ve Osmanlı Devleti 1908 yılına kadar Sultan II. Abdülhamid tarafından otoriter ve merkezîyetçi bir anlayışla yönetilmiştir.⁶⁴ Meclisin feshedilmesinin ardından tehlikeli olarak nitelendirilen 10 mebusun, İstanbul'u terk etmeleri memleketlerine dönmeleri emredilmiştir. Bu mebusların yarısının Arap vilayetlerinin mebusları olduğu da bilinmektedir.⁶⁵

Nihayetinde Osmanlı-Rus Harbi sadece iki devletin karşı karşıya geldiği bir savaştan ziyade, tarafların oluşmasına sebep olan önemli bir savaş olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaş sonunda devletlerin iç ve dış politikalarında değişikliklere gidildiği görülmüştür. Osmanlı Devleti içinse siyasî, malî, askeri ve özellikle de sosyal anlamda etkilerinin yaşandığını söylemek mümkündür.

Literatür Değerlendirmesi ve Sorunsalımız

Daha önce 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi üzerine onlarca çalışma yapılmış olmasına rağmen, savaşın Arap vilayetlerindeki etkileri üzerine müstakil bir

---

⁶¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ağustos 2019, s. 46-47.

⁶² Georgeon, *a.g.e.*, s. 125.

⁶³ Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888 (Çev. Yusuf Selman İnanç)*, İstanbul 2018, s. 81.

⁶⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul 2017, s. 160-161.

⁶⁵ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul 1998, s. 32.

çalışma yapılmadığı, vilayet bazlı çalışmaların bazılarında bu konuya değinilmiş olsa da genel bir perspektif sunulmadığı görülmüştür. Bu nedenle “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nin Arap Vilayetlerindeki Etkileri” başlıklı bu çalışmayı yapmaya karar verdik. Söz konusu savaşın Osmanlı Devleti’nin son yıllarını şekillendiren ve aynı zamanda söz konusu coğrafyanın geleceğini tayin eden önemli bir savaş olması da bizim bu çalışmayı gerçekleştirmemizde etkili olmuştur.

Araştırma konumuzun Arap vilayetlerinin genelini kapsamaması nedeniyle çalışmamızın başlarında oldukça geniş bir literatür taraması yapma ihtiyacı doğmuştur. Buna binaen Arap vilayetleri ile ilgili yapılan araştırmalar dikkatle incelenmiştir. Türkçe ve farklı dillerde yapılan araştırmalar, çalışmamıza ışık tutmuş ve bize yol göstermiştir. Yapılan literatür taraması sonucunda çalışmamızın alt başlıklarını oluşturmak amacıyla Arap vilayetleri sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmayı yaparken vilayetlerin coğrafi özellikleri ve benzerlikleri dikkate alınmıştır. Daha sonrasında merkeze olan uzaklıklarına göre sıralanmışlardır.

Çalışmamızın konusuyla ilgili literatür taraması sonucunda ağırlıklı olarak tezler ve makalelerin kaleme alındığı görülmüştür. Yapılan çalışmaların çoğunluğu, vilayet bazlı çalışmalar olması sebebiyle konumuzla ilgili yapılan tespitler titizlikle incelenmiş ve değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Bu incelemenin ardından bazı çelişkili bilgiler (özellikle zaman bilgilerinin yanlış verilmesi) olduğu görülmüş ve bunlar tezimiz içerisinde dipnotla belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, dilimizde yapılan çalışmaların daha çok makale ve tez olarak yoğunlaşmasına karşın, yabancı dillerde yapılan yayınlarda konumuzla ilgili detaylar olduğu da görülmüştür. Arşiv belgeleri çalışmamızda daha çok destekleyici bir rol üstlenmiştir. Çalışmamızla ilgili olarak yapılan değerlendirmeler ışığında konu ilgili arşiv belgeleri kullanılmış ve böylelikle tezimiz pekiştirilmiştir. Doğrudan konumuzla ilgili bir çalışma olmamakla birlikte, tezler ve makaleler dışında kullandığımız kitapların birçoğu oldukça genel bilgiler içermektedir. Dikkatle incelenen bu kitaplardan, konumuzla bağlantılı kısımlar ayrıştırılmış ve değerlendirilmiştir. Bu anlamda yaptığı çalışmalarla ön plana çıkan Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, “*Basra Körfezi’nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar’da Osmanlılar 1871-1916*” ve “*Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti*” isimli iki eseriyle Arap Yarımadası’nda yaşanan gelişmeler konusunda ayrıntılı bilgilere yer

vermektedir. Buradan tezimiz ile ilgili çıkarım yapabileceğimiz bilgilerden istifade ettik. Özellikle Basra Körfezi'nde yaşanan çekişme ve yerel mücadeleler bu kitaplardan faydalandığımız öne çıkan başlıklar olmuştur. Gelişmelerin dini bir perspektifle ele alınmasında istifade ettiğim kaynağa Prof. Dr. Cezmi Eraslan'ın "*II. Abdülhamid ve İslam Birliği*" isimli eseri olmuştur. Eraslan kitabında aynı zamanda Rusların Panslavizm politikasını detaylı şekilde ele almıştır. Özellikle kitabın dördüncü bölümünden istifade ettiğimi belirtmek isterim. Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya'nın 1994 senesinde Manchester Üniversitesi'nde savunduğu doktora tezinin 2020 yılı içerisinde dilimize kazandırılması sonucu kullandığım "*II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*" isimli çalışma günümüzde Irak olarak adlandırılan coğrafya ile ilgili incelemelerimizde faydalı ve yol gösterici olmuştur. Irak coğrafyası söz konusu olduğunda başvurduğum eserlerden bir tanesi de Prof. Dr. Davut Hut'un kaleme aldığı "*Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset-XIX. ve XX. Asırlar, Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı*" isimli eser olmuştur. Derinlemesine bilgiler içeren çalışma, Irak konusunda yayınlanan diğer çalışmalarla karşılaştırma yapmamı kolaylaştırmış ve bu anlamda tezimiz için oldukça fayda sağlamıştır. Adem Korkmaz'ın 2019 yılında çıkan "*Midhat Paşa; İdari ve Siyasi Faaliyetleri*" isimli çalışması özellikle Midhat Paşa'nın valilik tecrübesi ve Irak'ın geçmişi konusunda tezimizde istifade ettiğimiz bir çalışma olmuştur. Son olarak değinmek istediğim bir diğer eserse, yine tezimizin kapsamı konusunda oldukça önemli bir yer tutan Prof. Dr. Tufan Buzpınar'ın "*Hilafet ve Saltanat*" isimli kitabıdır. Bu kitap, savaşın en çok etkilediği vilayetlerin başında gelen Suriye vilayeti hususunda temel başvuru kaynağımız olmuştur. Genel bir perspektif ve yol haritası çizmemizde oldukça istifade ettik.

Tezimizi oluşturduğumuz süre zarfında meydana gelen ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi, çalışmalarımızı bir miktar sekteye uğratmıştır. Bu nedenle arşiv kaynaklarından verimli bir şekilde yararlanamadığımızı belirtmemiz gerekir. Tezimizde kullanılan arşiv belgeleri hem hicri hem de miladi takvime göre tarihleri belirtilerek kullanılmıştır. Literatürün geniş olması ve vilayet bazlı ele alınan çalışmalar, tarama sürecini ve süreç sonunda yapılan sentez işlemini zorlaştıran

etmemdir. Bu çalışmamız bir anlamda şimdiye dek yapılan çalışmalar ve bizim bulgularımız vasıtasıyla tüm Arap vilayetlerini kapsayan genel bir nitelik taşımaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NİN ARAP VİLAYETLERİNE MÜLKÎ, İDARÎ VE ADLÎ ETKİLERİ

1.1. MERKEZDE ARAP VİLAYETLERİ TARTIŞMALARI

1876 yılında Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte halkın seçtiği mebuslardan oluşan Meclis-i Mebûsan (Umûmi) ve padişah tarafından tayin edilen üyelerden oluşan Meclis-i Ayan göreve başlamıştır. 19 Mart 1877 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleşen törenle açılan Meclis-i Mebûsan, ilk dönemini 28 Haziran 1877 tarihinde sonlandırmıştır. İkinci dönem ise sade bir törenle 13 Aralık 1877 tarihinde açılmış ve Sultan II. Abdülhamid tarafından süresiz olarak kapatılacağı 13 Şubat 1878 tarihine kadar görev yapmıştır.⁶⁶

Kayalı tarafından kısa ömürlü ve gözle görülür bir başarı elde edemediği belirtilen bu meclis, Osmanlılık fikrinin ifade edildiği bir görev de üstlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden farklı coğrafyalarından temsilciler ilk defa bir araya gelmiş; vilayetlerin düzenlenmesi, vergi tahsili ve özgürlüklere kadar birçok konu bu mecliste görüşülmüştür. Ortaya çıkan bloklar dini ve etnik benzerlikler taşımamış, mecliste fikirlerini açık bir şekilde ifade eden mebusların bazıları da Arap vilayetlerinden gelen mebuslar olmuşlardır. Sayısal olarak baktığımız zaman Meclis-i Mebûsan'da görev yapan 232 mebusun 32'si Arap vilayetlerini temsil etmektedir. Ancak bu rakam Arap vilayetleri arasında eşit şekilde dağılmamıştır. Zira Halep ve Suriye gibi merkeze yakın ve kalabalık olan Arap vilayetleri, Bağdat, Basra ve Trablusgarb gibi bölgelere göre daha fazla mebus göndermiştir. Buna karşın mebus göndermeyen vilayetler de yok değildir. Örneğin Lübnan, elde etmiş olduğu mümtaz mutasarrıflık statüsünün önemine vurgu yapmak maksadıyla yapılan çağrıya sessiz kalmış ve Meclis'e mebus göndermemiştir.⁶⁷

⁶⁶ Ali Akyıldız, "Meclis-i Meb'ûsan", *TDVİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 245-246.

⁶⁷ Kayalı, *a.g.e.*, s. 27-28.

Tablo 1: Meclis-i Meb'ûsan'ın ilk döneminde yer alan Arap vilayetlerinin mebusları

Vilayet	I. Dönem ⁶⁸	II. Dönem ⁶⁹
Halep (6)	Maraşlı Müderris Sadi Efendi, Cabiri Müftüzade Abdünnafi Efendi, Bakırzâde Hüseyin Hüsnü Efendi, Karaca Manok Efendi.	Sadi Efendi Nafi Efendi
Suriye (10)	Hüseyin Efendi, Halid Efendi, Halidizâde Yusuf Ziya Efendi, Nikola Nakkaş Efendi, Nikolaki Nevfel Bey.	Abdürrahim Bedran Efendi Kudsizade Mehmed Tevfik Efendi Halidizade Yusuf Ziya Efendi Nikola Nakkaş Efendi Halil Ganem Efendi
Bağdat (6)	Abdurrahman Vasfi Bey, Abdürrezzak Efendi, Menahem Efendi.	Abdürrezzak Efendi Rif'at Bey ⁷⁰ Menahem Efendi ⁷¹
Basra	Mebusu yoktur. ⁷²	Mebusu yoktur.
Hicaz (4)	Seyyid Ahmed Efendi, Seyyid Abdullah Efendi.	Mehmed Zehyi Efendi Seyyid Osman Efendi
Yemen (2)	Şeyh Ali Efendi, Seyyid Mehmed Efendi.	Mebusu yoktur.
Trablusgarp (4)	Mustafa el-Hamedânî Efendi, Süleyman Kapudân Efendi.	Hacı Ahmed Galip Bey Mustafa el-Hamedânî Efendi
Mısır	Mebusu yoktur. ⁷³	Mebusu yoktur.
Tunus	Mebusu yoktur. ⁷⁴	Mebusu yoktur.

⁶⁸ Mesude Pınar Kaya, *Meclis-i Mebusan ve Faaliyetleri (I. Meşrutiyet Dönemi)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2000, s. 43-45.

⁶⁹ Yılmaz Kızıltan, *I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, s. 142-147.

⁷⁰ Ahmet Oğuz, "Osmanlı İmparatorluğunun İlk Meclis-i Mebusanında Bağdat Mebusları ve Faaliyetleri", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu, 18-19 Mayıs 2012*, Bilecik 2014, s. 173.

⁷¹ Jongil Kim, *Birinci Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridelerinin Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 128.

⁷² Selda Kaya, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 30 (2011), s. 33.

⁷³ Sultan II. Abdülhamid tarafından 5 mebusun gönderilmesi buyrulmuş olmasına rağmen Mısır, tıpkı diğer özerk bölgeler (Sırbistan, Sisam, Karadağ, Necd, Tunus) gibi mebus göndermeye mecbur hissetmemiş ve İstanbul'a temsilci göndermemiştir. Bkz. Ahmet Hikmet Kıvrak, *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı-Mısır İlişkileri*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2016, s. 130.

⁷⁴ Serhan Kemal Saygı, *Meclis-i Mebusan'da İzmir Mebusları*, Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2014, s. 12

İlk döneme Trablusgarp'tan sadece iki mebus; Mustafa el-Hamedânî Efendi ve Süleyman Kapudân Efendi katılmıştır. İkinci dönemde ise bir değişiklik yaşanmış ve Süleyman Kapudân Efendi'nin yerine Hacı Ahmed Galib Bey katılmıştır.⁷⁵ Bağdat vilayetini temsilen ise 2 Müslüman 1 Gayrimüslim olmak üzere 3 mebus gelmiştir. Abdurrezzak Efendi ve Abdurrahman Vasfi Efendi beraberlerinde Yahudi tüccar Menahem Efendi ile Meclis'te yerlerini almışlardır. İkinci dönemde Abdurrahman Vasfi Efendi yerine Rif'at Bey'in Meclis'te yer aldığı bilinmektedir.⁷⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle malî yükü hafifletmek amacıyla ek vergiler uygulanması kararının gündeme gelmesi sonrasında Abdurrezzak Efendi, bu verginin sadece belirli vilayetlerden alınacağını öğrenmesi sonrasında tepki göstermiştir. Sadece belirli vilayetlerden alınmasının haksızlık olduğunu belirtmiştir.⁷⁷

Buna karşın Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilanından bir gün sonra Meclis'te Petersburg elçiliği müsteşarı Tevfik Paşa'dan gelen telgrafın okunmasıyla birlikte birçok mebus söz hakkı talep etmiş ve duyulan rahatsızlığı dile getirmek istemişlerdir. Halep mebusu Manok Efendi, Rusya'nın tüm Hristiyanları korumaya kalkıştığını fakat bir Hristiyan olarak kendisinin bu himayeye muhtaç olmadığını aktarmıştır. Suriye mebusu Nevfel Bey de aynı şekilde Hristiyanların Osmanlı toprağında rahatsız olmadıklarını, aksi takdirde Avrupa'ya gidebileceklerini ancak İslam toprağında yaşamaktan memnun oldukları için gitmediklerini belirtmiştir. Öncesinde herhangi bir hazırlık yapılmayan bu konuşmaların ardından Suriye mebusu Nakkaş Efendi, oturum tutanağının basılarak dağıtılmasını önermiş ve bu teklif kabul edilmiştir.⁷⁸

Meclis-i Mebûsan için, ileri gelen ailelerin modern eğitim almış ve İstanbul'da kurulmaya çalışılan yeni düzene ayak uydurabilecek genç üyeleri, vilayet meclisleri tarafından mebus olarak seçiliyor ve gönderilmektedir. Arap vilayetleri mebuslarından Halil Ganem 32, İstanbul'a gelmek adına Kudüs belediye başkanlığı görevinden ayrılan Yusuf Ziya el-Halidi 35, Halep mebusu Nafi el-Cabiri ise 29 yaşındaydı.⁷⁹

---

⁷⁵ Orhan Koloğlu, *Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar*, İstanbul 2003, s. 7.

⁷⁶ Oğuz, a.g.m., s. 173.

⁷⁷ Oğuz, a.g.m., s. 175.

⁷⁸ Kızıltan, a.g.t., s. 132-134.

⁷⁹ Kayalı, a.g.e., s. 28.

1.2. BİLAD-I ŞAM

Bilad-ı Şam ile tezimizde kastettiğimiz coğrafya bugünkü tabirle Suriye, Filistin, Ürdün ve Lübnan'ı içine alan geniş bir bölgedir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisini gösterdiği bir diğer Arap coğrafyası bu bölge yani Suriye olmuştur. Savaş sonrası dönemde tecrübeli valilerin atandığı Suriye'de bir takım değişikliklere gidildiği görülmüştür. Özellikle Ahmed Cevdet Paşa'nın 1878 yılında göreve başlamasıyla idarî anlamda olumlu bir değişim söz konusu olmuştur.⁸⁰

1.2.1. Cevdet Paşa'nın Suriye Valiliği (1878)

Ahmet Vefik Paşa'nın 1878 yılı Şubat ayında sadrazamlığa getirilmesi, o esnada evkâf nazırlığı yapmakta olan Cevdet Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadıyla Suriye vilayetine vali olarak atanmasına neden olmuştur. Çünkü Ahmet Vefik Paşa ve Cevdet Paşa arasındaki ikili ilişkilerin sağlıklı olmadığı bilinmektedir. Nitekim alınan bu karara karşı itirazda bulunmayan Cevdet Paşa ise, bir an evvel yola koyulmuştur. Akabinde 20 Şubat 1878 tarihinde ailesi ve aile öğretmeni ile yaptığı vapur yolculuğunun ardından Beyrut'a ulaşmıştır. Bir süre Beyrut'ta kaldıktan sonra vilayet merkezi Şam'a hareket etmiş ve 1 Mart 1878 tarihinde 5. Ordu komutanı Müşir İzzet Paşa'dan görevi devralmıştır.⁸¹ Yaklaşık 9 ay gibi bir süreden beri vekaletle idare edilen bir vilayete atanmış olan Cevdet Paşa'nın ilk işi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın da tesiriyle ortaya çıkan idarî sorunlar üzerinde durmak olmuştur. Paşa'nın göreve gelişi ile idarî sistemde yaşanan iyileşme gözle görülür düzeye ulaşmıştır. Hatta idaredeki işleyiş Şam'daki İngiliz konsolos vekili Jago tarafından da fark edilmiştir. Cevdet Paşa'nın ilk aşamada gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlere bakacak olursak bu dönemde genel anlamda görevini kötüye kullanan bürokratların değiştirildiği, devlete bağlılıkla görevini yerine getirenlerin nişanlar ve hediyeler yoluyla ödüllendirildiği söylenebilir. Kısa süren valilik döneminde ilgilendiği önemli problemlerin başında ise Havran olayları gelmektedir. Havran olayları, Cevdet Paşa'nın valilik döneminin öncesine dayanan bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸²

⁸⁰ Şeyma Öztürk, *Suriye'de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve II. Abdülhamid Suriye Politikası*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 23.

⁸¹ Tufan Buzpınar, *Hilafet ve Saltanat*, İstanbul 2016, s. 257-258.

⁸² Tufan Buzpınar, "Cevdet Paşa ve Araplar", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Sempozyumu 9-11 Haziran 1995*, Ankara 1997, s. 174.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin başlaması, bölgede uygulanması amaçlanan bazı ıslahatların ertelenmesine yol açmıştır. Bu nedenle ilk aşamada askeri kuvvet kullanmayı gerektirmeyecek ıslahatlar üzerinde durmak ve bölgede yaşamakta olan Dürzîlerin başkaldırmasını engellemek amaçlanmıştır. Dürzî şeyhlerine maaş bağlamak, hatta onları İstanbul'a davet etmek ve ağırlamak da şeyhleri elde tutmanın bir yolu olarak uygulanmıştır. Fakat Osmanlı idarecileri tarafından her ne kadar ılımlı politikalar yürütülmüş olsa da Dürzîlerin, bölgenin düzenini ve asayişini bozan faaliyetlerinden taviz vermediklerini görülmektedir. Yol kesme, talan ve yağma bu geleneksel faaliyetlerden bazılarıdır.⁸³ Cevdet Paşa'nın valilik dönemine damga vuran hadiseye gelecek olursak bu hadise, stratejik açıdan önemli olan Ezra köyünün Dürzîler tarafından ele geçirilmesidir. Cevdet Paşa ise Ezra köyünün Dürzîlerin eline geçmesinin Havran bölgesi üzerinde daha etkin bir konuma gelmelerine neden olacağını düşünmektedir. Bu nedenle de Ezra köyünün geri alınmasına karar vermiştir. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle bölgede yeteri kadar askeri güç bulunmadığını ancak sert mizacı ile ön plana çıkan Vilayet İdare Meclisi üyesi Osman Bey ve beraberindeki bir miktar askerin bölgeye gönderilerek Dürzîlerin kontrol altına alınmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.⁸⁴ Kısa süren valiliği sırasında patlak veren Kozanoğlu Ahmet Paşa isyanını bastırmakla meşgulken Cevdet Paşa'nın valilik görevinden alındığı haberi kendisine ulaşmıştır.⁸⁵

Kozan'da Kozanoğlu Ahmet tarafından başlatılan isyanı bastırma görevinin Cevdet Paşa'ya verilmesi ile Suriye'den uzaklaştırılmıştır.⁸⁶ Kozanoğlu, 1865 yılında Kozan'da otoriteyi sağlamak amacıyla Kütahya kaymakamı olarak bölgeye gönderilmişti. Daha sonra Cevdet Paşa'nın isteği üzerine İstanbul'a gelmiş ve Divan-ı Zaptiye üyesi olmuştu. Fakat Kozanoğlu, içinde hiç bitmeyen bir arzu olan, memleketinde eski hakimiyetini tesis etmek amacını taşıyordu. 93 Harbi'nin yarattığı karışıklık ortamından da yararlanarak Konya'da ikamet etmeye başlamıştı. Zaman kaybetmeden etrafına topladığı adamlarla birlikte Sis'e hareket eden Kozanoğlu,

---

⁸³ Sabahattin Samur, *Suriye Vilâyeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1985, s. 143.

⁸⁴ Buzpınar, a.g.m., s. 174

⁸⁵ Yusuf Halaçoğlu-M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *TDVİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 445.

⁸⁶ Buzpınar, a.g.m., s. 175-176.

telgrafhane gibi devlet dairelerini ele geçirdi. Buna karşın bir isyancı olmadığını, eskiden olduğu gibi Kozan'ın idaresinin kendisine verilmesini talep etti. Gelişmeler karşısında alınan kararla İzzet Paşa, 6 tabur askerle Kozanoğlu'nun üzerine gönderildi ve nitekim gerçekleşen askeri müdahale sonrasında bir şey elde edemeyeceğini anlayan Kozanoğlu, Sis'te teslim oldu. Böylelikle isyan son buldu.⁸⁷

Paşa'nın isyanı bastırmak üzere yola çıkmasından 1 gün sonra isyanın bastırıldığı haberi Bâbîâli'ye ulaşmıştır. Ancak durumdan haberdar edilemeyen Cevdet Paşa, Kozan'a ulaşmış ve ardından asayişin temin etmek amacıyla yaklaşık bir ay bölgede kalmıştır.⁸⁸ Kozan'da kaldığı süre boyunca bazı düzenlemelerde bulunmuştur. Kozan'a varınca Serasker İzzet Paşa'yla görüşmüştür. Osmanlı askerleri Kozanoğlu Ahmed'in taraftarlarını dağıtmıştır ancak bölge sarp kayalıklarla dolu olduğundan küçük gruplar için elverişlidir. Nihayetinde yapılan görüşmeler sonrasında Kozanoğlu Ahmed'in gelip teslim olmasıyla isyan bitmiştir.⁸⁹ Ardından Şam'a doğru yola koyulan Cevdet Paşa, söylentileri de sona erdirmek amacıyla, bir telgrafla İstanbul'a çağırılmış ve aynı telgrafta yerine Midhat Paşa'nın tayin edildiği belirtilmiştir. Görev tesliminin ardından İstanbul'a doğru yola çıkan Cevdet Paşa, dönüş yolunda ticaret nazırlığına atandığını öğrenmiştir.⁹⁰

Suriye vilayeti diğer Osmanlı vilayetlerine nazaran toplumsal anlamda daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Tamamı Arap ve Müslüman olamayan bu vilayette, Hristiyanlar ve az da olsa Yahudilerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu farklılık nedeniyle inanç anlamında bir birliktelikten söz edemezken, dil anlamında bir birlikten bahsetmek ise mümkündür. Vilayetin Osmanlı Devleti açısından bir diğer önemi ise Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren alınan yeni kararların, bir an evvel uygulamaya konulduğu tek Arap vilayeti olmasıdır. Tüm bu beşerî özelliklerinin yanında coğrafi açıdan da stratejik bir öneme sahip olduğunu söylemek gerekmektedir. Ordu merkezi olan Şam, Hicaz'ın korunması ve dolayısıyla hilafetin korunmasında kilit rol oynayan bir bölgedir. Tüm bu unsurlar göz önünde bulundurulduğunda 1877-

---

⁸⁷ Kübra Fettahoğlu, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1823-1895)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020, s. 224-225.

⁸⁸ Buzpınar, "Cevdet", s. 175-176.

⁸⁹ Şevki Nezihi Aykut, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, Ankara 2018, s. 165.

⁹⁰ Buzpınar, "Cevdet", s. 175-176.

1878 Osmanlı-Rus Savaşı ardından Suriye'nin önemi bir kez daha kendini göstermiştir.⁹¹

1.2.2. Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği (1878-1880)

Sultan II. Abdülhamid'in 10 Kasım 1878 tarihli iradesi ile birlikte daha önce Tuna (Bulgaristan) ve Bağdat'ta son derece başarılı valiliklerde bulunan Midhat Paşa, Cevdet Paşa'dan boşalan koltuğa oturmuş ve Suriye valisi olmuştur.⁹² Valiliği döneminde, savaştan kaynaklanan ve ileriki bölümlerimizde değineceğimiz bazı sosyal problemlere ek olarak vilayetin temel sorunları da bulunmaktadır. Özellikle reform beklentisi içinde olan Suriye halkı, yeniliğe açık biri olarak nitelendirebileceğimiz Midhat Paşa'nın tayin edilmesi ile birlikte umutlanmıştır.⁹³

1864 yılında o sırada Tuna (Bulgaristan) vilayetinde görev yapan Midhat Paşa tarafından uygulamaya konulan Vilayet Nizamnamesi ile Suriye de müstakil bir vilayet olarak yerini almıştır. Merkez olarak ise Şam şehri gösterilmiştir. Kudüs mutasarrıflığı ile birlikte 8 sancaktan teşkil olunan vilayetin taksimatında, ilerleyen yıllarda bazı değişiklikler de yaşanmıştır. Bunların başında Kudüs'ün Suriye vilayetine bağlılığı meselesi gelmektedir.⁹⁴ Kudüs'ün Suriye'den 1872 yılında ayrıldığı bilinmektedir. Bu gelişme konusunda devlet yetkililerinden ziyade yerel unsurların daha hevesli ve istekli olduğu da görülmüştür.⁹⁵

Buna ek olarak, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Avrupalı devletlerin Kudüs bölgesine artan ilgisi Kudüs'te bir mutasarrıflık kurulmasının ve doğrudan İstanbul'a bağlanmasının sebeplerinden biridir. Kutsal mekanlara yönelik artan ilgi, yabancı kurumların artışı ve bölgeye gelen Yahudi ve Rus hacıların sayısında yaşanan artış, İstanbul tarafından tedbir alınması gereken etmenler olarak görülmüştür.⁹⁶

---

⁹¹ Buzpınar, *a.g.e.*, s. 251-252.

⁹² Fettahoğlu, *a.g.t.*, s. 227.

⁹³ Bilal N. Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ankara 1970, s. 15.

⁹⁴ Samur, *a.g.t.*, s. 23-24.

⁹⁵ Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden 2011, s. 41.

⁹⁶ Mohanad S. M. Alamleh, *Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 32.

Midhat Paşa'nın Suriye valisi olarak göreve başlamasıyla birlikte idarî ve adli anlamda adımlar attığını söylemek mümkündür. Mahkeme sayılarında artış, zaptiye teşkilatının yenilenmesi gibi çalışmalar, valiliğinin ilk yılında uyguladığı önemli çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁷ Ancak Bilal N. Şimşir'e göre zaptiye teşkilatında yapılan düzenlemeler sadece kâğıt üzerinde gerçekleşmiş, uygulamada tesiri olmamıştır.⁹⁸ Elbette bunların dışında da çalışmaları olmuştur. Merkezdeki Şam mutasarrıflığının tekrar düzenlenmesini sağlamış, meclisleri, kalemleri ve memurları belirlemiştir. İdarî anlamda zor bir dönemden geçen Suriye vilayeti için, farklı bazı düzenlemelere gitmek istediği de bilinmektedir. Böylelikle hem asayişini sağlamayı hem de gelirlerin kesilmeden düzenli bir şekilde toplanmasını amaçlamaktadır. Suriye vilayetine bağlı Belka sancağında Hristiyan ahalinin, misyonerlerin tahrikleriyle Müslüman ahaliye karşı konsoloslara şikâyet mektupları yazdıkları görülmüş ve bu durum karşısında Midhat Paşa Belka sancağını, Kerek ve Maan kazalarını Kudüs ile birleştirmek istemiştir. Kudüs merkezli bir Kudüs vilayeti kurulması, memurların tayin edilmesi ve bazı aşiretlerin iskân edilmesine yönelik kararlar almıştır. Fakat bu karar uygulanamamıştır.⁹⁹

18. yüzyılın sonlarına doğru bölgedeki önemini yitiren merkezlerden ve Suriye denilince akıllara gelen yerlerden biri olan Sayda, gelişmelerin ardından 1864 Vilayet Nizamnamesi ile lağvedilmiş ve Suriye vilayetinin Beyrut sancağı ile birleştirilmişti.¹⁰⁰ 1879 yılında nizamiye mahkemelerinde gidilen düzenleme neticesinde 1882-1883 yıllarında Sayda'da Bidayet mahkemesi teşkil edilmiştir. Mahkeme; nâib başkanlığında iki üye, mahkeme katibi, müstamlık ve muavinden teşkil edilmiştir.¹⁰¹ 1860'lı yıllarda telgraf hatlarının döşenmeye başladığı bölgede, 1870 yılında sadece bir adet telgraf memuru görev yapmaktayken bu sayı 1877-1878 yıllarında değişmiştir. Muhabere memuru vazifesiyle bir telgraf memuru daha görevlendirilmiştir.¹⁰² Bu değişiklikte de görüldüğü üzere, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin bölge üzerindeki etkisinden söz etmek mümkündür.

---

⁹⁷ Gökhan Çetinsaya - Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *TDVİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 7-11.

⁹⁸ Şimşir, *a.g.e.*, s. 20.

⁹⁹ Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara 2019, s. 378-380.

¹⁰⁰ Ersin Gülsoy, "Sayda", *TDVİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 210.

¹⁰¹ Kürşat Çelik, *Osmanlı Hakimiyetinde Sayda (1839-1918)*, Ankara 2014, s. 57-58.

¹⁰² Çelik, *a.g.e.*, s. 61.

Midhat Paşa'nın Suriye valiliği esnasında bölgeyi ziyarete gelen Wilfrid Scawen Blunt, Vali Midhat Paşa ile konuşma fırsatı olduğunu ve Paşa'nın kendisine ekonomi, adalet ve asayiş konusunda atmak istediği adımlar hakkında bilgiler verdiğini aktarmaktadır.¹⁰³ Vilayette görevli memurlar konusunda da çalışmalarda bulunan Midhat Paşa, memur değişikliklerinde ve seçiminde halkın diline ve tavırlarına hâkim kişileri ön plana koyduğunu belirtmiştir. Ayrıca vazifesinde başarılı olan ve liyakatli memurların da ödüllendirilmesi konusunda bazı iltimaslarda da bulunmuştur. Beraberinde çalışan görevlileri sahiplenmiş, haksızlığa uğramalarına müsaade etmemiştir. Bu tür davranışlarla idareye bağlılığın pekiştirilmesi amaçlanmıştır.¹⁰⁴

Midhat Paşa'ya göre vilayette meydana gelen huzursuzluğun sebeplerinin başında mahkemelerin işleyişindeki bozukluklar gelmektedir. Rüşvet yiyen ve adaleti sağlayamayan hakimlerin görevlerini kötüye kullanmalarını engellemenin yolu, onları maddi anlamda tatmin etmekten geçtiğini belirten Paşa, vilayet ve sancaklardaki kadıların aylıklarına zam yapılmasını teklif etmiştir. Bu teklif İstanbul tarafından da kabul görmüştür.¹⁰⁵ Vilayette bulunan ve bir süredir yenilenmemiş olan idâri ve hukuki meclis ve mahkemelerin azaları ve mümeyyizleri yeni bir seçim ile tekrar belirlenmiştir. Görev yapmakta olan ancak yetersiz kaldığı belirlenen Nefs-i Şam Meclis-i Temyizi'ne ek olarak bidayet mahkemesinin açılmasına karar vermiştir. Memur sayılarının artırılmasının çözüm getirmeyeceği düşünüldüğü için yeni bir mahkemenin tesis edilmesi uygun görülmüştür.¹⁰⁶ Ancak adli düzenin vilayette iyi durumda seyrettiği sırada İstanbul'dan gelen yeni emirler huzursuzluklara yol açmıştır. Önceki kararlar tam anlamıyla zıt bir karar alınmış, artık kadıların vatan şerefi için maaş almadan çalışmalarını istenmiştir.¹⁰⁷

Sultan II. Abdülhamid açısından bakıldığında zaman Midhat Paşa, bir padişahın hâl edilmesine karışmış ve iktidarda gözü olan birisidir. Bunlara ek olarak vali olarak atandığı Suriye'den aleyhinde gelen haberler, II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya olan

---

¹⁰³ Wilfrid Scawen Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt*, New York 1922, s. 39.

¹⁰⁴ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 382.

¹⁰⁵ Şimşir, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁰⁶ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 385.

¹⁰⁷ Şimşir, *a.g.e.*, s. 19.

güveni de sarsmaktadır. Gerçekleştirmek istediği değişikliklere ret yanıtı alması ve kısıtlamalarla karşı karşıya kalmasıyla valilik, Midhat Paşa için işin içinden çıkılmaz bir vaziyet almıştır. Valiliğinin henüz ilk senesinde yaşlılığını öne sürerek istifasını sunmuş ancak kabul edilmemiştir. Cevap olarak ise özellikle 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı ardından vilayette idarenin zorlaştığı, bölgenin devlet ile olan bağlarının güçlenmesi gerektiği ve bu yönde çalışmalar yapılması gerektiği belirtilmiştir. Ancak bölgenin farklılıklarına dikkat edilmeksizin Anadolu’da uygulanan yöntemlerin Suriye’de de uygulanmaya çalışıldığını söylemiştir. Ayrıca düzenlemeler ve asayişin sağlanması için gereken askeri kuvvetlerin idaresinin kendisinde olmamasından yakınmıştır. Bu şartlar altında idareyi devam ettiremeyeceğini düşünerek istifa kararını aldığını açıkça belirtmiştir.¹⁰⁸ Gücü elinde toplamak isteyen bir yapıya sahip olan Midhat Paşa, 1879 yılında mahkemelerin mülkî idare ile olan bağının koparılmasına dair alınan kararı hoş karşılamamıştır. Nihayetinde bu karara karşı duruşunda ısrarcı bir hâl takınan Paşa ile Bâbîâli’nin arası açılmıştır. Gelişmelerin ardından merkezi hükümetle arası bozulan Midhat Paşa, artık vilayet yönetiminde de gerekli özeni göstermemeye başlamış ve bu durum 1880 yılında doruk noktasına ulaşmıştır. Valiliği esnasında Suriye sokaklarında dolaştırılan ilanlar ve afişler de Paşa hakkındaki olumsuz fikirleri körüklemiştir. Nitekim sürecin sonunda 1880 yılı Ağustos ayında Aydın valisi Ahmed Hamdi Paşa ile görev değişikliği yapılmıştır.¹⁰⁹

1.2.3. Beyrut Vilayeti’nin Kuruluşuna Giden Süreç

1864 Vilayet Nizamnamesi’nin ardından Suriye vilayetinin bir sancağı olarak gördüğümüz Beyrut, 1876 yılında müstakil sancak olarak sınıflandırılmışken ertesi yıl tekrar Suriye vilayetine bağlanmıştır. 1877 ve 1880 yılları arasında yani Osmanlı-Rus Harbi’nin yaşandığı ve savaşın etkilerinin ortadan kalkmadığı bu süre zarfında Beyrut sancağının yapısında bir değişiklik yaşanmamıştır. Nitekim müstakil bir vilayetken tekrar Suriye’ye bağlanmasında da savaşın etkisinin olabileceği düşünülebilir.¹¹⁰ Savaşı takip eden yıllarda Suriye vilayetinin büyüklüğü, hakimiyetin tesis edilmesinin zor oluşundan kaynaklanan asayiş problemleri ve yabancı devletlerin savaş sonrası

¹⁰⁸ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 415-416.

¹⁰⁹ Çetinsaya - Buzpınar, *a.g.m.*, s. 7-11.

¹¹⁰ Kürşat Çelik, *Osmanlı Hakimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2010, s. 24.

dönemde artan faaliyetleri Beyrut'ta müstakil bir vilayetin kurulmasını zorunluluk haline getirmiştir. Bu zorunluluğun bir sonucu olarak, 22 Kasım 1887 tarihli Meclis-i Mahsusa kararıyla Beyrut vilayetinin kurulmasına karar verilmiştir.¹¹¹ Ancak Beyrut vilayetinin tesis edilmesine kadar geçen süre zarfında da Beyrut'ta önemli gelişmeler yaşanmıştır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin başladığı yıl, Kamil Paşa'nın yerine Raif (Rauf) Paşa Beyrut'a mutasarrıf olarak tayin edilmiştir. Aynı zamanda bu onun ikinci Beyrut mutasarrıflığı görevidir.¹¹² Bu noktada Raif Paşa, Beyrut için önemli bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Raif Paşa, Midhat Paşa'nın tüm idarî görevlerinde yanında bulundurduğu birisidir. Yani Osmanlı Devleti'nde köklü değişikliklere imza atmış olan Midhat Paşa'nın yetiştirdiği öğrencilerden biri. İşte bu nedenle Raif Paşa'nın Beyrut gibi bir bölgeye tayin edilmesi son derece mühimdir.¹¹³ Beyrut'a tayini çıktığı vakit, Edirne'de görevde bulunan Raif Paşa'nın Beyrut mutasarrıflığına getirilmesinde önceden Beyrut'ta yaptığı mutasarrıflık görevi sırasında ahalinin kendisinden memnun kalması ve başarılı bir idare sergilemiş olması da etkili olmuştur. Raif Paşa'nın tayin edilmesinin ardından yurt dışında olan Midhat Paşa'nın da Suriye'ye vali olarak tayin edilmesiyle Raif Efendi kendisini yetiştiren Paşa'nın maiyetinde görev yapmıştır.¹¹⁴ Tam da bu dönemde İngiliz büyükelçisi Layard'ın Suriye gezisi bölgeye olan ilgiyi göstermiştir. İngiltere'nin ilgisi doğal olarak Fransa tarafından da hissedilmiş ve Fransa'nın İstanbul sefiri Fournier'in askeri ataşesi De Torcy, özel bir araştırma gerekçesiyle Suriye'ye hareket etmiştir. Yazmış olduğu raporunda Suriye'de İngiliz tesirini önlemenin yollarından biri Anglosakson misyonerleri ile mücadele etmekte olan Katolik misyonerlerini desteklemek olduğunu aktarmıştır. Tüm bunların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin endişelerini artıran gelişme ise Fransızların Marunilerle olan ilişkilerini gün geçtikçe ilerletmesidir. Hatta bu ilişki gittikçe siyasî bir nitelik de kazanmıştır.¹¹⁵

---

¹¹¹ Çelik, a.g.t., s. 26.

¹¹² BOA, *İMMS.*, 55/2518, H.29 M. 1294 / M.13 Şubat 1877.

¹¹³ Ramazan Erhan Güllü, "Münşi ve Muhlis Bir Midhat Paşa Yetiştirmesi: Köse Mehmet Râif Paşa (1836-1911)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17 (2010), s. 73.

¹¹⁴ Güllü, a.g.m., s. 76.

¹¹⁵ Zafer Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 33.

Özünde Lübnan coğrafyasında yaşanan çekişme daha öncesine dayanmaktadır. Çekişmeyi sırtlayan iki unsurun ise Dürziler ve Maruniler olduğunu söyleyebiliriz. Lübnan'da Müslümanların dışında Hristiyanlar ve onun etrafında görülen farklı inançlara mensup topluluklar yaşamaktadır. Yıllar boyunca birlikte yaşamış olan bu topluluklardan Hristiyanlığa mensup en kalabalık kitle olan Maruniler, Katolikliği benimsemiş Hristiyanlardır. Müslümanlar içinde ise Şii ve Sünni topluluklar olmasına karşın kendine has gelenekleri ve ibadet biçimleri olan Dürziler de bulunmaktadır.¹¹⁶

Marunilerle olan ilişkisini güçlendiren Fransa'nın, bölgede kurduğu ilişki önceleri dini bir nitelik taşımaktadır. Katolik Marunilerin hamisi rolünü üstlenen Fransa, zaman içerisinde kültürel manada da bölgeye sızmaya ve yerleşmeye çalışmıştır. Ancak Fransa'nın bu tutumu İngiltere'nin de Lübnan üzerinde harekete geçmesine neden olmuştur. Fransa, Lübnan'da yaşanan çekişme ve huzursuzlukları bir Avrupa meselesi haline getirmek isterken İngiltere, kendi çıkarlarını da gözetmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyarak çözmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü Lübnan ve çevresinde olası bir Rus-Fransız müdahalesi İngiliz çıkarlarına darbe vuracaktır. Bu nedenle Fransa'nın müdahalesini engellemek isteyen İngiltere, Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamış ve iki devletin çekişmesi zaten şiddetli olan Dürzi-Maruni sorununun içinden çıkılmaz bir vaziyete bürünmesine neden olmuştur.¹¹⁷ Her iki taraf da üst kademedeki liderleri hedef seçmiş, karşılıklı cinayetler beraberinde misillemeleri de getirmiştir. İşin boyutu o denli değişmiştir ki artık hangi konumda olursa olsun bir mezhep mensubu diğerini yalnız gördüğü yerde öldürmektedir.¹¹⁸ 1860 yılında yoğunlaşan çatışmalar Keçecizade Fuad Paşa'nın bölgeye sevk edilmesi ve kısa zamanda Şam Valisi Ahmed Paşa'nın da dahil olduğu çok sayıda idam kararının alınması neticesinde yatıştırılmıştır. Cebel-i Lübnan'a ortak müdahale isteyen Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nin Paris Protokolü ile bölgeye askeri kuvvetlerinin gönderilmesini onaylamasıyla gemiler Beyrut Limanı'na yerleşmişlerdir. 8 Haziran 1861 tarihinde imzalanan Beyoğlu Protokolü ile Cebel-i

---

¹¹⁶ Olcay Özkaya Duman, "Lübnan'da Maruni Dürzi Çatışmaları ve Osmanlı'nın 19. Yüzyıl Orta-Doğu Siyaseti", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 4, Sayı: 8 (2007), s. 3.

¹¹⁷ Duman, a.g.m., s. 5-6.

¹¹⁸ Tuba Yıldız, *Cebel-i Lübnan'da Osmanlı Devleti'nin Mezhep Politikası ve Hukuki Uygulamalar (1839-1914)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 201-202.

Lübnan mutasarrıflığı kurulmuştur. İstanbul’da yapılan görüşmenin neticesinde Lübnan; Beyrut, Sayda, Trablusşam ve Beka olmak üzere dört idarî bölgeye ayrılmış ve Lübnan’ın mutasarrıf olarak isimlendirilen memurlar tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁹

Beyrut’un ayrı bir vilayet olarak teşkil edilmesi meselesi ise Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte kendini göstermiştir. Önce Beyrut gazetelerinde gündeme getirilen bu konu daha sonra Arap mebuslar aracılığıyla Meclis-i Meb’ûsan’a taşınmıştır. 12 Ocak 1878 tarihli oturumda Suriye mebusları, vilayetin ikiye ayrılması; Akka, Beyrut, Lazkiye ve Trablusşam’dan müteşekkil bir “Finike Vilayeti” veya başka bir isimle anılacak ve doğrudan Bâbiâli’ye bağlı olacak bir vilayetin kurulmasını teklif etmişlerdir. Bu oturumun ardından konu tekrar gündeme gelmiş, konunun tartışılmasından duyulan memnuniyeti belirten ve valiliğe de Raif Paşa’nın getirilmesi istenen 20 kişinin imzası bulunan telgrafın okunmasıyla görüşmeler devam etmiştir. Ancak görüşmeler sırasında bazı mebuslar yeni bir vilayetin kurulmasına gerek duyulmadığını ve böyle bir vilayet kurulursa malî bir yük getireceğini belirtmişlerdir. Bunun üzerine Arap mebuslardan Halil Ganem, Beyrut’un bir ticaret şehri olduğunu ve idare edilmesinin bu şartlarda oldukça zor olduğunu aktarmıştır.¹²⁰ Nitekim Osmanlı-Rus Harbi’nin de tesiriyle kısa bir süre sonra Meclis-i Meb’ûsan süresiz olarak kapatılmış ve Beyrut’un ayrı bir vilayet olarak teşkil edilmesi meselesi askıda kalmıştır diyebiliriz.¹²¹

Suriye vilayetinin sınırlarının geniş olması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi kaynaklı sorunların artması ve Avrupalı devletlerin bölge üzerindeki hareketliliğinin artması Osmanlı Devleti’ni bu bölgede yeni bir vilayeti kurmaya iten sebeplerden bazılarıdır. Önceden kurulan imtiyazlı Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı ve Kudüs’ün doğrudan İstanbul’a bağlanması gibi yapısal değişimleri gören Avrupalılar, Beyrut için de aynı değişimin yaşanabileceğini düşünmektedirler.¹²² Özellikle de zamanla

---

¹¹⁹ Tuğba Mansuroğlu, *Cebel-i Lübnan Nizamnamesinin Osmanlı Dönemi Lübnan İdari Yapısı Üzerine Etkisi*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2019, s. 64. Suriye ve Lübnan’da Maruniler ve Dürziler arasında yaşanan kanlı hadiseler ve gerçekleşen düzenlemeler için ayrıca bkz.; Haluk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhramı*, Ankara 1966.

¹²⁰ Orha, a.g.t., s. 30-31.

¹²¹ Akyıldız, “Meclis-i Mebusân”, s. 246.

¹²² Çelik, a.g.t., s. 25-26.

ilişkilerini siyasî bir nitelik taşıma seviyesine getiren Fransa'nın faaliyetleri Osmanlı Devleti açısından endişe duyulan gelişmelerdendir.¹²³ Nitekim 1879 yılında Suriye valisi Hamdi Paşa, Suriye vilayetinde önceden beri en çok ilişki içinde bulunan devletlerin İngiltere ve Fransa olduğunu, İslam dünyasını etki altına almak için bu devletlerin Arapça gazeteler çıkardıklarını belirtmiştir. Aynı zamanda bu gazetelerin derhal yasaklandığını da sözlerine eklemiştir.¹²⁴ Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından 1880 yılına kadar yani Raif Paşa'nın mutasarrıf olarak görev yaptığı sürenin büyük bir kısmını kapsayan döneme dair hazırlanan bir layihaya baktığımızda, şehirde işlenen suç sayısının az olması dikkat çekicidir. 1876-1880 yılları arasında kapsayan dönemde layihaya yansıyan toplam 21 suç işlenmiştir. Layiha bizlere daha çok iktisadî, askeri ve sosyal konularda ihtiyaçlara yönelik bilgiler vermektedir.¹²⁵

1880 yılından itibaren artık Beyrut'ta sadece Fransa ve İngiltere değil, diğer Avrupalı devletlerin de siyasî varlıklarını artırdıklarını söylemek mümkündür. Avusturya, İtalya ve Rusya bu devletlerdendir. Nihayetinde ise dış etkenlerin yoğunlaştığı sırada, Yıldız Sarayı'na sunulan bir rapor Beyrut üzerinde dönüm noktası ifade etmektedir. Mabeyn doktorlarından olan ve Suriyeli bir Hristiyan olan Yusuf Zeki bin Mihail Hamawi, annesinin rahatsızlanması üzerine Şam'a hareket etmiştir. Annesinin vefatının ardından İstanbul'a dönmek için önce Beyrut'a giden Hamawi, orada paskalya sebebiyle organize edilen bir ayine katılır. Malatyos isimli bir matranın bu ayin sırasında kullandığı cümleler, Hamawi'nin dikkatini çeker. Malatyos bu ayinde, Suriyelilerin Fransızlar sayesinde ilerleme kaydettiğini belirtmiş ve Fransız güzellmeleriyle konuşmasını tamamlamıştır. Hamawi, bir başka salondaysa, "Yaşasın Fransa, Yaşasın Cumhuriyet" tezahüratlarının işitildiğini aktarmıştır.¹²⁶

Nitekim Meclis-i Meb'ûsan'da yaşanan tartışmalar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde 22 Aralık 1887 (6 Rebiülahir 1305) tarihli kararlarla yeni bir vilayetin teşkili söz konusu olmuştur. Bu kararda Beyrut'taki konsolosların başka amaçlara hizmet ettikleri ve yeni açılacak olan Beyrut

---

¹²³ Orha, a.g.t., s. 33.

¹²⁴ Fulya Düvenci Karakoç, *Şam ve Beyrut'da Siyaset ve Modernleşme (1860-1914)*, Uludağ Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2011, s. 190-191.

¹²⁵ Kürşat Çelik, "Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha: 1880 Tarihli Beyrut Layihası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 28, Sayı: 2 (2018), s. 346.

¹²⁶ Orha, a.g.t., s. 34-35.

Limanı'nın da etkisiyle Avrupalı devletlerin etkisinin daha da artacağı belirtilmiştir.¹²⁷ Nihayetinde 1887 yılında Lazkiye, Trablus, Akka ve Nablus sancaklarını içinde barındıran Beyrut vilayeti kurulmuş ve Dahiliye Nezareti'ne bağlanmıştır.¹²⁸

Beyrut sancağı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde ve sonrasında vilayet olarak teşkil edilinceye kadar idarî anlamda önemli bir değişiklik yaşamamıştır. 1875 yılına ait salname incelendiğinde Beyrut sancağının; Sayda, Sur kazalarından meydana geldiğini görmekteyiz. Fakat 1880 yılına ait salnamede bu kazalara Merci'yun kazası eklenmiştir.¹²⁹ Bölgedeki merkezi otoriteyi sarsan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından, ikinci bölümde bahsedeceğimiz sokak afişleri meselesi Suriye genelinde gündeme oturmuştur. Bu ilanlarla bağlantısı olan ve yakalanan şahısların yabancı bağlantılarının bulunduğu da bilinen bir gerçektir. Osmanlı-Rus Harbi sonrasında kendini gösteren otonom yönetim arzusu, bu ilanların etkinliğini de artırmıştır. Fakat karşımıza çıkan tablo her ne kadar karanlık gibi görünse de bölge halkı Sultan II. Abdülhamid'in devleti yıkılmaktan kurtaracağına inanmış ve siyasî tavırları da Osmanlı Devleti lehine şekillenmiştir.¹³⁰

1.2.4. Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'nın Halep Valiliği ve Zeytun Vakası

İncelememize konu olan diğer bir vilayet Halep vilayetidir. 1876 yılında Halep vilayeti; Halep, Urfa, Maraş ve Zor olmak üzere 4 sancaktan ibarettir. Bu sayı, Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından, 1881 yılında değişmiş ve Zor müstakil bir sancak haline getirilmiştir.¹³¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni takiben bölgeye Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa'nın vali olarak tayin edildiği bilinmektedir. Paşa'nın valiliği sırasında ön plana çıkan meselelerden biri Zeytun Vakası'dır. Zeytun meselesi kökeni itibariyle çalışmamıza konu olan Osmanlı-Rus Harbi'nden önce başlamıştır. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi ve Patrik Nerses Varjobodyan öncülüğündeki Ermeniler, Zeytun ve civarındaki bölgelere muhtariyet verilmesi adına propaganda

---

¹²⁷ Samur, a.g.t., s. 25.

¹²⁸ Karakoç, a.g.t., s. 178.

¹²⁹ *Salname-i Vilayet-i Suriye*, H. 1292 (M. 1875), s. 86-87. Bkz.; *Salname-i Vilayet-i Suriye*, H. 1297 (M. 1880), s. 162-164.

¹³⁰ Buzpınar, a.g.e., s. 304-305.

¹³¹ Fulya Düvenci Karakoç, "19. Yüzyıl Sonunda Halep'te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yönetim ve Konsoloslar Arasındaki İlişkiler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 14, Sayı: 24 (2013), s. 76.

faaliyetlerine girişmişlerdir. 1876 yılında toplanan İstanbul Konferansı'nda delege olarak görev yapan Lord Salisbury, İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Henry Elliot ve daha sonra Rus Çarı II. Alexander'dan destek istedikleri bilinmektedir. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nda kendilerine yer bulmuşlardır.¹³² Hatta Berlin Kongresi toplanmadan evvel, 6 Haziran 1878 tarihinde, o esnada İngiltere Dışişleri Bakanlığı yapmakta olan Lord Salisbury, ıslahat yapılacak yada imtiyaz verilecek bölgelerdeki halkın çoğunluğunun aynı dinden veya etnik kökenden olması gerektiğini belirtmiş ancak Ermenilerin Müslümanlar arasına karışmış olduğunu ve çoğunluk oluşturmadığını aktarmıştır. Ayrıca bu durumu Ermenistan sorununda karşılaştıkları en zor problem olarak nitelemiştir. Vilayat-i Sitte adı verilen (Diyarbakır, Van, Elazığ, Erzurum, Sivas ve Bitlis) bölgede varlıklarını bildiğimiz Ermeniler konusunda bu 6 vilayetten sonra adlarının en çok geçtiği vilayet Halep vilayetidir.¹³³ Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup olarak ayrılmasının da etkisi ile güven kazanan bazı Ermeniler, o sıralar Halep konsolosu olarak görev yapan P. Henderson ile iyi ilişkiler kurmuş ve gördükleri destek sonucunda 1878 yılında Zeytun İsyanı'nı başlatmışlardır.¹³⁴ Özünde bağımsızlık kazanmak isteyen Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nden ayrılma isteği de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra kendini göstermiştir. Savaş sırasında Doğu Anadolu'da harekete geçen Rus orduları bölgede yaşayan Ermeniler ile iletişime geçmiş ve onları Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtmıştır. İşte bu kışkırtmaların bir ürünü de Zeytun İsyanı'dır.¹³⁵ Zeytun'da görevli kaymakam ve beraberinde görevli memurları kaçıran, hükümet konağını ateşe veren ve ambarları yağmalayan isyancılar daha sonra Müslüman köylerini yağmalamaya başlamış birçok insanı katletmişlerdir.¹³⁶

---

¹³² İsmail Şen, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913)*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 37-38.

¹³³ Sadettin Baştürk, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Halep Vilayetinde Ermeni Nüfus, Tarihte Türkler ve Ermeniler, Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç", *Türk-Ermeni Külliyyatı*, c. 7., Ankara 2014, s. 196.

¹³⁴ Şen, a.g.t., s. 37-38.

¹³⁵ Yahya Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2008, s. 57.

¹³⁶ Şen, a.g.t., s. 38-39.

Yaşananlardan evvel Halep'e vali olarak atanan Kamil Paşa, Hilmi Kamil Bayur'a göre, vilayete bağlı Zeytun mahalinde böylesine bir isyanın gerçekleşeceğini beklemektedir. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni fırsat bilen bazı Ermeniler isyan bayrağını çekmiştir.¹³⁷ Gelişmeler üzerine, vali olarak Halep'te bulunan Mehmet Kamil Paşa derhal Zeytun'a hareket etmiş ve gereken tedbiri almıştır. Firar eden az sayıdaki isyancılar dışında, yakalanan tüm isyancıların silahlarını toplatmış, gasp edilen malların geri iade edilmesini sağlamıştır.¹³⁸ 200 kişiyi tutuklayan Paşa, 1.200 silaha el koymuş ve dağa kaçan elebaşlarını teslim olmaya davet etmiştir. Davetin reddedilmesi üzerine Kamil Paşa, haydutların eşlerini yanına alarak beraberinde Halep'e götürmüştür.¹³⁹ Paşa'nın bu tavrı karşısında bazı Ermeniler, İngiliz konsolosu ve İstanbul'da bulunan büyükelçi aracılığıyla Paşa hakkında şikayetlerini ve asılsız iddiaları İstanbul'a iletmışlerdir.¹⁴⁰ Mehmet Kamil Paşa tarafından uygulanan başarılı önlemler Avrupalı devletler, konsolosları ve Ermeniler için endişe verici olsa gerek çünkü Paşa'nın faaliyetleri hiç hoş karşılanmamıştır.

Paşa'nın özellikle, İngiltere'nin Halep konsolosu P. Henderson ile büyük bir anlaşmazlık içerisinde olduğu söylenebilir.¹⁴¹ Kamil Paşa'nın Halep'teki tutumu Henderson'un çileden çıkmasına sebep olmuştu. İsyancılarla doğrudan ilişki içinde bulunan Henderson, onlarla mektuplaşıyor ve aynı zamanda tutuklanan tüm Ermenileri serbest bıraktıraacağına dair vaatlerde bulunuyordu. Ancak Vali Kamil Paşa'nın tutuklu Ermenileri serbest bırakmaması üzerine Henderson, Lord Salisbury ve Layard aracılığıyla Kamil Paşa'nın görevden alınmasına dair raporlar göndermeye başlamıştı.¹⁴²

Dahiliye Nezareti'ne de rapor gönderen Henderson, raporunun asılsız çıkmasına rağmen İngiltere hükümeti ve İstanbul İngiltere Büyükelçiliği nezdinde çalışmalarını sürdürmüştür. Nitekim çalışmaları sonuç vermiş ve 3 Şubat 1879

---

¹³⁷ Hilmi Kamil Bayur, *Sadrızam Kamil Paşa – Siyasi Hayatı*, Ankara 1954, s. 60.

¹³⁸ Şen, a.g.t., s.38-39.

¹³⁹ Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri: Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, İstanbul 2009, s. 96.

¹⁴⁰ Şen, a.g.t., s. 38-39.

¹⁴¹ Salih Ersoy, *Halep Kenti (1876-1918)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2018, s. 10.

¹⁴² Erdal İltter, *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1915)*, Ankara 1995, s. 118.

tarhinde İngiltere sefirliği aracılığıyla, Kamil Paşa'nın görevden alınması için Osmanlı Devleti'ne nota verilmiştir. Batılı diğer devletlerden de gelen baskılar neticesinde Paşa, 1879 yılında görevinden alınmıştır.¹⁴³ P. Henderson'un yönetimi altındaki konsolosluk, Halep ve Adana bölgesini kapsayan alan içerisinde yetkiye sahip, önem derecesi yüksek, siyasî bir konsolosluktur. Konsolosluk nezdinde en önemli sorun, fiili anlamda bağımsız olmasına rağmen, Beyrut'taki başkonsololuğa bağlı olması nedeniyle yaşanan sürtüşmelerdir.¹⁴⁴ İngiliz baskısı ardından, Fransa hükümeti tarafından verilen notanın detaylarına bakıldığı zaman görülmektedir ki Zeytun'da tutuklanan bazı Ermenilerin tutuklanma sebebinin Osmanlı görevlilerini diri diri yakmak olduğu açıklanmıştır. Ancak Fransız hükümeti tarafından bu iddia dayanağı, temeli olmayan bir iddia olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Berlin Antlaşması'nın bazı maddelerine atıflar yapılarak bir an önce meselenin çözülmesini istediklerini aktarmışlardır.¹⁴⁵

A. H. Layard tarafından 1880 yılında yazılan bir mektuba göre Kamil Paşa'nın valilik görevinden alınmasında kendisinin de rolü bulunmaktadır. En önemli sebep olaraksa Zeytun Olayları sırasında yanlış bir yönetim gerçekleştirdiği belirtilmektedir.¹⁴⁶ Görevden alınışına müteakip Kamil Paşa, Zeytun meselesinin gerçek yüzünü açığa çıkaran görevli komiserlerin kendi uygulamalarına onay verdiğini ve bu raporu da Bâbiâli'ye aynı şekilde sunacaklarını arzu etmektedir. Padişaha hizmetten ayrılmadığını belirten Paşa, İngiltere konsolosunun Ermeni isyancılarla işbirliği içinde olduğuna dair 3 adet belgeyi de takdim etmiştir.¹⁴⁷

Kamil Paşa döneminde ön plana çıkan bir gelişme de yeni bir vilayetin tesisine ilişkin gerçekleşen girişim olmuştur. Halep valisi Kamil Paşa tarafından 1878 yılında yazılan orijinal el yazmasına göre Şam-Medine arasındaki yolun güvenliğinin

¹⁴³ BOA, Y.EE.KP., 1/36, H. 10 S. 1296 / M. 3 Şubat 1879. Bkz.; Şen, a.g.t., s. 43.

¹⁴⁴ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul 2004, s. 155.

¹⁴⁵ BOA. HR. SYS., 78-6/60, H. 14 Ra. 1296 / M. 8 Mart 1879. Bkz.; *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2002, s. 10-12.

¹⁴⁶ Hakan Akköz, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halep Vilayeti'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz-Amerikan Kaynaklarına Göre)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2016, s. 46.

¹⁴⁷ BOA, Y. PRK. UM., 1/66. H. 4 B. 1296 / M. 24 Haziran 1879. Bkz.; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, Ankara 2004, s.23.

sağlanabilmesi için Amman ismiyle yeni bir vilayetin tesis edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Vilayetin tesisi ve idaresi üzerine bazı detaylara yer verilen yazısında Kamil Paşa, Kudüs ve Nablus'tan askeri birliklerin Ürdün Nehri üzerinden bölgeye geçeceği ve gerektiği kadar askeri kuvvetin orada kalacağını belirtmiştir. Bu vilayetin tesisi ile bölgede sorun teşkil eden göçebe bedevilerin yerleşik düzene geçişleri teşvik edilecektir. Yerleşik düzene geçişleri, Ürdün Nehri kenarında pirinç yetiştiriciliği yaparak sağlanacaktır. Böylelikle hacıların güvenli bir şekilde kutsal topraklara ulaşması da sağlanabilecektir. Halil Sahillioğlu'nun aktardığına göre böyle bir vilayetin kurulup kurulmadığına dair bir bilgi yoktur. Fakat kendisinin yaptığı çalışma sonrasında konuyla ilgili yayınlanan eserlerde de Amman'da kurulan bir vilayete dair bilgi görülmemiştir.¹⁴⁸ Osmanlı Devleti Belka üzerinde kolonileştirme konusuna öncelik vermişti. Ancak Amman'da bir vilayetin teşkil edilmesi fikri, bölgenin imkânları dolayısıyla alternatif olarak görünüyordu. Çünkü Amman'ın asıl öne çıkan özelliği sahip olduğu su kaynaklarıdır. Amman yaylaları ve vadide akan nehir, vilayet teşkili konusunda Amman'ı ön plana çıkaran unsurlardır.¹⁴⁹

Nihayetinde Kamil Paşa'nın görev süresinde Halep'te adli bir yapı oluşturulmuş, Bidayet mahkemeleri kurulmuştur.¹⁵⁰ Kamil Paşa'nın ardından Halep Valiliği görevine Galib Paşa gelmiştir. O sıralar Zeytun'da yaşanan hadiselerin teftişi için Suriye valisi Midhat Paşa'nın bölgeye atanması Sultan II. Abdülhamid'e önerilmek istenmiş fakat bunu önceden öğrenen Sultan, Midhat Paşa'nın Suriye'den ayrılmasını doğru bulmayarak teftiş için Eğinli Said Paşa'yı tayin etmiştir. Kastamonu valisi olarak görev yapan Eğinli Said Paşa'dan, "fevkalade murahhas" sıfatıyla önce İstanbul'a oradan da vapur ile İskenderun'a gitmesi istenmiştir. Böylelikle Zeytun'a varması daha kısa sürecekti. Nitekim İnebolu'dan yola çıkan Eğinli Said Paşa, İstanbul'a ulaşmış ve Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa ile görüşmüştür. Ardından II. Abdülhamid ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve bu görüşme esnasında Sultan, Paşa'ya, Zeytun meselesinin öneminden bahsetmiştir. Fevkalade murahhas olarak

---

¹⁴⁸ Halil Sahillioğlu, "A Project for the Creation of Amman Vilayet (1878), *Studies on Ottoman Economic and Social History* (Ed. Halil Sahillioğlu), İstanbul 1999, s. 176.

¹⁴⁹ Vladimir Hamed-Troyansky, "Circassian Refugees and The Making of Amman 1878-1914", *International Journal of Middle East Studies*, c. 49, Sayı: 4 (2017), s. 608.

¹⁵⁰ Ersoy, a.g.t., s. 10.

göreve getirilmesini düşündüğü Said Paşa'ya dilerse bu görevi kabul etmeyeceği de II. Abdülhamid tarafından belirtilmiştir. Görüşme sonrasında İngiliz ve Fransız elçiliklerinden Zeytun meselesine dair bazı evraklar edinen Paşa Halep'e doğru yola çıkmıştır. Daha önce vilayette görev yapmak istemediğini çok kez dile getiren Halep valisi Galib Paşa ile Eğinli Said Paşa arasında bir görev değişikliği olmuş ve Galib Paşa Kastamonu valiliğine, Said Paşa ise Halep valiliğine getirilmiştir.¹⁵¹

Eğinli Said Paşa'nın valiliği döneminde, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Osmanlı ordusu bünyesinde görev yapan İngiliz Baker Paşa'nın başkanlığında bir teftiş heyeti kurulmuş ve bu heyet "Anadolu Teftiş Heyeti" adını taşımıştır. Kasım 1879 tarihinde İstanbul'dan hareket eden bu heyet, önce İskenderun'a daha sonra da Halep'e ulaşmıştır. Eğinli Said Paşa tarafından karşılanan heyetin, Halep'ten ayrılmasının ardından Paşa bu faaliyetlerden bir sonuç alınamayacağını ve yapılan masrafların da heba olacağını düşünmektedir. Nitekim heyet içerisinde görevli bazı memurların da Eğinli Said Paşa hakkında iyimser görüşlere sahip olduğunu söyleyemeyiz. Yaver Süleyman Paşa tarafından kaleme alınan ve merkeze gönderilen raporda, Eğinli Said Paşa'nın devlet aleyhinde kararlar aldığı, İngiliz memurları gibi hareket ettiği ve hastalık nedeniyle sadece iki gün vazifesi başında durduğunu aktarmıştır. Onun bu görüşleri, bizzat kendisinin şahit olduğu olaylardan ziyade etrafından edindiği bilgilerden kaynaklandığı ve özellikle Halep Fırka Kumandanı Cemil Paşa'dan etkilendiği de söylenmektedir. Çünkü Vali Eğinli Said Paşa ve Cemil Paşa arasında bir gerginlik yaşanmaktadır. Said Paşa'nın görevinden istifa etmesinde de Cemil Paşa ile yaşadığı sorunların önemli bir yer tuttuğunu da söylemek mümkündür.¹⁵²

İç güvenlik konusunda 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce görev yapmakta olan zaptiye teşkilatı bünyesinde görev yapan memurların, yasadışı faaliyetlerde bulunması teşkilatın adını karalamıştır. Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından askeri teşkilatlanma tarafında gerçekleştirilen düzenlemelerin, iç güvenlik konusunda da uygulanması yoluna gidilmiştir. Bu maksatla 1879 yılında jandarma teşkilatının

---

¹⁵¹ Davut Erkan, "II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 35 (2010), s. 68-69.

¹⁵² Davut Erkan, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı I-II (1876-1880)*, İstanbul 2011, s. 43-44.

kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak teşkilatın kurulması ve Halep'te faaliyet göstermesi 20. yüzyılın ilk yıllarında ancak gerçekleşebilmiştir.¹⁵³

1.3. HITTA-İ İRAKİYE

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, diğer tüm topraklarında olduğu gibi Arapların yoğun olarak bulunduğu topraklarda da yeni idarî birimler tesis ederek merkeziyetçi bir yapı oluşturmaya çalışmıştır. Öte yandan yeni idarî birimlerin taşra bölgelerinde kalan kısımlarında, Araplar yahut diğer unsurlar eskiden gelen geleneksel düzenlerini de sürdürebilmişlerdir. Bu durum Tanzimat ile başlayan ve Meşrutiyet'e kadar uzanan modernleşme sürecinin de yalnızca idarî mekanizmalar üzerinde gerçekleşmesine sebep olmuş fakat toplumsal anlamda bir değişim gerçekleşmemiştir. Irak da bahsettiğimiz bu Arap coğrafyalarından bir tanesidir. Irak olarak adlandırdığımız bölge içerisinde Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri bulunmaktadır.¹⁵⁴ 1840'lı yılların sonlarında görülen Tanzimat uygulamalarından sonra, Kırım Savaşı'nın bitişini takiben, 1860'lı yıllarda vilayetlerde reform ve modernleşme meselesinin tekrar gündeme geldiği görülmektedir. 1861 yılında Mehmed Namık Paşa'nın Bağdat valisi olmasıyla birlikte iktisadî, askerî ve idarî anlamda reformlar başlamıştır. Bu dönem Irak coğrafyası için bir dönüm noktasıdır. İkinci bir dönüm noktası ise Midhat Paşa'nın Bağdat'a vali olarak tayin edilmesiyle başlamaktadır. Arazi, idarî, askerî, eğitim, alt yapı yeniliklerinin bu döneme damga vurduğunu söyleyebiliriz.¹⁵⁵ Modern bir toplumun temelini oluşturma gayesiyle hareket eden Paşa, merkez veya bürokrasi kaynaklı engellemelere rağmen bölgedeki sorunlar üzerine eğilmiştir. Toprak reformu ile köylüleri arazi sahibi yapmış ve böylelikle bağlılığı artırmayı amaçlamıştır. Kara yolları, demiryolları, su setleri, kanallar ve atlı tramvay gibi alt yapı faaliyetlerine girişerek bölgenin hareketlenmesini sağlamıştır. Bağdat ve Basra'yı vapur seferleriyle birbirine bağlamış böylelikle önceden satılamayıp elde kalan ve ithal edilemeyen malların ekonomik getiriye dönüşmesine imkân vermiştir. Tıpkı Tuna vilayetinde

---

¹⁵³ Adem Tutar, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Sancağı'nda Dini Yapı*, Elazığ 2003, s. 44.

¹⁵⁴ Zekeriya Kurşun, "Irak'ta Kim Savaşıyor", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7 (2006), s. 61-63.

¹⁵⁵ Gökhan Çetinsaya, "Irak", *TDVİA*, c. 19, s. 94.

yaptığı gibi Bağdat'ta da eğitime önem vermiş; teknik ve askeri okullar açmıştır. Böylelikle iktisadî ve toplumsal değişim adına Irak'ta önemli adımlar atmıştır.¹⁵⁶

Midhat Paşa'nın valiliğinin ardındansa yönetim sorunu ve devletin gidişatıyla da doğru orantılı olarak Irak'ta genel bir istikrarsızlık dönemine girilmiştir. Yerine tayin edilen valiler çok kısa sürelerle ve arkalarında pek fazla iz bırakmadan görev yapmışlardır. Irak'ta bu gidişat 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin bitimine kadar devam etmiştir.¹⁵⁷ Tezimizin bu bölümünde ve ikinci bölümünde aynı başlık altında Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerindeki durum incelenmiştir.

1.3.1. Bağdat'ta İdarî Taksimat ve Asayiş

19. yüzyıl boyunca Irak'ın idarî taksimatı hakkında bizlere bilgi veren en iyi kaynaklar salnamelerdir. İdarî taksimat konusunda sürekli değişim görülen Irak bölgesinin, bugünkü sınırlarının da teşkil edilmesinin temeli 19. yüzyılda yaşanan gelişmelere dayanmaktadır.¹⁵⁸ Bu bağlamda 19. yüzyıl Osmanlı Irak'ı denilince akıllara gelen isimlerin ilki Midhat Paşa'dır.

1869-1872 yıllarında Bağdat valiliği yapan Midhat Paşa, Arap Yarımadası'nın kontrol altına alınmasının, bölgede asayişin sağlanmasının yolunun Bağdat'ın hem siyasî hem de ekonomik olarak güçlendirilmesinden geçtiğini belirtmiştir. İleride de değineceğimiz üzere bölge üzerindeki İngiliz baskısı Midhat Paşa'nın valilik döneminden itibaren başlamış olup, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından bu baskılarda artış görülmüştür. Paşa, Kuveyt hakkında Bâbiâli'ye yazmış olduğu bir layihada Kuveyt'in öneminden bahsetmiş ve İngilizlerin Bahreyn'i ele geçirdiklerine dair malumat aktarmıştır.¹⁵⁹ Bu nedendir ki diğer Arap vilayetlerinde de göreceğimiz üzere Bağdat'ta da idareyi ve asayişini sağlamak bu dönemde oldukça güçtür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin yarattığı kaos ortamından Bağdat vilayeti de nasibini almıştır. Arap ve Kürt aşiretlerden kaynaklı ayaklanma, gasp ve saldırılar şeklinde

---

¹⁵⁶ Mine Ersoy, *Zevra Gazetesi (S.1-100)'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 2014, s. 5-6.

¹⁵⁷ Çetinsaya, "Irak", s. 94.

¹⁵⁸ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı Çev. Mustafa Öztürk", *Belleten*, c. 54, Sayı: 211 (1990), s. 1251.

¹⁵⁹ Turgay Murat, "Kuveyt Üzerinde Osmanlı-İngiliz Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 23, Sayı: 1 (2013), s. 310.

gerçekleşen faaliyetler, vilayette asayiş ve güven ortamını sağlamayı zorlaştırmıştır. Bundan dolayı, Bağdat vilayeti haricinde yeni idarî yapılanmalar oluşturulduğu görülmektedir. Rus Harbi'nin etkisiyle artan sorunları çözüme kavuşturmak için atılan adımlardan ilkinde 1879 yılı Şubat ayında Musul, Şehrizer (Kerkük) ve Süleymaniye'yi kapsayan Musul vilayetinin kurulmasını örnek gösterebiliriz. Kerkük merkezli yeni vilayetin 1883 yılına kadar buradan idare edildiği de bilinmektedir.¹⁶⁰ Musul'un Bağdat'tan bağımsız bir vilayet olarak teşkil edilmesi, dönemin Bağdat valisi Takiyüddin Paşa tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü yeni düzenleme ile Bağdat'ın kaynakları kısıtlanmış, valinin nüfuz alanı daralmıştır. Nitekim 1880 yılı sonlarına doğru saraya bazı isteklerini belirtmiş ve Musul'un önceden olduğu gibi Bağdat'a bağlı olmasını talep etmiştir.¹⁶¹ Bağdat'ın nüfuz alanının daralması salnamelere de yansımıştır. 1875 yılına ait salnameye baktığımızda Bağdat'ın 9 sancaktan ibaret olduğunu görmekteyiz.¹⁶² Fakat 1882 yılına ait salname incelendiğinde bu rakamın 7'ye indiğini söyleyebiliriz. Buradaki etmen, yeni teşkil edilen Musul vilayeti gibi idarî yapılarıdır.¹⁶³

Bölgede yaşanan sorunlar genel itibariyle Arap ve Kürt aşiretleri tarafından şekillenen sosyal yapı kaynaklıdır. Vilayetin kendine has sosyal yapısı, emniyet ve asayişin sağlanmasını zorlaştırmaktadır. İdareci ve memurların değişmemesi, rüşvetin engellenememesi, sivil ve askeri idare arasında yaşanan çekişme, mektepli-alaylı çekişmesi, kaymakamların ve idare meclisi üyelerinin belirli ailelerden seçiliyor olması yönetimi olumsuz etkileyen unsurlardır.¹⁶⁴

Osmanlı-Rus Harbi'ni takip eden süreçte ise, Bağdat'ta vali olarak Abdurrahman Paşa'nın görev yaptığı bilinmektedir. H. 1294 senesinde göreve başlayan Paşa, 1 yıl 10 ay 29 gün boyunca Bağdat vilayetinde vali olarak görev yapmıştır.¹⁶⁵ Paşa'nın Bağdat valiliği hakkında yapılan çalışmalarda tarihlendirme

---

¹⁶⁰ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 52.

¹⁶¹ Hut, *a.g.t.*, s. 55.

¹⁶² *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, H. 1292 (M. 1875), s. 67-124.

¹⁶³ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, H. 1299 (M. 1882), s. 74-79.

¹⁶⁴ Davut Hut, *Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset-XIX. ve XX. Asırlar*, "Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı", İstanbul 2016, s. 511-512. Ayrıca bkz. Hut, *a.g.t.*, s. 92.

¹⁶⁵ Cengiz Eroğlu (Ed.) vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, Ankara 2012, s. 78.

hataları olduğu görülmüştür. Salnamelere göre yapılan çalışmada H. 1294 yılında ikinci kez valiliğe tayin edildiği belirtilirken, 2019 yılında konu ile ilgili yapılan yüksek lisans tezinde bu tarih H. 1296 olarak belirtilmiştir.¹⁶⁶ Harbin etkilerinin yoğun şekilde hissedildiği döneme rastlayan Abdurrahman Paşa'nın valilik dönemine dair detayları, 1880 yılında yazmış olduğu layihadan öğrenmekteyiz. Layiha incelendiği zaman görülmektedir ki Paşa, Bağdat'ın potansiyelinin farkındadır ve yapılması gerekenler hakkında fikir sahibidir. 4 ana başlık altında ele alınan sorunlar; eğitim, ziraat, zanaat ve ticaret olarak sıralanmaktadır. Bu 4 başlık haricinde asayiş sorunlarına da değinildiğini söyleyebiliriz.¹⁶⁷ Abdurrahman Paşa'ya göre vilayette güvenliği sağlamanın yolu zaptiye kuvvetlerinden geçmektedir. Buna sebep olarak, Irak ahalisinin mizaçları gereği kurallara uyması için askeri güç bulundurulması gerektiğini belirtmektedir.¹⁶⁸

Ayrıca vilayete bağlı livalar ve sancakların tanzimine ilişkin problemlere de layihada değinilmiştir. Paşa'ya göre vilayette gerçekleşecek idarî değişiklik için ciddi miktarda maddi kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Horasan kazasının Hanekin ve Mendelli kazalarıyla birleştirilmesi ve mutasarrıflık olarak idare edilmesi, yeni kaymakamlıkların ve müdürlüklerin oluşturulması düşünülmüş ancak mâli imkânsızlıklar nedeniyle hayata geçirilmemiştir. Bunda bazı istisnalar da yok değildir. Elzem olarak görülen, önemli asayiş sorunlarının yaşandığı bölgelerde bazı değişikliklere gidildiği de bilinmektedir. Örneğin, İran sınırına yakın olması nedeniyle sık sık yağmularla karşı karşıya kalan Horasan kazasına bağlı Şehriban nahiyesinin ve Kutü'l-Amare kazasına bağlı Bedre nahiyesinin kaymakamlığa dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz.¹⁶⁹ Bu noktada Bağdat özelinde bir gelişmeden söz etmemiz gerekir. İzzet Efendi'nin nazırlık yaptığı sıralarda posta teşkilatındaki gelişmelerden biri de Bağdat üzerinde olmuştur. 25 Nisan 1878 tarihinde İran ile imzalanan anlaşma neticesinde Bağdat-Hanekin-Kirmanşah hattı üzerinde posta işletilmesi kararına varılmıştır. Buna ek olarak yine İzzet Efendi'nin nazırlık yaptığı dönemde, Bağdat ve

---

¹⁶⁶ Bkz.; Nurdan Mercan, *Abdurrahman Nureddin Paşa Hayatı, Şahsiyeti ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 15.

¹⁶⁷ Ebubekir Ceylan, "Abdurrahman Nureddin Paşa'nın Osmanlı Irak'ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 19, Sayı: 37 (2014), s. 90.

¹⁶⁸ Ceylan, a.g.m., s. 91.

¹⁶⁹ Ceylan, a.g.m., s. 94-95.

Şam arasında 1881 yılında Hecin postasının kurulduğu bilinmektedir.¹⁷⁰ Bu gelişmede, yukarıda bahsetmiş olduğumuz İran ile yaşanan sınır problemlerinin ve gelişmelerden hızlı bir şekilde haberdar olma isteğinin etkisi olduğunu belirtebiliriz.

Bölgede yapılması planlanan ıslahatların önündeki tek engel sadece malî nitelik taşımamaktadır. Sultan II. Abdülhamid nezdinde yetkilerin valilerde yoğunlaşacağı endişesi, bazı ıslahat girişimlerine karşı çıkmasına da ortam hazırlamıştır.¹⁷¹

1.3.2. Basra’da Hakimiyet Mücadelesi

1884 yılına kadar idarî anlamda bir düzen içinde olmadığını söyleyebileceğimiz Basra, o tarihe kadar kimi zaman vilayet kimi zamansa Bağdat vilayetine bağlı bir mutasarrıflık olarak yönetilmiştir.¹⁷² 1871 Nizamnamesi’nin uygulamaya geçmesiyle birlikte Basra, mutasarrıflıkla idare edilir hale gelmiştir.¹⁷³ 1875 yılı Bağdat vilayet salnamesine baktığımız zaman Bağdat vilayetine bağlı bir sancak olarak gördüğümüz Basra, Meşrutiyet’in ilanından önce 2 Nisan 1876 tarihinde vilayet olarak idare edilmeye başlanmıştır. Ancak vilayet olmasının ardından Basra ahalisinden tekrar mutasarrıflığa dönülmesi yönünde talep gelmiştir. Gerekçe olarak, Basra vilayet olarak teşkil edildikten sonra işlerde aksaklıklar yaşanmış, hazine zarar görmüş ve eski valinin kanunsuzluğu sebebiyle zorla bazı evrakları imzaladıklarını dile getirmişlerdir. İstanbul’a bu isteklerini telgrafla bildiren Basra ahalisinin talebine önce hak verilmiş fakat daha sonra Basra’nın mutasarrıflık olmasından vazgeçilmiştir. 1878 yılına gelindiğinde tekrar alevlenen mutasarrıflık tartışmaları, Vali Abdullah Paşa’nın da idaredeki yetersizliği göz önünde bulundurulunca vilayetin mutasarrıflığa dönüştürülerek Bağdat’a bağlanmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁷⁴

Basra ve Bağdat gibi bölgeleri de içerisine alan Irak coğrafyası, Sultan II. Abdülhamid’in saltanat yıllarında sorunların yaşandığı yerlerden biri olmuştur. Vergilerden sağlanan gelirlerin azalması, asayiş sorunları, aşiret isyanları ve sınır

¹⁷⁰ Taner Aslan, *Osmanlı’da Levant Postaları*, Ankara 2012, s. 87.

¹⁷¹ Hut, *a.g.e.*, s. 512.

¹⁷² Yusuf Halaçoğlu, “Basra”, *TDVİA*, c. 5, İstanbul 1992, s. 112-114.

¹⁷³ Majed Mohammed Binzouba, *Vilâyet Nizamâmelerinin Basra’da Tatbiki Meselesi (1864-1876)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 78.

¹⁷⁴ Binzouba, *a.g.t.*, s. 81-83.

komşusu İnan tarafında yaşanan sınır anlaşmazlıkları bu sorunların başında gelmektedir. Necid’de yaşanan İbn-i Suud ve İbn-i Reşid üzerinde yoğunlaşan aşiret mücadelesi ve bölgenin karışıklığından istifade etmek isteyen İngiltere’nin girişimleriyle Basra’da dahil olmak üzere Irak civarındaki kaos ortamı gün geçtikçe büyümektedir.¹⁷⁵ Özellikle Necid’in mutasarrıflık olarak teşkil edilmesinin ardından bölgede nüfuzunu kaybeden Suud ailesinin yerini Reşîdilerin doldurduğu görülmektedir. Muhammed b. Reşîd’in emirliği ele geçirmesiyle birlikte ise tehlikenin boyutu artmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nı fırsat bilen Muhammed b. Reşîd, devlete karşı itaatkâr tavrını bir kenara bırakmış ve deyim yerindeyse bölgede terör estirmeye başlamıştır. Ödemekle yükümlü olduğu vergileri ödemeyen Muhammed b. Reşîd, Uteybe ve Mutayr gibi aşiretleri de kendisine katarak güçlenmeye ve Humeydât kabilesinin lideri Şeyh Huzeyfe’yi de devlete karşı ayaklanması için kışkırtmıştır. Bu sayede ortaya çıkacak karışıklık ortamından istifade etmeyi düşünmektedir. Muhammed b. Reşîd’in bu tür kışkırtıcı faaliyetleri karşısında Mekke emiri ve Hicaz valisi, kısa zamanda müdahale edilmezse Vehhabî Hareketi gibi bir sorunla başbaşa kalılabileceğini belirtmişler ve bu durumu bir layiha ile Sadaret’e bildirmişlerdir. Osmanlı-Rus Savaşı’nın yarattığı karışıklık ortamından fırsat bulan pek çok kabile ve aşiretin asayiş tehdit eden faaliyetlerde bulunduğu da bilinmektedir. Bunlara karşın Hicaz valisi ve Mekke emiri, önce Reşîd’den başlanması gerektiğini ve ona yapılacak müdahalenin diğer aşiretler ve kabileler üzerinde de tesirli olacağını savunmuşlardır. Fakat 1878 yılı Nisan ayında İstanbul’dan alınan cevapta hava sıcaklarından dolayı böyle bir mücadeleye girişilmeyeceği ve sorunun nasihat yoluyla halledilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁷⁶ Bekledikleri haberi alamayan Hicaz valisi ve Mekke emiri, Reşîdî tehdidini birlikte ortadan kaldırmaya girişmişlerdir. Fakat Osmanlı yerel makamlarının faaliyetlerine karşın İbn Reşîd, itaatkâr ve politik bir tavırla yanıtlar vermiş, hakkında yapılan suçlamalara karşı kendisini savunmuştur. Onu diğer şeyhlerden ayıran bir özelliği de yaşadığı tüm bu olumsuzluklara rağmen devletle bağıını koparmamaya çalışmış olmasıdır. Padişahla yazışmalarında da bu bağlılığını

---

¹⁷⁵ Hut, *a.g.e.*, s. 513.

¹⁷⁶ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti*, Ankara 1998, s. 134-135.

her fırsatta dile getirdiği görülmektedir.¹⁷⁷ 19. yüzyılın son çeyreğinde Necid'in büyük bir kısmı olan Kasım, Riyad ve Hayber'e kadar yayılmış olan Reşidîler, 1880'li yılların sonuna doğru Necid ve Şam arasındaki coğrafyada yaşayan en güçlü ve en büyük Arap aşireti olarak karşımıza çıkacaktır.¹⁷⁸ Necid ve civarındaki Arap toplulukları hakkında “*Osmanlı kuralları tarafından yoksullaştırılmış, vahşileştirilmiş ve morali bozulmuş*” tabirini kullanan Blunt'ın bu tasvirinde ne denli tarafsız olduğu ise tartışmaya açıktır.¹⁷⁹

Kıbrıs'ı ele geçirmesinin ardından Hindistan yolu üzerindeki hakimiyetini sağlama almak isteyen İngiltere ise, bu amaçla Basra Körfezi ve civarındaki baskısını artırmıştır. Bölgede meydana gelen hemen her olayı yakından takip eden Osmanlı Devleti ise Fazl. b. Alevi ve Türkî b. Said gibi yerel liderlerin de desteğini almıştır. Ancak asrın sonlarına doğru İngiltere, Basra Körfezi'ndeki etkinliğini artırmış, konsolosları aracılığıyla bölgede yaşayan halkı cezbedecek bazı tekliflerde bulunmuşlardır. Karadan ulaşımın zor olması ve denizlerdeki yetersizlik nedeniyle Osmanlı Devleti, Körfez şeridinde yaşayan herkesin haklarını koruyamamaktadır. Sadece Kuveyt ve Katar'da bulunan gemilerin Osmanlı bayrağı taşıdığı ancak Uman sahillerindeki gemilerinse ay ve yıldız bulunmayan kırmızı bir bayrak taşıdıkları bilinmektedir. Bu durum İngiltere'nin bölgede faaliyet göstermesine de ortam hazırlamıştır. Sıklıkla sahil kasabalarına uğrayan İngilizler hem ticari hem de siyasî emellerine uygun olarak yerel halkla münasebetlerini geliştirmişlerdir. Halihazırda karışıklıkların devam ettiği bir bölgeye gizlice silah ve cephane getirip Kuveyt, Katar, Uman ve Bahreyn'de aşiretlere satmayı da ihmal etmemişlerdir.¹⁸⁰ İngilizlerin bölge üzerinde gerçekleştirdiği provakatif faaliyetler gün geçtikçe artmış ve resmi kayıtlara da yansımıştır. Böylelikle asayişin ve devlet-aşiret ilişkisinin bozulmasının yolu açılmıştır. Osmanlı Devleti bu duruma karşılık nüfuz tazeleme gibi bazı tedbirlerle cevap verse de İngilizler, engel olmak adına farklı bahanelerle Osmanlı topraklarına saldırılarda bulunmuşlardır. Örnek vermek gerekirse meydana gelen korsanlık

---

¹⁷⁷ Said Tekeboğan, *İbn Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.27-28.

¹⁷⁸ Madawi al-Rasheed, “Reşidîler”, *TDVİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 19.

¹⁷⁹ Blunt, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁸⁰ İdris Bostan, “Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. 9, Sayı: 9 (1989), s. 312-313.

faaliyetleri İngilizlerin saldırmak için kullandığı bahanelerden biri olmuştur. Bunun dışında bölgedeki aşiretler ve diğer devletlerle de ilişkisini devam ettiren İngiltere, zamanla şeyhlerle anlaşmalar yapmaya başlamıştır. 1880 yılında Bahreyn Şeyhi ile yapılan anlaşma ile burada Osmanlı'nın hakimiyetinin olmadığı vurgulanarak Bahreyn'in bağımsız olması istenmiştir. Uygulanan bu yöntem zaman içerisinde bölgedeki diğer şeyhlerle de görüşülmüş ve onlardan İngiltere'den başka bir devletle ilişki kurmamaları istenmiştir.¹⁸¹

Özellikle Osmanlı-İngiliz çekişmesine sahne olan Basra Körfezi, bu anlamda iki devlet açısından da stratejik olarak önem taşımaktadır. Midhat Paşa'nın Ahsa Seferi'nin (1871) sağladığı gerçek bir hakimiyet süreci ile birlikte Osmanlı Devleti artık Katar ve Bahreyn gibi uç bölgelerine kadar ulaşmayı başarmıştır. Buna karşın İngiliz Hind Hükümeti bir adım ileri atmış, Osmanlı Devleti'nin bir Ahsa iskelesi olan Uceyr'in güney kesiminden başka bir bölgede söz hakkı olamayacağını belirtmiştir. Osmanlı tarafından gerçekleştirilecek bir korsanlık faaliyetine karşı da müsamaha gösterilmeyeceğini eklemiştir. Fakat İngiliz Dışişleri bu konuda İngiliz Hind Hükümeti gibi düşünmemektedir. Osmanlı Devleti ile arabulucu bir tavır takınmak isteyen İngiliz Dışişleri, İngiliz Hind Hükümeti tarafından Körfez'e gönderilen savaş gemilerinin faaliyetlerini bir süreliğine sonlandırmıştır. Bir süreliğine diyoruz çünkü 1880 senesi boyunca süren görüşmeler neticesinde bir sonuç elde edemeyen İngiltere, 1881 senesinde Basra Körfezi'nde korsanlığa karşı harp gemilerinin faaliyet göstereceğini açıklamıştır. Kurşun'a göre İngiltere'nin gayesi Osmanlı Devleti'nin Ahsa bölgesindeki hakimiyetinin Bahreyn'e uzanmasını engellemektedir.¹⁸² Ancak İngiltere'nin Bahreyn'de kurmuş olduğu fiili üstünlük, dengeleri değiştirmektedir. Bahreynlilerin Osmanlı Devleti tarafından Osmanlı vatandaşı muamelesi görmesi İngiltere tarafından hoş karşılanmamakta ve sert tepkilere neden olmaktadır. 1888 yılında Basra İngiliz konsolosunun Bahreyn'in Ahsa'nın bir parçası olmadığını ve

---

¹⁸¹ Şennur Şenel, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, c. 9, Sayı: 18 (2016), s. 200-201.

¹⁸² Kurşun, *a.g.e.*, s. 131.

bölgede İngiltere'nin tasarruf hakkının olduğunu belirtmesi, Osmanlı Devleti tarafında tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁸³

1.3.3. Musul'un Durumu

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Bağdat ve Basra üzerindeki etkisini ele aldığımız yukarıdaki kısımda, Musul'un 1879 yılında ayrı bir vilayet olarak teşkil edildiğinden bahsetmiştik. Vilayetin teşkilinden bir yıl sonra Musul sancağının idarî taksimatı, Musul sancağı; Merkez, İmadiye, Zaho, Zibar, Sincar, Akra ve Dohuk, Şehrizar sancağı; Merkez, Revanduz, Salahiye, Erbil, Köysancak ve Raniye, Süleymaniye sancağı; Gülanber, Karadağ, Baziyan, Merge, Şhribazar kazaları bağlı olmak üzere 3 sancaktan ibarettir.¹⁸⁴ Irak bölgesinde yer alan vilayetler arasında en çok vali değiştiren Musul, bu anlamda idaresinin güç bir durumda olduğu fikrini bizlere vermektedir.¹⁸⁵ İdaresinin zor durumda olmasını kanıtlayan bir diğer gelişme ise, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin hemen ardından ayrı bir vilayet olarak teşkil edilmesidir. Bu durumda gerek sosyal yapı gerekse iktisadî yapının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle bölgede alışlagelmiş aşiret çatışmalarına ek olarak bazı Kürtler arasında cereyan eden ayaklanma olarak adlandırabileceğimiz girişimler ön plana çıkmaktadır. Bu faaliyetlerin Osmanlı-Rus Harbi'nin yaşandığı süreçte gerçekleşmesi ise bölgenin idare edilmesini bir hayli zorlaştırmıştır.¹⁸⁶

Devletin içinde bulunduğu gidişata bir son vermek için çalışmalar yapılmalıydı ve bu noktada daha önce Irak'ta bulunmuş olan, İngiltere'nin İstanbul elçisi Henry Layard, yapılabilecek ıslahatlar hususunda bir layiha hazırlamıştır. Coğrafi olarak stratejik bir konuma sahip olan Bağdat, Basra ve Musul'un gereken servete sahip olduğu, demiryolları ve gemi taşımacılığının artırılması ile bölgenin refaha kavuşabileceği aktarılmıştır.¹⁸⁷ Musul ve Bağdat vilayetlerini kapsayan bölge, yalnızca

---

¹⁸³ Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, Ankara 2004, s. 85-86.

¹⁸⁴ Hut, a.g.t., s. 59.

¹⁸⁵ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, İstanbul 2020, s. 140.

¹⁸⁶ Hut, a.g.t., s. 48.

¹⁸⁷ Hut, a.g.t., s. 51.

yeraltı kaynakları bakımından değil, sahip olduğu verimli tarım arazileri bakımından da oldukça mühimdir.¹⁸⁸

Bu doğrultuda ele alınan ıslahatların uygulanması amacıyla da Bağdat'tan idare edilmesi zor olan Musul'un ayrı bir vilayet olarak teşkiliyle, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarının da bu vilayete bağlanması kararlaştırılmıştır. Böylelikle Kerkük merkezli olmak üzere Musul vilayeti kurulmuştur.¹⁸⁹ 3 sancaktan ibaret olan Musul vilayeti, 19. yüzyılın ikinci yarısında, 17 kaza, 28 nahiye ve 2314 köyden meydana gelmiştir. Farklı kaynaklara göre bu sayılarda değişiklikler görüldüğünü de söylemek gereklidir.¹⁹⁰ Vilayetin teşkil edilmesi ile birlikte valilik görevine ilk olarak Feyzi Paşa getirilmiştir.¹⁹¹ Ancak kendisinin Şeyh Ubeydullah meselesi ile bağlantılı bir şekilde azledilmesine yönelik bir talep olduğu da bilinmektedir.¹⁹² Kısa sürede vali değişikliği yaşanan Musul'da, 1880 yılına baktığımız zaman ise Abdünnafi Efendi'nin vali olduğu görülmektedir.¹⁹³ Azledilmesinin ardından Ferik Mehmed Münir Paşa'nın asaleten tayin edilmesi istenmiştir. Münir Paşa kumandanlık görevine de sahiptir. Göreve getirilmek istenmesinde sadakatli olması ve iyi bir idareci olması nedeniyle Musul ahalisinin ve ileri gelenlerinin etkisi olmuştur. Hemvend eşkıyalarına karşı dirayetli duruşu onun döneminin ön plana çıkan olaylarından biridir.¹⁹⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, diğer Arap vilayetlerinde gördüğümüz gibi Musul vilayeti açısından da olumsuz etkiler bırakmıştır. Kendini hissettiren emniyetsizlik ve otorite boşluğu, bölgede yaşayan aşiretlerin isyanlar başlatmasına ortam hazırlamıştır. Süleymaniye ve Kerkük bölgesi için bu isyanlardan en önemlisi Hemvend aşiretinin sebep olduğu isyanlardır.¹⁹⁵ Bölgenin ekonomik olarak da refaha kavuşmasına engel olan asayişsiz ortamın ortadan kaldırılması için bölgeye dirayetli

---

¹⁸⁸ Arzu Terzi, "Osmanlı Devleti'nin Bağdat-Musul Politikası II. Abdülhamid Dönemi (Ed. Mustafa Bıyıklı)", *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2008, s. 256.

¹⁸⁹ Hut, a.g.t., s.52.

¹⁹⁰ Remzi Kılıç, "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 28 (2010), s. 250.

¹⁹¹ Farhad Mahdi Yousif, *Birinci Meşrutiyet Döneminde Musul Sancağı (1876-1908)*, Dicle Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2017, s. 14.

¹⁹² BOA, *DH. ŞFR.*, 112/51, R. 12 Ağustos 1295 / M. 24 Ağustos 1879.

¹⁹³ Hut, a.g.t., s. 54.

¹⁹⁴ Hut, a.g.t., s. 107.

¹⁹⁵ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı: 7 (1999), s. 156. Bkz.; Aşiretin ismi konusunda farklılıklar görülmüştür. Çetinsaya Hemvend ismini kullanırken, Davut Hut Hemvend ismini kullanmıştır.

valiler atanmıştır. Münir Paşa'nın Hemvend aşiretine karşı duruşu başarılı olsa da Musul vilayeti sorunların bitmediği bir coğrafya olduğu için sık sık vali değişiklikleri yapıldığı bilinmektedir. Nihayetinde bu isyan, Tahsin Paşa'nın vali olarak atanmasının ardından ancak 1884 yılında bastırılabilmiştir.¹⁹⁶

Henüz Şeyh Ubeydullah isyanı başlamadan evvel, Hemvend aşiretinin isyanı kendini göstermiştir. Hemvend lideri Cevamir, beraberindekilerle birlikte Bazyan kazası ve etrafındaki yerleşim yerlerine saldırarak bu hareketi başlatmışlardır. Bu hareket ilerleyen günlerde daha da büyümüş ve Karadağ kasabasında bulunan hükümet konağının basılmasına kadar ileri gitmiştir. 1880 yılı Temmuz ayında, kendilerine karşılık verilmesi ve bu nedenle ciddi kayıplar yaşamaları üzerine geri çekilen Hemvendliler, yapılan askeri takibatlar neticesinde İran sınırının ötesine firar etmişlerdir. Ancak Şeyh Ubeydullah isyanının başlamasıyla birlikte sınır tacizleri gerçekleştirdikleri bilinmektedir.¹⁹⁷

Savaşın ortaya çıkardığı otorite boşluğu, bölgede yaşayan bazı Kürt aşiretlerinin geleceğe yönelik endişelerini artırmış ve bu durum kendi başlarının çaresine bakmaları gerektiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu nedenle de isyan hareketleri görülmüştür. Bu isyanlardan birini de Kürt aşiret kuvvetlerinin komutanlığını üstlenen Şeyh Ubeydullah çıkarmıştır. Hakkari ve İran bölgelerinde baş gösteren isyan, asilerin hızlı hareketleri neticesinde Tebriz'e doğru yönelmiştir. Etnik olarak nitelendirilmeyen bu isyan, savaşın olumsuz etkilerine rağmen kısa sürede etkinliğini yitirmiştir.¹⁹⁸ 1880 yılında yaşanan Şeyh Ubeydullah isyanı ve isyana karşı aldığı tedbirlerle kısmen asayiş sağlayan Münir Paşa, Sultan II. Abdülhamid döneminde sıkça uygulanan yerel şeyhlerin tepkisini çekmek yerine idarede değişikliğe gitme siyasetinin bir kurbanı olmuş ve bir yıl dokuz aylık vekalet dönemi ardından asaletе dönüştürülmemiştir. Kendisini Musul ahalisine kabul ettirmesine rağmen bu yönde bir

---

¹⁹⁶ Fehminaz Çabuk, "Osmanlı Devleti'nin Eşkivalık Faaliyetlerini Önlemeye Yönelik Aldığı Tedbirler: Hemavend Aşireti Örneği (1880-1916)", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 33 (2018) s. 526.

¹⁹⁷ Azmi Aycan, *Osmanlı'da Devlet-Aşiret İlişkileri: Hemvend Örneği (1876-1918)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 42.

¹⁹⁸ Hut, a.g.t., s. 49-50.

karar alınması, II. Abdülhamid'in vali atamalarındaki titizliğinin bir sonucu olarak da yorumlanabilir.¹⁹⁹

Bağdat'tan ayrılarak başlı başına bir vilayet olan Musul'da âşâr (mahsûl) ve ağnam (koyun) vergilerinin tahsili, mültezimlerin yolsuzlukları ve yukarıda bahsettiğimiz Hemvend aşiretinden kaynaklanan sebeplerle bazı ekonomik problemler görülmektedir. Bu durum merkezdeki sorunlarla birleştiği zaman ortaya bambaşka bir problem daha çıkmaktadır ki bu problem, bölgedeki istikrarı sarsma ihtimali olan, asker ve sivil memurlara maaşlarının verilemeyeşidir. Bu sorun 1881 yılında had safhaya ulaşmıştır.²⁰⁰

Bölge iç veya dış sebeplerden kaynaklanan ve merkezi otoriteyi zayıflatan herhangi bir durum karşısında karışıklıkların yaşandığı bir bölgedir. 1886 yılında vilayette düzeni tehdit eden bir gelişme daha yaşanmıştır. Süleymaniye'de Berzenci ve Talabani şeyhleri arasında meydana gelen bir kan davası, diğer aşiretlerin de hareketlenmesine ve diğer köylere saldırmalarına neden olmuştur. Gittikçe büyüyen olay karşısında II. Abdülhamid, aşiretlere karşı tavırları nedeniyle "kurt" lakabıyla anılan Müşir İsmail Hakkı Paşa'yı Musul'a göndermiştir. Ancak bu kararın alındığı sıralarda Berzenci ve Talabani şeyhleri arasındaki çatışmaların bittiğine dair raporlar gelmiştir. Fakat olayların bir süre daha devam ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim iki şeyh arasındaki çatışma 1887 yılında tekrar başlamıştır. Derhal hareket eden İsmail Hakkı Paşa, Kerkük'e varmış ve iki aileden dokuz kişiyi üç sene küreğe mahkûm etmiştir ve bu ceza Sultan tarafından da onaylanmıştır.²⁰¹

Genel anlamda Musul valilerini değerlendirecek olursak, II. Abdülhamid'in nüfuzlu aşiretlerle karşı karşıya gelmek istemediğini ve bu nedenle de vilayet yönetiminde titizlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Uzlaşma siyaseti izleyen Sultan için bunu gerçekleştirmenin en kolay yolu ise valiyi değiştirmekten geçiyordu. Bu nedenle Musul vilayetinde sık şekilde vali değişiklikleri gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca 1883 yılında vilayet merkezinin değiştirilmesini de Musul vilayetinde yaşanan gelişmelere binaen atılmış bir adım olarak değerlendirmek mümkündür. Vilayet

---

¹⁹⁹ Hut, a.g.t., s. 107.

²⁰⁰ Hut, a.g.t., s. 83-84.

²⁰¹ Çetinsaya, a.g.m., s. 156-158.

merkezinin Kerkük'ten Musul'a nakledildiği dönemde vali olarak görev yapan Tahsin Paşa'nın ise gayet başarılı bir yönetim sergilediği bilinmektedir. Döneme dair İngiliz belgelerine yansıyan bilgilere göre Tahsin Paşa, halkın refahını arzulayan ve aynı zamanda aşiretlere karşı başarılı bir duruş gösteren imaj çizmiştir.²⁰²

Nihayetinde görülmektedir ki, Irak vilayetleri de tıpkı diğer Arap vilayetleri gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ardından otoritesizlik, emniyetsizlik ve karışıklık ortamıyla karşı karşıya kalmış bir bölge olmuştur.

1.4. HİCAZ VE YEMEN

1864 Vilayet Nizamnamesi ile vilayete dönüştürülen ve idarî taksimatında değişikliklere gidilen Hicaz, 1872 yılında mutasarrıflığa dönüştürülmüş ancak böyle bir bölgenin mutasarrıflıkla idaresinin zorluğu anlaşılmış ve tekrar eski sisteme yani vilayet olarak idare edilmesine karar verilmiştir.²⁰³ Hicaz vilayeti, doğusunda Necid, batısında Kızıldeniz, güneyinde bir Yemen sancağı olan Asir, kuzeyinde Suriye vilayeti tarafından çevrilen bölgedir. İdari birimlerinde uzun süre önemli bir değişiklik gerçekleşmediğini söylemek mümkündür.²⁰⁴

1.4.1. Hicaz'da Osmanlı İdaresi'nin Merkezileştirilmesi

Sultan II. Abdülhamid döneminde genel olarak diğer Arap vilayetlerine gösterildiği gibi Hicaz'a da özel bir ilgi gösterilmiştir. Bölgede asayişin temin etmek adına adımlar atılırken aynı zamanda yerel güçlerin etkisizleştirilmesi yoluna da gidilmiştir. Merkeze uzaklık nedeniyle güçleşen idare nedeniyle idarî anlamda bazı değişiklikler de yaşanmıştır. Taif nahiyesinin Mekke'ye; Yenbu, el-Vech kazaları ve Hayber nahiyesi Medine'ye; Mamuretu'l-Hamidiye kazası ve Rabiğ nahiyesi ise Cidde'ye bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar birkaç küçük değişim dışında idarî taksimatta bir değişim yaşanmamıştır.²⁰⁵ II. Abdülhamid'in saltanat yıllarının başlarından itibaren Arap vilayetlerinin ön plana çıkmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu vilayetlere özel bazı girişimler olduğunu da daha önce belirtmiştik.

---

²⁰² Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 140.

²⁰³ Zekeriya Kurşun, "Hicaz", *TDVİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 438-439.

²⁰⁴ Hasan Barlak, *Dini ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresi'nde Hicaz (1876-1909)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2013, s. 28-29.

²⁰⁵ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517-1919)", *Osmanlı I*, Ankara 1999, s. 323.

Bu girişimlere bir örnek vermek gerekirse, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında salnamelerde uygulanan sıralama Edirne, Rumeli, Anadolu ve Arap vilayetleri şeklinde gerçekleşmektedir. Fakat daha sonra H. 1297 tarihli salnameye baktığımızda Edirne'nin ardından Arap vilayetlerinin geldiği görülmektedir. Avrupa'da dengelerin değişmesiyle birlikte politikasında değişikliğe giden Osmanlı Devleti için Hicaz vilayeti, dini ve siyasî manada önemi artan bir bölge olmuştur. Merkezi idaresini güçlendirmeye ve meşruiyet alanını genişletmeye çalışan II. Abdülhamid için, özellikle 1880 yılında Arap hilafeti tartışmalarının da çıkmasıyla birlikte Hicaz'ın sembolik değeri yükselmiştir. Her yıl binlerce insan tarafından ziyaret edilen Mekke ve Medine, aynı zamanda Osmanlı hilafetinin vurgulanması, meşruluğunun ve evrenselliğinin duyurulması açısından önemli merkezler olmuşlardır. Arap vilayetlerinde yaşanan hareketliliklerin ardından gösterilen özel ilgi, Cuma selamlığı esnasında da görülmüştür. Hicaz, Yemen, Bağdat ve Trabluslu Arapların oluşturduğu sarıklı zühaf alayına yeni bir düzenleme getirilmiştir.²⁰⁶

Bilindiği üzere Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde huzursuzluklar baş göstermiş, ortaya çıkan siyasî boşluktan Hicaz vilayeti de nasibini almıştır. Hicaz vilayeti, 1856 yılından beri Emir Muhammed bin Avn tarafından idare edilmektedir. Kendisinin yerine Avn'ın atandığını gören, 1851-1856 yılları arasında Mekke'yi idare eden Şerif Abdülmuttalib bu emre silahla karşı koymuş fakat başarılı olamayınca yakalanarak İstanbul'a getirilmiştir. Daha sonra Selanik'e gönderilmiş, bir müddet orada kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a getirilmiş ve bir daha Hicaz'a gitmemek üzere kendisine aylık bağlanmıştır. Şerif, yirmi yıla yakın bir süre İstanbul'da bulunmuştur. Ancak 1880 senesinde yaşanan bir olay gidişatı değiştirmiştir: Şerif Hüseyin bin Muhammed Avn, Cidde'de suikasta uğramıştır. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti'ne silahlı direniş gösteren²⁰⁷ ve yaşı neredeyse yüze yakın olan Şerif Abdülmuttalib, Mekke Emirliği'ne getirilmiştir. Yerini sağlamlaştırmak için II. Abdülhamid'e itimatlı görünmeyi de ihmal etmemiştir. Uzunçarşılı tarafından "gevşek" olarak nitelendirilen Hacı İzzet Paşa'nın Şerif Abdülmuttalib tarafından saf dışı edilmesinin ardından bu defa karşısına Osman Nuri

---

²⁰⁶ Barlak, a.g.t., s. 72-73.

²⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osman Nuri Paşa'nın Uydurma Bir İrade İle Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib'i Azletmesi", *Belleten*, Sayı: 39 (1946), c. 10, s. 498-499.

Paşa çıkmıştır. Ancak Osman Nuri Paşa hem daha ciddi hem de Sultan II. Abdülhamid'in itimadına mazhar olmuş bir paşadır.²⁰⁸ Nitekim Şerif Abdülmuttalib'in Hicaz'da tek başına egemen olma arzusu, yerel şikayetlerin artması ve de Taif'te hapsedilmiş olan Midhat Paşa ve beraberindekilerin güvenliğinin sağlanması amacıyla 1881 yılında Osman Nuri Paşa Hicaz kumandanı olarak tayin edilmiş ve 1882 yılında ise Hicaz valisi olmuştur.²⁰⁹

Hicaz bölgesinin önemli sorunlarından birini valiler ve emirler arasındaki sürtüşmeler oluşturmaktadır. Bu sorunla ilgili en çarpıcı örneklerden biri ise Osman Nuri Paşa ve Şerif Avnürrefik Paşa arasındaki çekişmedir. Şerif'e göre Vali Osman Nuri Paşa üst düzey görevlilerin katıldığı bir toplantı sırasında eski meseleleri gündeme getirerek Şerif'e bağırarak ve kendisini emirlikten indirebileceğini belirterek tehdit etmiştir. Şerif de bu durumu toplum içerisinde onurunun ayaklar altına alındığını söyleyerek Sultan'a aktarmıştır. Osman Nuri Paşa Hicaz'ı tam anlamıyla bir Osmanlı vilayeti görünümüne sokmaya çalışıyor, bu nedenle de Mekke emirinin yahut ulemanın pozisyonunu çok dikkate almıyordu. Bu süreçte Şerif Avnürrefik Paşa'nın bazı müdahaleleri olsa da Vali Osman Nuri Paşa zor durumda kalmadıkça kendi bildiği gibi davranıyordu. Böylece yetkinin kendinde olduğunu da bir anlamda ispatlama çabasına giriyordu.²¹⁰

Vali Osman Nuri Paşa, üç yıl boyunca Hicaz'da mutlak egemen şekilde hüküm sürmüştür. Medrese restorasyonları, kışla onarımları, karakol, kışla ve vali konağı gibi inşaa faaliyetleri ile vilayette normalleşme dönemine girilmiştir. Hatta o dönemde Gazi Ahmed Muhtar Paşa tarafından Hicaz'da idarî bir değişikliğe gidilmesi de talep edilmiştir. Mısır'da görev yapmakta olan Ahmed Muhtar Paşa, Hicaz'da da idarî açıdan diğer vilayetlerde olduğu gibi bir sistem kurulmasını ve İstanbul'dan atanacak valinin tek temsilci olmasını önermiştir. Ancak Sultan II. Abdülhamid bölgede asayişin sağlamanın ve aşiretleri denetim altında tutmanın yolunun Şerif idaresinin olmasından geçtiğini düşünmektedir. Ayrıca Sultan, Hicaz valisi Osman Nuri Paşa tarafından yürütülen ıslahat faaliyetleri ve merkezileştirme siyasetinin bölgedeki bazı din

---

²⁰⁸ Uzunçarşılı, "Osman", s. 501.

²⁰⁹ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 29 (1996), c. 18, s. 2-3.

²¹⁰ Barlak, a.g.t., s. 129-130.

adamları, ulema ve ileri gelenler tarafından rahatsızlıkla karşılandığının da farkındadır.²¹¹

Valiliği sırasında etkili çalışmalar yürüttüğünü söyleyebileceğimiz Osman Nuri Paşa, bu vilayet hakkında hazırladığı layihalarda, var olan idareyi hükümet içinde hükümet olarak nitelendirmiş ve bu yönetim tarzının devam etmesi durumunda Arap Yarımadası'nın geleceğinin parlak olmadığını aktarmıştır. Hicaz üzerinde hazırladığı layiha incelendiğinde, Mekke Eمارeti'nden bahsetmemesi de vurgulamamız gereken bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹² Vilayet hakkında kaleme aldığı layihada özellikle dikkat çektiği hususlardan biriyse bedeviler meselesidir. Göçebe yaşam tarzı benimseyen bu topluluk, merkezi otoritenin sağlanması açısından gerçekten önemli bir zorluk teşkil etmektedir. Bedeviyet ve medeniyet kavramları üzerinden meseleye yaklaşan Osman Nuri Paşa da bedevi kabilelerin yerleşik hayata geçmemesinin asayiş problemlerini devam ettireceğini aktarmaktadır. Asayiş sorununun önüne geçmek için önerisi ise düzenli birliklerin tesis edilmesidir. Ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında yaşanan bazı Araplar ve Arnavutlar arasında görülen milliyetçilik akımı ve bu akımın bastırılmasına ilişkin telmihlerde de bulunmuştur.²¹³

Tanzimat ile başlayan değişim süreci boyunca adli anlamda bazı eksikleri bulunan Osmanlı Devleti, gerek 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi gerekse 1879 yılında çıkarılan Teşkilat-ı Mehakim Kanunu ile bu eksikleri kapatmaya çalışmıştır. Hicaz vilayeti de bu değişikliklerde ihmal edilmemiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Hicaz vilayeti dahilinde bulunan mahkemeler Divan-ı Temyiz-i Vilayet, Mahkeme-i Şer'iyye, Ticaret Mahkemesi ve Bidayet Mahkemesi olarak şekillenmiştir. Sultan'ın Hicaz vilayetine verdiği önem, mahkemelerde görülen davalardan alınan ücretlerde de kendini göstermektedir. Zira Mahkeme-i Şer'iyye tarafından görülen davalardan vergi alınmaması için ferman çıkarıldığı ve halka ilan edildiği bilinmektedir.²¹⁴

---

²¹¹ Georgeon, *a.g.e.*, s. 236.

²¹² Barlak, *a.g.t.*, s. 87.

²¹³ Somel, *a.g.m.*, s. 4-5.

²¹⁴ Barlak, *a.g.t.*, s. 63.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni takiben Rumeli'de yaşanan toprak kayıplarının ardından Cevdet Paşa'nın II. Abdülhamid'e bir layiha verdiği bilinmektedir. Paşa bu layihada Balkanlar'da yaşanan kayıpların telafisini Anadolu ve Arap vilayetlerine yapılacak yatırımlarla gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir.²¹⁵ Çünkü savaş sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı uygulanan politikada değişikliğe gidilmesiyle Osmanlı toprakları ve halkı birer hedef haline gelmiştir. Bu noktada ise Osmanlı Devleti açısından önemli bir koz olan halifelik makamının da hedef alındığını söyleyebiliriz. II. Abdülhamid için önemli bir manevi değeri olan halifelik makamı özellikle İngiltere için hedef haline gelmiştir. Bu anlamda İngiltere için kullanılabilecek en kısa yol, içlerinde her zaman halifeliğin kendi hakları olduğunu düşünen Mekke şerifleri olmuştur.²¹⁶

1.4.2. Yemen'de Yaşanan Gelişmeler

Yemen ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişki 16. yüzyıla dek uzanmaktadır. 1538 yılında Mısır valisi Hadım Süleyman Paşa'nın kontrol altına almasıyla birlikte Osmanlı idaresi ile tanışan Yemen, sonraları Osmanlı Devleti'nin önemli bir uğraş göstereceği bir bölgedir. 1635 yılından itibaren Zeydi imamlar tarafından idare edilen Yemen, 1839 yılında İngilizlerin işgal ettiği Aden'de boy göstermesi ve 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılmasının ardından stratejik olarak önem kazanmıştır. 1870'li yıllarda gerçekleştirilen askeri harekât sonrasında Yemen'in kontrol altına alınması bazı Yemenliler tarafından işgal olarak değerlendirilmiştir.²¹⁷ Bunun sebebi Zeydî inancına göre, İmam olmanın şartları; peygamber soyundan gelmek, Zeydî olmak ve elinin üstünde el bulunmaması yani herhangi bir otoritenin altında yaşamamaktır. Bu nedenle de Zeydî halk devamlı olarak Osmanlı Devleti'ne karşı baş kaldırmış ve bu durum devleti yıllarca uğraştırmıştır.²¹⁸

Yemen'de Osmanlı idaresi, 1872 yılında tamamlanan askeri harekât ile vilayetin büyük bir kısmında tesis edilmiştir. Daha sonra 1877-1878 Osmanlı-Rus

---

²¹⁵ Georgeon, *a.g.e.*, s. 211.

²¹⁶ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 2019, s. 260.

²¹⁷ Yasemin Barlak, "II. Abdülhamid Döneminde Yemen Zeydîlerinin Osmanlı Hilafetine Bakışı", *İnsan ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2019, c. 8, Sayı: 3 (2019), s. 1510-1511.

²¹⁸ Metin Ayışığı, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2002, s. 1985.

Harbi'nde Doğu cephesi komutanı olarak karşımıza çıkacak olan Ahmet Muhtar Paşa tarafından 1872 yılında komuta edilen ve Fırka-i İhtiyatiye adıyla anılan askeri birliklerin başarılı harekâtı sonucunda Yemen'de gerek mülkî gerek idarî ve askeri yönden yeni bir teşkilatlanma yoluna gidilmiştir. Bu vesile ile merkezi San'a olacak şekilde San'a, Hudeyde, Ta'iz ve Asir sancaklarından müteşekkil Yemen vilayeti tesis edilmiştir.²¹⁹ Bölgede güvenliği sağlayan Ahmet Muhtar Paşa devlet otoritesini; ticari, ekonomik ve stratejik açıdan önemli olan Yemen'in Hint kıyılarına kadar götürmeyi gerekli görmüş ve buna yönelik çalışmalara başlamıştır.²²⁰ Bunun bariz bir göstergesi olarak değerlendirebileceğimiz bir örnek olarak, ilk siyasî Yemen haritasının çizimini gösterebiliriz. Son derece titiz bir çalışmayla hazırlanan harita ile Yemen siyasî olarak tanımlanmıştır. İdari anlamda mutasarrıflıklara ayrılan Yemen, her birinin başında kaymakam bulunan kazalara ayrılmıştır.²²¹ İmar işlerine de el atan Paşa, ayaklanmalar nedeniyle harabeye dönmüş devlet dairelerinin kullanılabilir vaziyete gelmesini sağlamıştır. Kışlalar, cephanelikler ve geçici bir hastane de inşa ettirerek bölgedeki yatırımlarına devam etmiştir. Ulaşım ve haberleşme ağlarına önem vermiş ve bunun bir göstergesi olarak da telgraf teşkilatının kurulmasını sağlamıştır. Hudeyde'den San'a'ya telgraf hattı çekilirken, San'a'ya ulaşımı kısaltmak ve kolaylaştırmak adına Sanfur üzerinden giden bir yol da yaptırmaya başlamıştır. Devletin içinde bulunduğu şartları da göz önünde bulunduran Paşa, tüm bu yatırımları yerel imkânlarla yapmaya çalışmıştır.²²²

II. Abdülhamid, Yemen'de mevcut İngiliz tehdidinin ve bu durumun hassasiyetinin farkında olarak, Yemen'in ileri gelenlerini ve kabile şeyhlerini İstanbul'a davet etmiş ve bazılarını yerel yönetimlerde görevlendirmiştir. Sayıları yaklaşık 100'ü bulan dini liderleri de İstanbul'a çağırarak onları maaşa bağlamış ve böylelikle Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı sürdürmelerini amaçlamıştır. Ancak tüm bunlar temel problemlerin çözümünü getirmişti diyemeyiz.²²³ Nitekim 1877-1878

---

²¹⁹ Cengiz Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Uşak Redif Taburu (1891-1892)", *II. Uşak Sempozyumu 13-15 Ekim 2011 Bildirileri*, Uşak 2012, s. 552.

²²⁰ Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919 Askeri ve Siyasi Hayatı)*, İstanbul 1989, s. 29.

²²¹ Abdulvehhâb Abdullah el-Ma'marî, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yemen (Çev. Erkan Avşar)", *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, İstanbul 2017, s. 128.

²²² Uçarol, *Ahmet*, s. 31.

²²³ Mehmet Çoğ, "Yemen Layihaları", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sayı: 1, s. 132.

Osmanlı-Rus Harbi, tıpkı diğer Arap vilayetlerinde olduğu gibi Yemen’de de huzursuzlukların baş göstermesine ortam hazırlamıştır. Halkın bir kısmı, Hilafet iddiasıyla ortaya çıkan Seyyid Muhsin Şatari’ye katılmış, hükümet konağı basacak kadar ileri gitmişlerdir. Savaş sonrasında özellikle önem verildiğini söyleyebileceğimiz Yemen için, huzursuzluğun kaynağının tespit edilmesi çalışmalarına girişilmiştir. Devlet memurlarını Halifenin birer temsilcisi olarak kabul eden Yemen halkı; devlet memurlarının zulmü, İslâm’ın yasaklarını çiğnemeleri, gelen memurların lisan bilmemesi dolayısıyla halkın derdini anlatamaması Yemen’de yaşanan isyanın başlıca sebeplerindendir.²²⁴ Dönemin idarecilerinin önemli bir kısmı Yemen’e sürgüne gönderilmiştir. Bölgedeki sorunların anlaşılmasında yaşanan zorluklar da işlerin daha da karışmasına ortam hazırlamıştır. Adalet dağıtmaktan uzaklaşan yöneticiler ve tüm bunların yanında rüşvet ve yolsuzluk gibi vakaların artması Yemen’de yaşanan isyanların sebepleri arasındadır.²²⁵

Ancak İsmail Hakkı Paşa tarafından gerçekleştirilen harekât neticesinde isyan son bulmuş ve Yemen’de asayiş sağlanmıştır. Konumuz kapsamında Osmanlı-Rus Harbi sırasında Yemen valisi olarak görev yapmakta olan Mustafa Asım Paşa, planlamış olduğu bazı icraatları savaş nedeniyle tamamlayamamıştır. Fakat mülkî ve askeri manada dirayetli bir duruş sergilediğini söylemek mümkündür.²²⁶ 1879 yılında Mustafa Asım Paşa’nın valilik görevinden ayrılmasının ardından Yedinci Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik İsmail Hakkı Paşa vali olarak atanmıştır. Kendisinin valilik döneminde özellikle askeri teşkilat açısından önemli adımlar atılmıştır.²²⁷ Buna tezimizin ilgili başlığı altında değineceğiz.

İsmail Hakkı Paşa’nın ardından göreve İzzet Paşa atanmıştır. 1881 ile 1885 yılları arasında Yemen’de vali olarak görev yapmıştır. İzzet Paşa, Altıncı Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi idi. Bu dönemde bazı isyanların öne çıktığını söylemek mümkündür. İmam Muhsin’in ölümünün ardından yerine geçen Şerifüddin’in taraftarları tarafından gerçekleştirilen isyan dikkat çeken isyanlardan biridir. Hacce ve Zafir bölgelerinde

---

²²⁴ Eraslan, *a.g.e.*, s.280-281.

²²⁵ Serpil Açıklan vd., *Yemen Dosyası*, Ankara 2010, s. 57-58.

²²⁶ Yasemin Barlak, *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2013, s. 69-70.

²²⁷ Yasemin Barlak, “İsmail Hakkı Paşa’nın Valiliği Döneminde Yemen’de Hamidiye Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, c. 8, Sayı: 22 (2020), s. 354.

görülen ve Osmanlı Devleti açısından ciddi zayıflık ile sonuçlanan bir mücadele gerçekleşmiştir. Nitekim isyanlar yatıştırılmış olsa da Yemen’de asayiş bozan tek unsur isyanlar değildir. Vilayet merkezine uzak olan idarî merkezlerde yolsuzlukların çok fazla duyulduğu, kaymakam ve müdür gibi idarecilerin sıklıkla değiştirildiği bilinmektedir. Gerek merkeze olan uzaklığı gerekse engebeli arazi yapısı sebebiyle asayiş problemleri Yemen vilayetinin kurulduğu günden beri karşılaştığı sorunların başında gelmektedir.²²⁸

Diğer Arap vilayetlerinde olduğu gibi Yemen’de de İngiliz girişimlerini görmek mümkündür. Merkeze uzaklığı nedeniyle Osmanlı Devleti tarafından kontrolünde zorlanılan Yemen, özellikle de kabileler arası mücadeleler yaşanırken İngiliz tesirine maruz kalmıştır. Taraflara yardım ederek bölgede var olmaya çalışan İngiltere, özellikle de Zeydî kabileler üzerine yoğunlaşmıştır. Mezhepleri nedeniyle Osmanlı hilafetini tanımayan Zeydîler, bu nedenle İngilizler için biçilmiş kaftandır. Bu kabilelere silah ve nakdi yardımda bulunan İngiltere, aynı zamanda hilafetin Osmanlı Devleti’nin hakkı olmadığını dayatmaya çalışmıştır. Böylelikle bölgede asayiş ve güvenliği tehdit etmeyi hedeflemiştir.²²⁹

Bu gelişmeler neticesinde II. Abdülhamid devrinde Osmanlı mülkî idaresinde yer alan memur sayılarında da değişim yaşandığını söyleyebiliriz. Tüm vilayetlerde yaşanan değişimden ziyade konumuzu da kapsamakta olan Arap vilayetlerinden bir örnek vermek gerekir ise 1878 yılında Hicaz’da bulunan tüm memurların toplam sayısı 14 iken bu sayı 1908 yılında 100’e ulaşmıştır. Bunda yaşanan toprak kayıpları ve otorite zayıflığına karşı alınan önlemlerin, daha bürokratik ve merkezî bir sisteme geçilişin ve yeni hizmet kurumlarının oluşturulmasının etkisi vardır.²³⁰

1.5. KUZEY AFRİKA

II. Abdülhamid’in saltanatının ilk yıllarında özellikle Rumeli’de yaşanan toprak kayıpları ve ağırlığının hissedilmeye başlandığı İslam birliği politikası sonucu Arap vilayetlerine verilen önem artmıştır. Bunu salnamelerde görmek mümkündür. Zira mülkî taksimat belirtilirken Edirne vilayetinden başlanılan usûl terk edilmiş ve

---

²²⁸ Barlak, “Yemen”, s. 71.

²²⁹ Eraslan, *a.g.e.*, s. 282.

²³⁰ Karal, *a.g.e.*, s. 332.

bunun yerine Arap vilayetlerinden başlanmıştır.²³¹ Bu politikanın bir neticesi olarak da Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Sadaret'e atanmasını örnek göstermek yerinde olacaktır. İstanbul'da bunlar yaşanırken, Tunus'ta yapmakta olduğu reîs-i müdürânlik görevinden 21 Temmuz 1877 tarihinde ayrılan Tunuslu Hayreddin Paşa, sonrasında bir müddet Fransa'da bulunmuş, Muhammed Zâfir Efendi tarafından şahsiyeti ve İslâmî reformist kişiliğinin II. Abdülhamid'e anlatılmasıyla 1878 yılı Ağustos ayında İstanbul'a davet edilmiştir. Vezaret rütbesi verilen Tunuslu Hayreddin Paşa, önce Meclis-i Ayân üyeliğine kabul edilmiş ve daha sonra Maliye Komisyonu'na başkanlık yapmıştır. Bu görevlerinin akabinde 4 Aralık 1878 tarihinde Safvet Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirilmiştir. Özellikle İslam'a bağlılığı ve karakteri, II. Abdülhamid tarafından devletin içine düştüğü zor duruma karşı bir umut olarak görülmüştür. Ancak beklenen etkiyi yaratamadığını söyleyebiliriz. Çünkü Paşa, hem Türkçeyi az bilmekte hem de yazı diline hakim değildir. Sadrazam olarak görevde kaldığı süre de göz önünde bulundurulursa bu yorumu yapmak mümkün olacaktır. Fakat bu durum Tunuslu Hayreddin Paşa'nın herhangi bir faaliyette bulunmadığı anlamına gelmemektedir. 29 Temmuz 1879 tarihine kadar süren sadrazamlığı esnasında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce ve sonra doğan ancak çözülemeyen bazı problemleri ele almıştır.²³²

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadarete gelmesinin ardından Said Paşa da kabinede yer bulmuş ve Adliye nazırı olarak göreve başlamıştır. Osmanlı-Rus Harbi sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın gereklerinden bir tanesi de adli meselelere dair ıslahatlardır.²³³ Henüz Bursa valisi iken yapılması gereken ıslahatlar hakkında sunduğu layiha, bu tayinin ne denli doğru olduğunu da kısa zamanda gösterecektir. Layiha incelendiği zaman görülmektedir ki yabancı devletler Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu malî çıkmazdan faydalaniyor ve bu suretle devletin iç işlerine müdahale ediyorlardı. Bu nedenle bir an evvel maliyenin, vilayet ve merkez idarelerinin yeniden düzenlenmesi gerekiyordu.²³⁴ Kendisinden önce gerçekleştirilen ıslahatları devam ettiren Paşa, yabancıların adliyeye ve yargıya müdahalesini önlemek

---

²³¹ Karal, *a.g.e.*, s. 331.

²³² Atilla Çetin, "Tunuslu Hayreddin Paşa", *TDVİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 58.

²³³ Kurşun, "Küçük", s. 576.

²³⁴ Kurşun, *a.g.t.*, s. 27-28.

ve hâkim teminatını sağlamak amacıyla hareket etmiştir. Adliye nazırlığı yaptığı süre boyunca çıkarılan Adliye Nezareti Nizamnamesi, Teşkilat-ı Mehakim Kanunu, Usûl-ı Muhâkemât-ı Hukukiyye, Usûl-ı Muhâkemât-ı Cezaiyye, İlamat-ı Hukukiyye gibi kanunlarla bazı düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Yaptığı düzenlemeler arasında; mahkeme dilekçelerinin mülkî amirler yerine mahkemelere verilmesi, ceza ve hukuk muhakemelerinin usullerinin belirlenmesi, mahkeme bünyesinde savcılık teşkilatının kurulması, merkez ve vilayetlerde adliye müfettişliklerinin kurulması ve icra dairelerinin açılması vardır.²³⁵

Bu başlığı Kuzey Afrika olarak isimlendirmemiz tamamıyla coğrafi bir nitelik taşımaktadır. Bu başlık altında Tunus, Mısır, Sudan ve Trablusgarp'ta yaşanan gelişmeler incelenmiştir.

1.5.1. Tunus'un Fransa Tarafından İşgali (1881)

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin doğurduğu genel otoritesizlik ortamı zaten imtiyazlı vilayet statüsünde olan Tunus'un merkezle olan bağlarının da zayıflamasına ve sonuçta 1881 yılında Fransız işgaliyle birlikte bağların kopmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti Tunus ile yakından ilgilenmesi gerektiğini çok öncesinde, Cezayir'in işgal edilmesinde anlamıştır.²³⁶ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından toplanan Berlin Kongresi'nin bu noktada kırılma noktası niteliği taşıdığını söyleyebiliriz. İlk başlarda Roma'da başlayan söylentilere göre Tunus'a İtalyanların yerleşmesinin yakın olduğu görülse de Berlin Kongresi'nde başka hesaplar yapılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin topraklarının taksimatı sırasında kendisine pay verilmediğini görmüş ve bu durum karşısında protestoda bulunmuştur. Buna karşın Bismarck ise hem Fransa'yı Avrupa dışı faaliyetlerle meşgul etmek hem de İtalya ile çıkar çatışması içine girmesi amacıyla eğer Fransa Tunus'a yerleşirse Almanya'nın buna bir itirazda bulunmayacağını belirtmiştir. Bu gelişmeyi takiben İngiliz Hariciye Nazırı Salisbury'nin de aynı yönde teminat vermesi ile Tunus üzerindeki Fransız işgali kararlaştırılmıştır.²³⁷ İngiltere bu konuda gayet cömert davranmıştır. Çünkü 1878

²³⁵ Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul 2008, s. 41.

²³⁶ Mustapha Stiti, *Tunus'un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 34

²³⁷ Karal, *a.g.e.*, s. 85.

yılında imzalanan antlaşma neticesinde Kıbrıs'a yerleşmiştir. Bu tür bir gelişme karşısında Fransa cephesinden bir tepki çekmemek adına Fransa'ya Tunus'u işaret etmiştir.²³⁸ Ancak Fransa o günlerde yaşamış olduğu iç karışıklıklar nedeniyle hızlı bir şekilde hareket edememiştir. Nitekim İtalya'nın Tunus üzerine ilgisinin artması ve Tunus'ta da güç kazanması gelişmelerin hızlanmasına yol açmıştır.²³⁹

Nitekim 1880 yılında Jules Ferry'nin Fransa Başbakanı olması oldukça önemlidir. Fransız sömürgeciliğinin mimarı olarak da tanınan Ferry hem Almanya hem de İngiltere'den aldığı destek neticesinde Tunus konusuna hız kazandırmıştır. Tunus, Fransa açısından bazı noktalarda önem taşımaktadır. Bunlardan en önemlisi ekonomik çıkarlardır. Ancak onun dışında öne sürülen bazı toplumsal karışıklıklar da söz konusudur. Bu karışıklıklar, bazı Tunuslu kabilelerin Cezayir topraklarına girerek yağmalar yapmaları ve huzursuzluklar çıkarmaları olarak belirtilmektedir.²⁴⁰ Konu ile ilgili literatürü incelediğimizde görülmektedir ki genel kanı Fransa'nın bir bahane vasıtasıyla Tunus üzerinde hakimiyet kurduğudur. Bu noktada özellikle 1881 yılı Mart ayında Cezayir-Tunus sınırında yaşanan bir olay ön plana çıkmaktadır. Zırvata Olayı olarak nitelendirilen mesele, sınıra yerleşen Komirliler kabilesine mensup birisinin Zırvata adı verilen topuzlu bir sopa vasıtasıyla bir Fransız askerini öldürmesidir.²⁴¹ Yaşananlar üzerine ise Jules Ferry, 1881 yılında Tunus'a asker göndermiştir.²⁴² 26 Nisan 1881 tarihinde Fransız himayesinin kabul edilmesi gerektiği aksi takdirde Fransız askerlerinin Tunus'a gireceği belirtilmiştir.²⁴³ Bir gün sonra Fransız askerlerinin Tunus'a girdiği görülmektedir.²⁴⁴ General Brear komutasında Binzat Limanı'ndan karaya çıkan Fransız ordusu doğruca Mennube'de bulunan Tunus Beyi üzerine yürümüştür. Tunus Beyi yaşanan gelişmeleri beraberindeki ileri gelenler ile Mennube Sarayı'ndan takip etmiştir. 11 Mayıs günü yapılan bir değerlendirme

---

²³⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 358-359

²³⁹ Mehmet Özdemir, "Bir Zırvata Olayı: Tunus'un İşgali", *Belleten*, Sayı: 248 (2003), c. 67, s. 122.

²⁴⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 358-359.

²⁴¹ Özdemir, *a.g.m.*, s. 122.

²⁴² Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 358-359.

²⁴³ BOA, *HR.SYS.*, 1619/51, H. 26 Ca. 1298 / M. 26 Nisan 1881.

²⁴⁴ BOA, *HR.SYS.*, 1619/54, H. 27 Ca. 1298 / M. 27 Nisan 1881.

toplantısında, İngilizlerden yardım istenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak İngilizler bu konuda, çıkarlarına uygun görmedikleri için isteksiz tavırlar sergilemişlerdir.²⁴⁵

Nisan ayında başlayan işgal faaliyetleri 12 Mayıs 1881 tarihinde imzalanan Kasr-ı Said (Bardo) Antlaşması ile noktalanmıştır.²⁴⁶ Böylelikle Tunus'u himaye altına alan Fransa, 8 Haziran 1883 tarihinde imzalanan Mersa Antlaşması ile idareyi resmen devralmıştır. Fransızlar tarafından Tunus'a tayin edilen valilerle birlikte bölgenin sömürgeleştirilmesi de hız kazanmıştır.²⁴⁷ Kasr-ı Said Antlaşması imzalanırken Tunus Beyi olarak görevde bulunan Mehmed Sadık Paşa, 12 Haziran 1881 tarihinde Sadrazam Said Paşa'ya yazmış olduğu raporda Fransız generalin, konsolosun ve askerlerinin saraya gelmelerinin akabinde, maruz kaldığı baskıları anlatmıştır. Osmanlı Devleti ise işgali ve imzalanan antlaşmayı tanımadığını Londra, Paris, Roma, Viyana ve Petersburg gibi önemli merkezlerdeki elçiliklerine telgraf aracılığıyla bildirmiştir. Ancak Avrupalı devletler yaşanan gelişmeler karşısında harekete geçmemiş ve nihayetinde Osmanlı Devleti bir sonuç elde edememiştir.²⁴⁸

İşgal ile birlikte Tunus'ta idarî alanda da değişikliklere gidilmiştir. İmzalanan Bardo Antlaşması'yla güvenlik ve asayişin sağlanması Fransız askeri yönetiminin sorumluluğuna geçmiştir. İşgali takip eden ilk yıllarda Fransa büyük bir direniş ile karşılaşmıştır. Savaş boyunca Cezayir'de bulunan on dokuzuncu tümene bağlı olan Fransız birlikleri, işgalin bitmesiyle birlikte doğrudan Fransız savaş bakanına bağlı bir tümene bağlanmıştır. Tümenin komutası ise General Forgemol'a verilmiştir. Göreve başlayan Forgemol, 72 komutanlığa bağlı 22 idare ile tüm Tunus topraklarını denetimi altına almıştır. Askeri yönetim Fransız denetimcilerle Tunus'ta yaşanan siyasî, malî, dini, ekonomik ve sosyal gelişmelerle ilgili bilgileri ve belgeleri sunmuşlardır. Böylelikle işgali takiben Fransa, Tunus'ta idareyi eline almıştır.²⁴⁹ Merkezi idareyi eline alan Fransa, yerelde nüfuzunu artırmak için girişimlere başlamıştır. Ancak yerel yönetimin Tunuslu memurlar tarafından yürütülmesi zorunluluğu, Fransa'ya yerel memurların yanına Fransız memurların da verilmesini uygulatmıştır. Sivil gözlemci

---

²⁴⁵ Özdemir, a.g.m., s. 130.

²⁴⁶ Abdurrahman Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Ankara, 1995, s. 56. Bkz.: Bu antlaşma literatürde "Bardo Antlaşması" olarak da bilinmektedir.

²⁴⁷ Ahmet Kavas, "Tunus", *TDVİA*, c. 41, İstanbul 2012, s. 391-392.

²⁴⁸ Armaoğlu, a.g.e., s. 360.

²⁴⁹ Stiti, a.g.t., s. 153-154.

niteliğinde göreve başlayan bu çalışanların misyonu, kendi bölgelerinde gözlemlerini ve mülhazalarını yerleşik Fransız bakana aktarmak olarak belirlenmiştir. Bu uygulama işgalden birkaç yıl sonra 1885 yılında başlamıştır. Bu tarihe kadar yerel yönetim askeri denetime tâbiydi.²⁵⁰

1.5.2. Urabi Paşa İsyanı ve Mısır'ın İşgali

Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadareti süresince yaşanan en önemli gelişmelerden biri de Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın azledilmesidir. 1863 yılından itibaren Mısır'da Hıdiv olarak görev yapmakta olan İsmail Paşa, azline kadar geçecek süre içerisinde Mısır'ı, özellikle malî anlamda zor duruma sokacak bazı faaliyetlere imza atmıştır. Kurmuş olduğu ordu ve donanma, Sudan ile yapmış olduğu savaş ve Mısır'ın modernleşmesi adına yürüttüğü bazı imar faaliyetleri neticesinde Mısır'ın malî durumu kötü bir hale bürünmüştür.²⁵¹ Hıdiv'in ihtirasları, 1869 yılında ilan edilen bir fermanla kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Modern bir ordu inşa etme hayaliyle Avrupa ve Amerika'dan sipariş edilen silahlara ve gemilere Bâbîâli tarafından el konulmuştur. Ancak Hıdiv, bu yöndeki faaliyetlerini devam ettirmiştir. Örneğin Amerika'dan Remington marka tüfeklerin alınması için ciddi çaba sarfetmiştir.²⁵²

Bu zor şartlar altında Mısır'ın, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na asker göndermiş olmasıyla oldukça dikkat çekicidir.²⁵³ Bu durumda Hıdiv, ilk iş olarak elinde bulunan 176 bin 602 adet Süveyş Kanalı senedini Fransa'ya satmayı düşünmüştür. Ancak Fransız kabinesi olası bir iç tepki endişesi ile Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın teklifini reddetmiştir. Fransa'dan istediğini elde edemeyen İsmail Paşa bu defa İngiltere'ye aynı teklifte bulunmuştur. İngilizler ise bu senetleri 3 milyon 976 bin 582 İngiliz lirası mukabilinde almayı kabul etmişlerdir. Aslında yaşanan bu gelişme, İngiltere'nin Mısır'a intikali ve Mısır'ın da Osmanlı Devleti'nden kopmasına giden süreci başlatmıştır.²⁵⁴ Yıllardır Fransa veya Mısır halkının direnişi ile karşılaşan

---

²⁵⁰ Stiti, a.g.t., s. 152.

²⁵¹ Çetin, a.g.e., s. 205.

²⁵² Hayrettin Pınar, *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları; Babîâli ve Hıdiv İsmail*, İstanbul 2012, s.119-120.

²⁵³ Süleyman Kızıltoprak, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Katılan Mısır Ordusu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3 (2004), s. 106.

²⁵⁴ İbrahim Muhammed is-Sanafiri, *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 110-111.

İngiltere, sadece ticari boyutu olmayan bu anlaşma ile Süveyş Kanalı'nın en büyük hissedarı konumuna gelmiştir.²⁵⁵ Ancak problemler ortadan kalkmış değildir. Çünkü borçlarını ödeyemeyen Mısır'a karşılık olarak Avrupalı bankalar kendi hükümetlerine baskı uygulamaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Mısır'da maliyeyi aktif bir şekilde kontrol edecek bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Tahkikat Komisyonu tarafından yapılan incelemelere göre ekonomide yaşanan kötü gidişatın sorumlusu olarak Hıdiv İsmail Paşa gösterilmiştir. Memur maaşlarının ödenemediği ve ekonomideki kötü durumun sebebinin Harbiye'ye ayrılan yüksek bütçe olduğu tespit edilmiştir. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda komisyon tarafından alınan karar ise Mısır'da köklü bir ıslahat çalışmasının gerekliliği olmuştur. Ayrıca İsmail Paşa'nın özel hazinesi ve mülklerine el konulması da komisyon tarafından teklif edilmiştir. Zor durumda kalan İsmail Paşa, Avrupalı devletlerle anlaşabilmek ve ıslahattan yana olduğunu gösterebilmek adına Nubar Paşa'nın başkanlığında Mısır kabinesinin kurulmasına razı olmuştur.

Kontrolü elinden bırakmak istemeyen Avrupalı devletler, kabineye bir İngiliz ve bir Fransız bakan yerleştirmişlerdir. Maliye Bakanı İngiliz Rivers Wilson, Bayındırlık Bakanı Fransız Mösyö Blignieres olmuştur.²⁵⁶ İsmail Paşa'nın yaşananlar karşısında takındığı tavır, halk ve ordu cephesinde kabullenilmemiştir. Ayrıca Avrupalı devletlerin etkisi altında bulunmak dini ve milli duyguların da kabarmasına ortam hazırlamıştır. Halkının ve ordusunun tepkilerinden cesaret alan Hıdiv İsmail Paşa, Avrupa kontrolünden çıkmak için 8 Nisan 1879 tarihinde Mısır kabinesinde yer alan Avrupalı iki nazırın görevine son vermiştir. Bu gelişme üzerine harekete geçen İngiltere ve Fransa, Bâbiâli'ye başvurarak Hıdiv İsmail Paşa'nın azlini istemişlerdir. Derhal harekete geçen Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa, Meclis-i Vükelâ'da yapılan görüşmelerde İsmail Paşa'nın azledilmesini savunmuştur. Hayreddin Paşa'ya göre şayet bu gerçekleşmez ise İsmail Paşa ya İngiltere ve Fransa tarafından ya da halkın isyanı neticesinde indirilecektir. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın, İsmail Paşa'yı azletme konusundaki tavrına karşılık II. Abdülhamid azle karşı bir tavır takınmıştır.²⁵⁷ Ancak

---

²⁵⁵ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla* (Çev. Turan Keskin), İstanbul 2011, s. 179-180.

²⁵⁶ Kıvrak, a.g.t., s. 139.

²⁵⁷ Çetin, a.g.e., s. 205-206-207

Tunuslu Hayreddin Paşa bu görüşüne karşılık muhaliflerle karşılaşmıştır. Özellikle de İsmail Paşa'dan istifade etmekte olan bazı Mabeyn üyeleri bu konuda öne çıkmaktadır. Hatta Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Tunus, Trablusgarp ve Mısır'ı içine alan bölgede bir Arap devleti kurmayı amaçladığını ve bu nedenle de kendisinin, İsmail Paşa'nın azledilmesinden yana tavır takındığını iddia etmektedirler. Bu iddialarını Sultan II. Abdülhamid'e de iletmektedirler. Buna rağmen İsmail Paşa'nın azledilmesinden yana gösterdiği duruştan taviz vermeyen Sadrazam ve II. Abdülhamid arasında geçen bir diyalogdan sonra II. Abdülhamid, Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın azledilmesine karar vermiştir. Azledilmesinin ardından İstanbul'a yerleşmek isteyen ve teklifte bulunan İsmail Paşa, teklifinin reddedilmesi üzerine Avrupa'ya gitmiştir. Onun yerine oğlu Tefvik Paşa Hıdiv olarak atanmıştır.²⁵⁸

İsmail Paşa'nın hıdivlikten azletirilmesinin ardından göreve gelen Tefvik Paşa, İsmail Paşa tarafından görevden alınan bakanları tekrar kabineye alarak işe başlamıştır. Bir kısım memurlar ve askerler görevden alınmaları ve idarede yabancı etkisi halkta bir rahatsızlık oluşturmuştur. Ancak olayları ayaklanma diyebileceğimiz bir seviyeye dayayan gelişme, bir süvari alayının komutanlığına Arap miralay yerine Çerkez bir miralayın, Osman Rıfki Paşa'nın, getirilmesi olmuştur.²⁵⁹ Bu esnada farklı kökenlere sahip subayların arasında yaşanan çekişmeler Urâbî Paşa'nın ordu içindeki şöhretinin artmasına neden olmuştur. Urâbî, Tefvik Paşa'nın hıdiv olması sonrasında önce miralay daha sonra Kahire'de bulunan Abbasiye Kışlası'nda 4. piyade alay komutanı olarak görev yapmıştır. Çerkez-Türk kökenli subayların kendilerine komplo kurduğunu iddia eden bir grup Mısırlı subay, 16 Ocak 1881'de Urâbî Paşa'nın evinde toplanmışlar ve kendisini sözcü seçmişlerdir. Buradan hareketle Urâbî Paşa, Osman Rıfki Paşa'yı şikayet eden bir dilekçe yazarak Başbakan'a iletmıştır. Mektupta Osman Rıfki Paşa'nın görevden alınmasını talep etmiş ancak gelişmeler üzerine kendisi askeri mahkemede yargılanmıştır. İki subay arkadaşı ile birlikte tutuklanan Urâbî Paşa, kendisini destekleyen 1. ve 6. piyade alaylarının Harbiye'yi basması sonucu kaçmış

---

²⁵⁸ Karal, *a.g.e.*, s. 89-90. Bir süre Napoli'de yaşayan İsmail Paşa, daha sonra İstanbul Emirgan'da bulunan köşküne yerleşmiş ve 2 Mart 1895 tarihindeki ölümüne kadar burada yaşamıştır. Sonrasında cenazesi Mısır'a götürülmüştür. Bkz.; Atilla Çetin, "İsmail Paşa, Hıdiv", *TDVİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 118.

²⁵⁹ Dilek Güldeş, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 49-50.

ve Abidin Kışlası'na dönmüştür. İngiliz ve Fransız başkonsoloslarının araya girmesi ile Urâbî Paşa'nın ve arkadaşlarının talebi kabul edilmiş, Osman Rıfka Paşa'nın yerine Mahmud Sâmî el-Bârûdî tayin edilmiştir. Ancak bu durum istikrarsız ortamın ortadan kalkmasını sağlayamamıştır. Mahmud Sami'nin görevden alınıp yerine Davud Paşa'nın atanması ve Davud Paşa'nın ordu içindeki bazı alayları Kahire'den uzaklaştırmak istemesi karışıklık meydana gelmiştir. Gelişmeler üzerine Urâbî Paşa'nın komuta ettiği birlikler Abidin Sarayı önünde gösteri yapmıştır. Hıdiv Tefik Paşa'ya yönelttikleri taleplerin uygun bulunmasıyla Urâbî Paşa ve beraberindekiler Kahire dışına çıkmayı ve yeni görev yerlerine gitmeyi kabul etmişlerdir.²⁶⁰ O esnada Bâbîâli ise Mısır'daki karışık durumun yerinde incelenmesi amacıyla, Ali Nizami Paşa başkanlığında bir heyeti Mısır'a göndermiştir. Bu heyet hem Mısır hıdivi hem de İngiliz ve Fransız yetkililer tarafından hoş karşılanmamıştır. Hıdivin isteği üzerine birer İngiliz ve Fransız harp gemisi İskenderiye önlerine gönderilmiş, bir haftalık ziyaretin ardından da komisyon Mısır'dan ayrılmıştır.²⁶¹ Fakat bu sırada Urâbî Paşa ününe ün katmış, eşraftan ve gazetecilerden kendine destek bulmuştur. Bu durum Vataniye olarak anılan hareketin liderliğini üstlenmesine ortam hazırlamıştır.²⁶² Vataniye hareketi, Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal ettiği yıllarda ortaya atılan "Mısır Mısırlıdır" mottosu etrafından toplanan ve Vatani olarak anılan kimselerle birlikte ortaya çıkmıştır. Nitekim Urâbî Paşa da bu hareketin önderliğini üstlenmiştir.²⁶³

Vatanilerin mücadelesi önceleri İngiltere ve Fransa tarafından normal karşılanırken, Mısır'da zaman içinde huzursuzluk ve anarşi ortamının doğmasıyla İngiltere ve Fransa bu durumu sorgulamaya başlamıştır. Çünkü adı geçen iki devlet de Mısır hıdivinin mevkisinin korunmasından yana tavır takınmaktadırlar.²⁶⁴ Bâbîâli de yaşananlar karşısında Derviş Paşa başkanlığında yeni bir heyetin daha Mısır'a gönderilmesine karar vermiştir. Hıdivin sarayında Derviş Paşa, Urâbî Paşa ve konsolosların katıldığı bir toplantıda Urâbî Paşa, hıdivin vereceği emirlere uyacağını,

---

²⁶⁰ Hilal Görgün, "Urâbî Paşa", *TDVİA*, c. 42, İstanbul 2012, s. 167.

²⁶¹ Karal, *a.g.e.*, s. 91.

²⁶² Görgün, *a.g.mad.*, s. 167.

²⁶³ Karal, *a.g.e.*, s. 90-91.

²⁶⁴ Karal, *a.g.e.*, s. 92.

asayışı sağlayacağını belirtmiştir. Urâbi Paşa'yı Mısır'dan uzaklaştırılmak ve hıdivin konumunun güçlendirilmesini sağlamak amacıyla Derviş Paşa, Urâbi Paşa'ya bir Mecîdî nişanı vermiştir. Ancak Mısır'da gergin ortam yatışmamış, artmaya devam etmiştir. Mısır'da bulunan birçok Avrupalı Mısır'ı terk etmiş, Urâbi Paşa ise olası bir yabancı müdahalesine karşın savaş hazırlıklarına başlamıştır. Mısır konusunda birlikte hareket eden İngiltere ve Fransa da artık yollarını ayırmıştır. Fransa İskenderiye'de bulundurduğu gemilerini geri çekmiştir. İngiltere ise limanda bulunan gemilerinin tehdit altında bulunduğunu gerekçe göstererek İskenderiye istihkamlarını topa tutmuştur. Bu esnada Mısır hıdivi ve bazı bakanlar da İngiliz gemilerinde koruma altına alınmıştır. Urâbi Paşa da ordusuyla birlikte İskenderiye yakınlarındaki Kefrüddevâr'a çekilmiştir. Tüm bunlar yaşanırken hâlâ Mısır'da bulunan Derviş Paşa ise gerginliği önleyememiş ve 14 Temmuz 1882 tarihinde İstanbul'a geri dönmüştür. Ertesi gün İskenderiye İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Mısır'da bunlar yaşanırken ulema ve eşrafın önemli bir kısmı ve Meclis-i Örfi üyeleri, Urâbi Paşa'yı desteklediklerini ve onun Mısır ordularına komutanlık edeceğini açıklamışlardır. Buna rağmen İngiliz ordusu işgalde yol kat etmeye devam etmiştir. Ağustos ayı itibariyle Süveyş ve İsmâiliye gibi önemli şehirleri işgal etmişlerdir. İngiltere bu süreçte II. Abdülhamid'den Urâbi Paşa'yı asi ilan etmesini ve Mısır'a asker göndermesini istemiştir. Ancak II. Abdülhamid başta bu isteğe sıcak bakmamıştır. Tellülkebir çarpışmasından bir hafta önce Urâbi Paşa, Sultan II. Abdülhamid tarafından asi ilan edilmiştir. 13 Eylül tarihinde Mısır ordusu Tellülkebir mevkinde İngilizlerle karşılaşmış ve ağır bir yenilgi almıştır. Kahire'ye kaçan Urâbi Paşa, Kahire'nin de kuşatılmasıyla birlikte İngilizlere teslim olmuştur. Böylelikle Mısır'ın İngilizler tarafından işgali tamamlanmıştır. Urâbi Paşa teslim olduktan sonra tüm mal varlıklarına el konulmuş ve idama mahkûm edilmiştir. Fakat cezası ömür boyu hapse çevrilmiş ve ailesiyle birlikte Sri Lanka'ya sürülmüştür. 1901 yılında Hıdiv II. Abbas Hilmi'nin kendisini affetmesiyle birlikte ailesiyle Mısır'a dönen Urâbi Paşa, mal varlıklarına ve özlük hakların kavuşmuştur.²⁶⁵

Nihayetinde İngiliz işgaline maruz kalan Mısır, bazı hukuki gelişmelere de sahne olmuştur. İsmail Paşa döneminde sahip olunan geniş haklar nedeniyle Avrupalı

---

²⁶⁵ Görgün, a.g.mad., s. 168.

devletlere yatkınlık görülmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından yaşanan otorite boşluğu bu defa Mısır'ın iç işlerine müdahale edilebilmesinin önünü açmıştır. Nitekim Mısır'da 1883 yılında yürürlüğe giren kanunlarda da görülmektedir ki İngilizler hukuk sistemine müdahale etmekten çekinmemişlerdir. Bu müdahale farklı yöntemlerle gerçekleştirilmekteydi; bazen yasa metinlerini değiştiriyorlar, bazense yerel mahkemelere İngiliz hakimler atıyorlardı.²⁶⁶ Hukuki açıdan değerlendirdiğimizde Mısır'ın işgal edilmesi meselesi de tartışmaya açık bir konudur. Mısır'a yerleşen İngiltere ne zaman ve ne şekilde ayrılacağına dair herhangi bir bilgi de vermemiştir. Sadece bu yerleşmenin geçici olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Özger'e göre Mısır'da idarenin tesis edilmesinin ardından İngiltere bölgeden çekilmeyi düşünmektedir. Ancak bu gerçekleşmemiştir. Aksine Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında 24 Ekim 1885 tarihinde bir antlaşma yapılmış ve bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki hakları üzerinde negatif bir etki yaratmıştır.²⁶⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Osmanlı Devleti, daha dikkatli bir siyaset izleme yoluna gitmiştir. Bu politika ülkenin tüm toprakları için geçerli olduğu gibi Mısır için de geçerli olmuştur. Bu nedenle Mısır'da zayıflayan otoriteye karşı da askeri bir müdahaleden çok diplomatik yollarla güçlendirme yapılmak istenmiştir. 1880 ile 1883 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin izlediği Mısır politikasını ele alacak olursak bu dönem için iki aşamalı bir değerlendirme yapmak mümkündür. İlk aşama İskenderiye'nin bombalanmasına kadar geçen süre zarfında Sultan II. Abdülhamid'in Mısır meselesini bir iç problem olarak çözüme girişimleridir. İstanbul'dan Mısır'a heyetlerin gönderilmesi de bu düşüncenin bir ürünüdür. Fakat her ne kadar iç problem olarak çözülmek istense de Mısır'da Avrupalı devletlerin müdahalesine engel olunamamıştır.²⁶⁸

Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesinin altında bazı emperyal çıkarlarının yattığı muhakkaktır. Ayrıca düşünülmesi gereken bir diğer husus da Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilme ihtimalidir. Bunlar göz önünde

---

²⁶⁶ Ayhan Ceylan, "Osmanlı Dönemi'nde Mısır'da Hukuki Modernleşme (XIX. Yüzyıl)", *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era (26-30 November 2007, Cairo)* İstanbul 2010, s. 208.

²⁶⁷ Yunus Özger, "Mısır'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit'e Sunulan Bir Layiha", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı 2010, s. 306-307.

²⁶⁸ Süleyman Kızıltoprak, *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri*, Ankara 2015, s. 27.

bulundurulduğunda İngiltere için Mısır, vazgeçilmesi zor bir mesele haline gelmiş ve hızlı bir şekilde hareket etmiştir. Nitekim Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesinin ardından gerek ekonomik gerek politik birçok alanda İngiliz etkisinin varlığından söz etmek mümkündür. Bu durum Mısır hukuken Osmanlı Devleti'nin bir parçasıyken de devam etmiştir.²⁶⁹

1.5.3. Son Kale: Trablusgarp'ta Yaşananlar

1864 Vilayet Nizamnamesi ile vilayet olan Trablusgarp'ta idareyi sağlamlaştırmak için yöneticiler sık sık değiştirilmiştir. II. Abdülhamid'in yönetime gelmesi ile ilk hedef idarenin iç kesimlere götürülmesi olmuştur.²⁷⁰ 1876 yılında Trablusgarp, vilayet olarak Osmanlı Devleti'nin bir parçasıdır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, 1879 yılında, Bingazi Trablusgarp'tan ayrılmış ve mutasarrıflık olmuştur.²⁷¹ Osmanlı yargı sisteminde de bazı düzenlemelere gidilmiştir. Bu yenileşmenin Trablusgarp vilayeti üzerinde de etkileri olmuştur. 1879 yılına kadar Osmanlı mahkemelerinde en yüksek yetkili makama kadılar sahiptiler.²⁷² Ancak bu yıl Adliye Nezareti ve mahkemelerde yapılan yeni düzenlemeler neticesinde, cinayet gibi ceza hukuku kapsamına giren davalar mektepli hakimlere bırakılmıştır. Yetkileri sınırlandırılan kadılar ise şer'i davalar ve özel hukuk ile ilgili davalarda yetkilerini kullanmaya devam etmişlerdir.²⁷³

Fransa, Cezayir'i işgal etmesinin ardından bölgedeki güvenliğini garanti altına almak adına sınırlarını el verdiğiince genişletmek için hareket etmiştir. Avrupalı diğer devletlerden önce sonuç almak isteyen Fransa, bu bağlamda Sahra ticareti ve Sudan güzergahını kontrol altına almak istemiştir. Nüfuz etme girişimlerinde bulunan Fransa, Trablusgarp ve Bingazi'de hâkim konumda olan Osmanlı Devleti ile ilgilenmeye

²⁶⁹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Bursa 2012, s. 179.

²⁷⁰ Hamiyet Sezer, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", *A.Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 32 (2002), c. 10, s. 166.

²⁷¹ Abdullah Özdağ, *Trablusgarp Vilayeti'nde İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı (1876-1911)*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 26.

²⁷² Aisha Moftah Milad, *II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarp Vilayeti Islahat Layihaları*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 40.

²⁷³ Milad, a.g.t., s. 41.

başlamıştır.²⁷⁴ 1881 yılında Tunus'un Fransa, 1882'de de Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi ile Trablusgarp Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçası olarak kalmıştır.²⁷⁵

Yaşananlar karşısında merkezi idareyi kuvvetlendirmek amacıyla, II. Abdülhamid döneminde bölgeye 12 vali tayin edilmiştir. Ahmed Rasim Paşa ise bu valiler arasında en uzun süre görev yapan validir.²⁷⁶ 1881 yılında vilayete ulaşan Paşa, toplamda 15 sene valilik yapmıştır. Onun döneminde ilk olarak üzerinde durulan konu Fransa ile sınır sorunlarıdır. Çünkü Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi nedeniyle artık sınır komşusu olunmuştur.²⁷⁷ Aşiretlerin birbiri arasındaki çatışmalar, kaçakçılık, eşkıyalık ve Fransız askerler tarafından gerçekleştirilen tecavüz girişimleri Trablusgarp'ta öne çıkan sorunlardandır.²⁷⁸ Bu olayı takiben bir de göçmen problemi ortaya çıkmıştır. Bu göçmenler arasında özellikle Vergama (Verağma) aşireti bazı asayiş sorunlarına neden olmuştur.²⁷⁹ Tunus'a tâbi olan bu aşiret, sınır hattında hayvan kaçakçılığı yapmakta ve bunu gerçekleştirirken de bölge ahalisine zararlar vermektedir. Tedbir amaçlı olarak iç kesimlere yerleştirilmeleri, olası bir silahlı direniş ortamında ise üzerlerine kuvvet gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Nitekim oluşturdukları tehdit neticesinde Trablusgarp-Tunus sınırına 8 saat mesafede bulunan Vadi-i Fes isimli bir bölgeye yerleştirilmişlerdir. Alınan tedbirler yeterli görülmesi gerek zira Osmanlı Devleti tarafından bölgeye Şınayder tüfekleri gönderilmiş ve Verağma aşiretinin bulunduğu bölgedeki ahaliye dağıtılması emredilmiştir.²⁸⁰ Yaşanan problemler Mehmed Nazif Paşa tarafından II. Abdülhamid'e yazılan 1881 tarihli layihaya da yansımaktadır. Paşa Tunus ve Trablusgarp ahalisi arasında yaşanan meselenin sona ermesi için 20 kişilik seyyar bir karakol kurulmasını teklif etmektedir. Sorunlar sadece bölge halkı arasındaki anlaşmazlıktan da kaynaklanmıyordu. Dış tehditlere karşı güvenlik de önemli bir problem teşkil etmekteydi. Bu nedenle Mehmed Nazif Paşa layihasında 250 kişilik piyade birliği, düzenli süvari müfrezesi, 2 adet sabit

---

²⁷⁴ Erol Karıcı, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fransa'nın Tunus'u İşgali*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 29.

²⁷⁵ Özdağ, a.g.t., s. 27.

²⁷⁶ Sezer, a.g.m., s. 166.

²⁷⁷ Özdağ, a.g.t., s. 29.

²⁷⁸ Karıcı, a.g.t., s. 102.

²⁷⁹ Özdağ, a.g.t., s. 30.

²⁸⁰ Karıcı, a.g.t., s. 102.

top, 4 adet seyyar top ve 50 jandarma askeri talep etmiştir. Vilayetin askeri ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran Paşa, bazı önerilerine de layihada yer vermiştir.²⁸¹ Vali Rasim Paşa tarafından yaptırılan tahkikata göre yaklaşık 200.000 kişi Trablusgarp'a göçmüştür.²⁸²

Ahmed Rasim Paşa döneminde imar faaliyetlerine de girişilmiştir. Bu anlamda karşımıza çıkan ilk yatırım örneği resmî kurumlara ait binalarda yapılan yenilenme faaliyetleridir. Homs kazasının hükümet konağı, askeri kışlası ve karakolu tamirat görmüştür. Bölgedeki diğer kazalar ve nahiyelerde de hükümet konakları, karakollar ve koğuşlar inşa ettirilmiştir. Resmi yapılara ek olarak sosyal alanda da yatırımlar yapılmıştır. Kamu yararına yapılan bu yapılar arasında balıkhaneler, kahvehaneler, gaz deposu, rıhtım, kaldırım ve alt yapı çalışmaları görülmektedir. Böylelikle Osmanlı Devleti bölge üzerindeki hakimiyetini ve itibarını kuvvetlendirmiştir.²⁸³ Ancak Osmanlı Devleti, bölgedeki varlığını ispat etmek için giriştiği bu mücadele sırasında bazı engellerle de karşılaşmıştır. Yapılan reformlar ve imar faaliyetleri pahalıya mâl olmakta, masraflar vilayet gelirlerinin yaklaşık %70'ine tekabül etmektedir.²⁸⁴

Trablusgarp ile ilişkisini güçlendirme amacı güden İtalya ise, Trablusgarp'a düzenli vapur seferlerini başlatmasının ardından bir posta acentesi de kurmuştur. Fakat Osmanlı hükümetinin itiraz etmesi üzerine bu postahaneler 1883 yılında kapatılmıştır.²⁸⁵

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, vilayetler üzerindeki tehlikelerin farkına vararak zamanında müdahaleler gerçekleştirmiştir. Postahanelerin kapatılması veyahut 1879 yılında Trablusgarp'ın mutasarrıflığa dönüştürülmesi bunun örneklerindedir.

---

²⁸¹ Milad, a.g.t., s. 42.

²⁸² Özdağ, a.g.t., s. 207.

²⁸³ Mehmet Yüksel, *Osmanlı Son Döneminde Trablusgarp Vilayetinın Sosyal ve Ekonomik Yapısı 1872-1911*, Hitit Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2016, s. 20.

²⁸⁴ Georgeon, a.g.e., s. 218.

²⁸⁵ Aslan, a.g.e., s. 124.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NİN ARAP VİLAYETLERİNE ASKERİ VE SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Arap vilayetlerinde devlet otoritesinin ve düzenin bozulduğunu, asayiş sorunlarının gündeme geldiğini söylemek mümkündür. Savaşla birlikte kamuoyu üzerindeki belirsizlik ve geleceğe yönelik kaygı artmış, bu durum otorite boşluğu ile birleştiğinde ise karamsar bir ortam yaratmıştır. Arap vilayetleri sadece idarî, mülkî ve adlî etkilerle değil, savaşın sosyo-ekonomik ve askeri etkileriyle de karşı karşıya kalmıştır.²⁸⁶ Osmanlı Devleti, tarihi açısından dönüm noktası teşkil eden Berlin Antlaşması sonrasında Avrupa kıtasında bulunan topraklarının büyük bir kısmını kaybetmişti. Bununla beraber Kafkaslar'da da toprak kayıpları yaşanmıştı. Osmanlı Devleti'ne karşı bakışı değişen Avrupalı devletler harekete geçmiş ve 1881'de Tunus Fransızlar tarafından, 1882'de Mısır İngilizler tarafından işgal edilmişti. Yaşananlar karşısında Osmanlı Devleti ise ayakta kalabilmek adına reformlar yapmaya yönelmiştir. Ancak bu dönemde yapılan reformlar, Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra gerçekleşen yüzeysel değişiklikler gibi değil, uygulamaya yönelik değişikliklerdir. Bu nedenle Osmanlı yetkilileri, beşerî yapıya ilişkin bilgi edinilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Böylelikle nüfus nerede yoğunsa orada reformlara ağırlık verilebilirdi.²⁸⁷

2.1. BİLAD-I ŞAM

2.1.1. Arap Hilafeti Tartışmaları

Osmanlı Devleti Tanzimat'ın ilanının ardından bölgedeki etkinliğini artırmış ve bununla orantılı olarak Avrupalı devletlerin de bölge üzerindeki tesiri artmıştır. Siyasî, ekonomik ve dini olarak nitelendirebileceğimiz bu tesir, ilerleyen yıllarda önemli sonuçlara da ortam hazırlamıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin rekabeti bazı yerel gruplar arasında gerginliği artırmış ve bunun yan etkileri olduğu görülmüştür. Ticari anlamda da gelişen ve değişen bölge, ekonomik olarak bazı

²⁸⁶ Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 1 (2016), s. 120.

²⁸⁷ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 90-91.

grupların ön plana çıkması nedeniyle tam anlamıyla bir karışıklığa sürüklenmiştir. Islahat Fermanı'nda beyan edildiği üzere Müslüman ve gayrimüslim ayrımının yapılmayacağı hususu, bazı gayrimüslimler tarafından yanlış yorumlanmalara neden olmuş ve neticede gayrimüslimlerin cesur tavırlar sergiledikleri görülmüştür. 1860'lı yıllarda başlayan, Fransız desteği alan Maruniler ile İngiliz desteği alan Dürziler arasında yaşanan çatışmalar da bunu bizlere göstermektedir.²⁸⁸

Cezayir'in işgal edilmesinin ardından Suriye'ye göç eden Cezayirli binlerce kişiye Fransız vatandaşlığı veren Fransa, Suriye'de var olma konusunda İngiltere'den bir adım önde bulunuyordu. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Suriye'de İngiltere'nin de sahneye çıktığını söyleyebiliriz. Rus tehdidine karşı Suriye'yi işgal etmeyi düşündüğünü dahi söylemek mümkündür. Hatta Başkonsolos Eldridge'den alınan rapora göre bölge halkının da bunu istediği ve mukavemet gösterilmeden işgalin gerçekleşebileceği aktarılmıştır.²⁸⁹ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı bu işgalci tavır aslında yeni bir tavır değildi. 1860'lı yıllarda Suriye'de yaşanan olaylar sırasında İngiliz parlamentosunda yaşanan tartışmalarda Osmanlı Devleti'nin hayatta kalması için çabalamanın gereksiz olduğu vurgulanıyordu. Bu görüşe karşılık Osmanlı taraftarı olmakla suçlanan İngiliz hükümeti ise eleştirilerle karşı karşıya kalıyordu.²⁹⁰

19. yüzyıl boyunca bölgedeki mahalli dengelerin bozulması ve yapılması amaçlanan reform girişimlerinin yaratmış olduğu zafiyetlere ek olarak Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yönetime geçmesi ve Suriye bölgesini etkileyecek askeri hareketlerde bulunması da bölgedeki ayrılıkçı fikirlerin oluşumunda etkili olmuştur.²⁹¹ İncelendiği zaman Araplar arasındaki siyasî dönüşüm arayışlarının 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın da öncesine dayandığı görülmektedir. Başlangıçta bu uyanış Arap kültürünü diriltme hareketi olarak kendini göstermiştir. 1860'ları takip eden süreçte özellikle Suriyeli aydınlar arasında popülerlik kazandığı da

---

²⁸⁸ Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye", *TDVİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 552.

²⁸⁹ Buzpınar, *a.g.e.*, s. 254.

²⁹⁰ Eraslan, *a.g.e.*, s. 172.

²⁹¹ Tufan Buzpınar, "Osmanlı Son Dönemi Arap Muhalefeti Hakkında Birkaç Not", *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri 18-23 Eylül 2006*, Trabzon 2011, s. 991.

bilinmektedir.²⁹² Bu konuda Çetinsaya şu tasnifi yapmaktadır; Arap milliyetçiliğinin doğuşunu 3 farklı kaynaktan başlatan süreçler olarak nitelendirmiştir. Bu süreçlerden ilki Arap eşrafı arasında yayılan süreçtir. İkinci süreç İngiltere’de yaşanmakta olan hilafet tartışmalarıdır. Son olarak üçüncü süreç ise 1879 yılında görevden alınan Mısır Hıdivi İsmail Paşa’nın ekonomik olarak desteklemiş olduğu Osmanlı muhalifi aydınlar ve yayıncılar üzerinden gerçekleşmiştir.²⁹³

Savaştan önce 1875 senesinde, bir protestan olan Butros el-Bustâni çevresinde toplanan grup, gizli bir cemiyet kurarak Suriye halkını Osmanlı Devleti’ne karşı birleştirme çağrısında bulunmuştur.²⁹⁴ Bustâni (protestan) laik ve ulusçu bir kimliğe sahiptir. Kendisi Arapçılığın sadece Osmanlıcı bir politika izleyerek, onun bünyesinde yükseleceğini düşünmektedir. Suriye Protestan Koleji ve Fransız Cizvit Koleji gibi öne çıkan misyoner okullarında eğitim gören Araplar, tarihi ve edebi metinleri okuyup değerlendirmektedirler.²⁹⁵ Yukarıda bahsi geçen Beyrut Gizli Cemiyeti ise beş genç tarafından kurulmuş olup, bu gençlerin ortak yönleri Suriye Protestan Koleji’nde eğitim almalarıdır. Yaptıkları gizli toplantılar ve sokaklarda astıkları afişler yoluyla propaganda faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler bölgede yaşayan Arap halkını isyana teşvik etmeyi amaçlamıştır. Her ne kadar Suriye’den kaynaklanan bir hareketlilik olsa da sadece orasıyla sınırlı kalmamıştır. Bağdat, Şam ve Kahire gibi merkezlerde bu tür afişlerin görüldüğü yabancı gözlemcilerin raporlarına yansımıştır.²⁹⁶

Suriye’nin Arap eşrafının oluşturduğu bir grup da Ahmet Sulh liderliğinde 1877 yılında gizli toplantılar yapmaya başlamışlardır. Sulh, Beyrut ve Sayda gibi merkezlerde ileri gelenleri de etkisi altına almaya çalışmıştır. Bu süreçte Halep, Humus ve Lazkiye gibi merkezlerde de görüşmelere devam ettiği bilinen Sulh, Şam’da gerçekleştirilen bir toplantı esnasında Şam’ın bağımsızlığının ilanına ve yöneticisi

---

²⁹² Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 27-28.

²⁹³ Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Değerlendirmesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 47 (2016), s. 366.

²⁹⁴ Kurşun, “*Yol*”, s. 27-28.

²⁹⁵ İlber Ortaylı, “19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 4 (1984) s. 109.

²⁹⁶ Mim Kemal Öke, “Arapların Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ayrılması”, *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul 2000, s. 99-100.

olaraksa Cezayirli Emir Abdülkadir'in tayin edilmesine karar vermiştir. Fakat Emir Abdülkadir ile yapılan görüşmeden sonuç alamamıştır. Çünkü Emir, Osmanlı hilafetiyle bağlantıların koparılmasına karşıdır. Toplantıya katılanların çoğunluğu da bu görüşe katılmaktadır. Savaş sonucunu beklemekten yana genel bir tavır takınılmıştır.²⁹⁷ Fakat daha sonra Emir Abdülkadir'in Lübnan Marunileri ile görüşmelerde bulunduğu, kendisine Arap vilayetleri yöneticiliği teklif edildiği bilinmektedir. Hatta Emir Abdülkadir Cezayiri'nin Lübnan Marunilerinin önde gelen isimlerinden Yusuf Kerem Bey ile gerçekleştirmiş olduğu yazışmalar, Fritz Steppat tarafından incelenmiştir. Steppat'a göre Emir Abdülkadir Cezayiri, kendisine yapılan bu teklifi kabul etmiştir. Bu iddiayı destekleyen bir açıklama da W. S. Blunt tarafından yapılmıştır. Blunt'a göre Emir Abdülkadir, İngiltere veya Fransa destekli bir bağımsızlık veya özerklik hareketinde liderliği üstlenmeye hazırdır. 1881 yılında gerçekleştirdiği Suriye gezisinde Emir ailesi ve Şam'ın liberal Müslümanlarının Arap hilafetini desteklediklerini de belirtmektedir.²⁹⁸ Özellikle de Suriye ve Lübnan gibi merkezler kozmopolit yapılarıyla Arap ulusçuluğunun gelişebileceği bir yapıya sahip olarak ön plana çıkmaktadırlar. Nitekim ilk faaliyetlerin de bu bölgelerde yaşanmış olduğu görülmektedir.²⁹⁹

Afişler hakkında bilgi vermek gerekirse Buzpınar, Suriye'de ortaya çıkan Osmanlı aleyhtarı afişler meselesine ilk olarak George Antonius tarafından değinildiğini belirtmektedir.³⁰⁰ Hatta bu afişler, o sıralarda İngiliz konsolosluğunun tercümanlığını yapan Nasif Meshaka tarafından ele geçirilmiş ve daha sonra hem İngilizce'ye hem de Fransızca'ya çevrilerek konsolosluğa sunulmuştur. İlandan yapılan bazı alıntılar Buzpınar'dan naklen aşağıda belirtilmiştir:

“Ey Suriye! Vakit kaybetmeden kendini ihmalden halas et... Halihazırda esaret ve zulmün tahakkümü altındasın... Maruz olduğun zulüm ve bedbahtlık yeter. Ey Suriye! Terakkin zaviyesinden en büyük hasmın müslim, nasrani ve sairlerinden meydana

---

²⁹⁷ Selçuk Günay, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *A.Ü. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, Sayı: 28 (1995), s. 91.

²⁹⁸ Buzpınar, *a.g.e.*, s. 110-111.

²⁹⁹ Ortaylı, *a.g.m.*, s. 89-113.

³⁰⁰ Tufan Buzpınar, “Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler 1878-1881”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2 (1998), s. 73.

gelen halkının arasına nifak sokandır... Vifak ve sebatla hürriyet tarikini takip et. İstibdat ve zulmü mağlup etmek için adalete sarıl. Ey Suriye! Hataları tashihte yalnız olduğunu düşünme. Sana muntazır olan ve sana nusrette bulunacak dostların var... Vatanın saadeti ve terakkisi mevzubahs olduğunda şahsî menfaatlerini bir tarafa bırak. İdare yakında senin eline geçecek. Dostun vazifesi başlamaktır."³⁰¹

Savaş sonrası dönemde sokak afişleri meselesinden en fazla mustarip olan isimlerin başında Cevdet Paşa gelmektedir. 1878 yılı Şubat ayında Suriye valiliğine tayin edilen Paşa, bir hafta Beyrut'ta kalmasının ardından vilayet merkezi olan Şam'a ulaşmıştır.³⁰² Valiliği sırasında otoriteyi sağlamak adına yapmış olduğu ıslahatlar kadar sokak afişleri meselesine yaklaşımı önemlidir. 1878 yılı Temmuz ayında Emevi Camii ve civarında yer alan sokaklara yerleştirilen afişleri çok kısa sürede toplatmayı başarmıştır. Ancak afiş meselesinin beraberinde ortaya çıkan ve aynı kaynaktan çıktığı düşünülen rüşvet iddialarının gündeme gelmesi, bölgedeki yabancı diplomatların ilgisini çekmiştir. Cevdet Paşa'nın da rüşvet meselesinde parmağı olduğu görüşünün vilayette yayılması üzerine İngiliz başkonsolosu Eldridge, İstanbul'da bulunan İngiliz büyükelçisi Layard'a gelişmeleri aktarmıştır. Konunun Layard tarafından Sultan II. Abdülhamid'e taşınmasının ardından Sultan, Cevdet Paşa'nın Suriye'de daha fazla kalmasının sakıncalı olduğuna karar vermiştir.³⁰³

Tıpkı Cevdet Paşa'nın valilik döneminde olduğu gibi Midhat Paşa'nın valilik yaptığı süre boyunca da sokak afişlerinin görüldüğünü söyleyebiliriz. Özellikle valiliğinin son aylarında, 1880 yılının Haziran ayında Beyrut sokaklarında ilanlar görülmektedir. Bu ilanların içeriğine bakıldığı zaman, milliyetçilikten ziyade bölgeciliğe vurgu yaptıkları göze çarpmaktadır. Haziran ayındaki afişlerin etkisi henüz geçmemişken bu defa Şam sokakları bu ilanlara maruz kalmıştır. Kendisine olan güveni aleyhte olacak şekilde etkileyen bu gelişmeler, valiliği sonrasında da devam etmiştir. Hatta 1880 yılı sonlarına gelindiğinde afişlerin farklı konularda ele alındığı görülmektedir. Artık sokak afişlerinin gündemi Osmanlı hilafeti ve bu hilafetin meşruiyeti olmuştur.³⁰⁴ "Arap Milletinin Beyannamesi" olarak adlandırılan ve 1880

³⁰¹ Buzpınar, a.g.m., s. 76.

³⁰² Buzpınar, "Cevdet", s. 173.

³⁰³ Buzpınar, "Cevdet", s. 175-176.

³⁰⁴ Buzpınar, "Arap Muhalefeti", s. 992-993.

yılında hem Müslüman hem de Gayrimüslim Araplara hitap eden bu beyanname ile Karadağ, Sırp ve Boğdan'ın bağımsızlıklarını kazandıkları ve bu nedenle Türklerin Arap milleti üzerinde sömürüye girecekleri aktarılmıştır. Ayrıca kaybedilen Osmanlı-Rus Harbi'ne gönderme yaparak "Türkler sizin kanınızla sulanan bölgeleri Ruslara sattılar." ifadelerine yer verilmiştir.³⁰⁵

Bâbîâli ise Arap vilayetlerinde yaşanan bu hoşnutsuzluk ortamının farkına varmıştır.³⁰⁶ Bu durumun ortadan kalkması, toprak bütünlüğünün korunması için arayışlara giren II. Abdülhamid, birlik sağlayacak ve müşterek inanca dayalı bir dayanışma ortamı oluşturmak için çalışmıştır.³⁰⁷ Çünkü Müslüman tebaa arasında yaşanan siyasî ayrımları ortadan kaldırmak ve Müslümanları tek çatı altında toplamak istemektedir. Bu nedenle II. Abdülhamid'in âdem-i merkezîyetçiliği önlemeye yönelik adımlar attığı görülmektedir.³⁰⁸ Tabii bu gayret kalıcı olmasa da bir süreliğine başarıya ulaşmıştır.³⁰⁹ Zira savaşın meydana getirdiği otorite boşluğundan dolayı Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerde bulunan bazı Araplar, 1880'li yıllardan itibaren otoritenin tesis edilmesi sonucu devlete karşı olan güvenlerini tekrar kazanmışlardır.³¹⁰ Böylece Arapların geleceklerini sorgulamaya başlamasının nedenlerinden birini Osmanlı-Rus Savaşı'nın bir sonucu olarak merkezi otoritenin zayıflamasıyla bağdaştırmak mümkündür.³¹¹

Hilafetin anayasal sistemde bir yer edinişi ve özellikle Hint Müslümanlarının Osmanlı-Rus Savaşı sırasında hilafete yoğun ilgi göstermesi, öte yandan 1877 yılında İngiltere de hilafet tartışmalarının yaşanmasına neden olmuştur.³¹² Baktığımız zaman Osmanlı hilafetine karşı tavır alanların çoğu Hindistan'daki İngiliz görevlilerinden emekli olan kişilerdir. Bunlardan bir tanesi de 1871-1874 yılları arasında Bengal'de

---

³⁰⁵ Zekeriya Kurşun, *Arap Milliyetçiliği ve İkinci Meşrutiyet*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987, s. 11.

³⁰⁶ Öke, a.g.m., s. 99-100.

³⁰⁷ Mehmet Barış Küçükçelebi, *İttihad-ı İslam Düşüncesinin, Ebu'l Hûda'nın "Da'i'r-Reşad Li Sebî'l-İttihad ve'l İnkiyad" Risalesinde Analizi*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 12.

³⁰⁸ Kemal H. Karpat, "Pan-islamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 48 (1987), s. 33.

³⁰⁹ Ortaylı, a.g.m., s. 109.

³¹⁰ Hut, a.g.m., s. 124-125.

³¹¹ Georgeon, a.g.e., s. 126.

³¹² Tufan Buzpınar, "Hilafet Meselesi", *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul (Ed. Coşkun Yılmaz)*, İstanbul 2011, s. 121.

valilik yapmış olan Sir George Campbell'dir. Genel anlamda bu görüşü desteklemelerinin iki neden vardır. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin halifeliği devraldığı Mısır'daki Abbasi hilafetinin gerçek olmadığıdır. İkinci neden ise Osmanlı hanedanı Kureyş soyundan gelmediği için hilafeti üstlenemeyecekleri yönündedir.³¹³ Bu fikirlerle Times'ta kaleme aldıkları yazılar aracılığıyla halkı yanlış yönlendirdiklerine kanaat getiren Royal Asiatic Society üyesi J. W. Redhouse ise, halifelik meselesini tarihi derinliği ile ele almış ve konuya açıklık getirerek yanlış yönlendirmelerin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu çalışmasında J. W. Redhouse tarafından üzerinde durulan nokta ise Hz. Muhammed'e ait, halifenin Kureyş kabilesinden seçileceğine dair bir hadisinin olmayışı ve hatta herhangi bir kabile isminin dahi zikredilmemiş olunmasıdır.³¹⁴ Buradan hareketle Arapların geleceklerini sorgulamalarında şüphesiz İngiliz etkisinin de payı vardır denilebilir. Çünkü 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Rus ilerleyişinin İngiliz çıkarlarını tehdit eden bir duruma gelmesi İngiltere'yi tedirgin etmiştir. Bu durumda İngiltere, Asya'daki Müslüman ahalinin desteğini almak amacıyla, ortaya net bir tavır koymadan gelişmeleri takip etmiş nitekim kısa süre içinde ortaya çıkacak olan Arap hilafeti meselesi ile İngiltere, Araplar ile yakınlaşma isteğini pratiğe dökmek için çalışmalara başlamıştır. İngilizlerin yakınlaşma girişimi, zaten gönüllü olan Mekke Şerifi Hüseyin ile gerçekleşmiştir. İkili ilişkilerde dikkat çeken isim ise 1879 yılında Cidde'ye konsolos olarak tayin edilen James Zohrab olmuştur.³¹⁵ Zohrab'ın öne çıktığı ilk faaliyeti, 1879 yılında yaşanan İngiliz-Afgan bunalımını Şerif Hüseyin ile çözmek istemesi olmuştur. Şerif Hüseyin'in de İngilizlere karşı yakınlık hissettiği bilinmektedir. Şerif Hüseyin kendisine güvenilebileceğini aktarıyor ve buna karşın Zohrab da Şerif'in sözlerine itimat edilmesi gerektiğini Londra'ya bildiriyordu. Sultan'a güvenilemeyeceği ancak Şerif'e her daim güvenilebileceği belirtiliyordu. Zohrab'a göre İngiltere, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini soğutmasının ardından Şerif Hüseyin üzerinde ve dolayısıyla Hicaz üzerinde hakimiyet tesis ederek Müslüman dünyasını yönlendirmeliydi. Bu

---

³¹³ Buzpınar, *a.g.e.*, s. 103-104.

³¹⁴ Eraslan, *a.g.e.*, s. 196.

³¹⁵ Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2 (1998), s. 56.

durum aynı zamanda şartlar olgunlaşırrsa Osmanlı Devleti'ni İngiltere'nin yanına çekmek için de kullanılabilirdi.³¹⁶

Ancak Arap milliyetçisi Osmanlı topraklarında beklenen ilerlemeyi kaydedemedi. Bunun önemli nedenlerinden biri, II. Abdülhamid'in Arap halklarını kazanmaya yönelik politikalarıdır. Bu politikanın belirlenmesinde Arap vilayetlerinin mahalli, sosyal ve ekonomik yapıları dikkate alınmıştır.³¹⁷

2.1.2. Sosyo-Ekonomik Değişim

Yaşanan siyasî iktidarsızlık ve ardından meydana gelen Osmanlı-Rus Harbi, Suriye halkı üzerinde endişelere sebep oluyordu. Savaş her ne kadar Balkan coğrafyasında gerçekleşiyor olsa da dolaylı etkileri Suriye'de hissediliyordu. Harp nedeniyle halktan talep edilen vergiler halkın zorlanmasına neden oluyordu. Cepheye asker gönderen aileler ise iş gücü kaybı yaşıyor ve bu durum aile ekonomisine doğrudan etki ediyordu.³¹⁸ Halkın ekonomik olarak zorlandığı bu sırada ekmek fiyatlarına yapılan zam neticesinde erkeklerini askere göndermiş olan kadınların, çocuklarıyla birlikte hükümet konağını taşıdıkları şeklinde protesto faaliyetlerinin gerçekleştiği de bilinmektedir.³¹⁹ Savaşın etkilerinin Suriye'ye yansımaları arşiv kaynaklarında da görülmektedir. 1879 yılında Midhat Paşa'nın Sadaret makamına gönderdiği bir rapora göre, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin etkilerinin bölgede hissedildiği ve yapılacak ıslahatlar öncesinde bazı unsurların göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmıştır. Özellikle Müslümanların, Hristiyanların, Dürzilerin, Nusayrilerin ve aşiretlerin sosyal yapıları ve nüfuslarının dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir.³²⁰

Rus harbi sonrası dönemde II. Abdülhamid'in uyguladığı politikardan bir tanesi de Emlâk-ı Hümayûn mülklerinin sayısının artırılması olmuştur. Bu teşkilatın en çok geliştiği dönem II. Abdülhamid'in saltanat yıllarıdır. Hazine-i Hassa idaresine

---

³¹⁶ Azmi Özcan, *İngiltere, Arap Hilafeti ve Osmanlı Devleti (1876-1908)*, İstanbul 1995, s. 43-44.

³¹⁷ Hut, a.g.m., s. 122.

³¹⁸ David Dean Commins, *Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri (Çev. Selahaddin Ayaz)*, İstanbul 1993, s. 26.

³¹⁹ Ömer İshakoğlu, *Suriye Tarihi: Osmanlı Dönemi Suriyesi'nde Edebi ve Kültürel Hayat (1800-1918)*, İstanbul 2012, s. 75-76.

³²⁰ BOA, Y.EE., 79/67, H. 12 M. 1296 / M. 6 Ocak 1879.

tekrar alınan Emlâk-ı Hümâyûn sonrasında emlâk alımlarında da artış görülmüştür. Bağdat, Musul, Suriye, Halep gibi bölgeler, önemli Emlâk-ı Hümâyûn şubelerinin başında gelmektedir.³²¹ Özellikle 1880 yılı sonrasında Suriye bölgesinde bu durum hız kazanmış ve teşkilatlanmanın gerekli olduğu anlaşılmıştır. Nitekim 1883 tarihinde Suriye Arâzi-i Seniyye Komisyonu teşkil edilmiş ve vilayet dahilindeki tüm Emlâk-ı Hümâyûn mülkleri bu komisyona bağlanmıştır. 1887 yılında Beyrut'un ayrı bir vilayet olarak teşkil edilmesi sonrasında da bir değişiklik görülmemiş ve Beyrut'ta bulunan mülkler de buraya bağlı bir şekilde kalmıştır.³²²

Taşımacılığın iyi bir şekilde gelişmemiş olması nedeniyle anılan dönemde Suriye'de hâlâ kervanların görüldüğü bilinmektedir. Bu noktada kervanların ve malların güvenliği de bölgedeki göçebe aşiretlerle olan ilişkilere bağlıydı. Ciddi miktarlarda soygunların yaşanması hem ticareti sekteye uğrattı hem de bölgenin asayişini bozuyordu. Buna karşın ise Osmanlı Devleti iskân siyaseti izlemiş ve göçebe aşiretleri yerleşik hale getirmek için çaba sarf etmişti. İskân siyasetinin uygulanmasıyla birlikte soygunculuk faaliyetlerinin de azaldığı görülmüştür. Nitekim 1880 yılına gelindiğinde Suriye topraklarındaki aşiretler ya iskân ettirilmiş veya bölgeden uzaklaştırılmışlardır.³²³ Taşımacılık anlamında bölgenin sosyo-ekonomik gelişimine katkı sağlayan bir husus demiryolları olmuştur. Suriye bölgesinde özellikle de Kudüs'ün ön plana çıktığını görülmektedir. Bu anlamda Kudüs-Yafa hattının Suriye bölgesindeki ilk demiryolu hattı olduğunu söyleyebiliriz.³²⁴ Kudüs ve Yafa arasındaki taşımacılık faaliyetleri açısından 1868 yılında gerçekleşen yol düzenlemesi oldukça önemli bir gelişmedir. Her ne kadar 1868 yılında yol yapımı gerçekleşse de Kudüs ve Yafa arasında düzenli bir şekilde yük ve yolcu taşımacılığı ancak 1878 yılından sonra mümkün hale gelmiş, bu tarihten sonra da çeşitli tamirat ve ilave faaliyetler gerçekleştirilmiştir. O nedenle bu yolun inşası, demiryolu hattının inşa

³²¹ Arzu Tozduvan Terzi, "Hazîne-i Hâssa", *TDVİA*, c. 17, İstanbul 1998, s.137-138.

³²² Büşra İnce Aydın, *II. Abdülhamid Dönemi Filistin Emlâki: Bisan Çiftliği Örneği*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020, s. 9-10.

³²³ Halil İnalçık - Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, İstanbul 2004, s. 937.

³²⁴ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Hâkimiyetinin Orta Doğu'nun İktisadî ve Sosyal Vaziyetine Tesirleri", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan (Ed. Ümit Ekin)*, İstanbul 2013, s. 323.

edilmesine kadar geçen süre zarfında bölge için mühim bir rol oynamıştır.³²⁵ Demiryolu inşasına kadar geçen sürede Yafa Limanı'nın dar oluşu ve kötü giden hava koşulları, tarıma dayalı Kudüs ekonomisi üzerinde olumsuz etki oluşturmuştur. Ancak 1880 ve 1889 yılları arasında Kudüs idarecilerinin çabaları sonucu ticarete %50 oranında bir artış görülmüştür.³²⁶

Bölgede yaşanan değişim ve gelişim, kıyıda iç kesimlere doğru farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar zaman açısından da kendini belli etmektedir. Zira bölgeye modernitenin gelişi öncelikle kıyı şeritleri ile gerçekleşmiştir. Özellikle Beyrut, Yafa ve Hayfa gibi liman şehirleri, buna şahitlik eden şehirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tramvay, sokak aydınlatmaları ve saat kuleleri gibi bazı mimari yapılar önce bu liman şehirlerinde daha sonra Suriye'nin iç kesimlerinde kalan Şam ve Halep bölgelerinde kendini göstermiştir.³²⁷ Cevdet Paşa Suriye valiliği göreviyle birlikte ticari ve zirai potansiyelini fark ettiği Suriye vilayeti için, imar edildiği takdirde Mısır örneği gibi bir zenginlik kaynağı haline geleceğini belirtmiştir.³²⁸ Ancak sanayi devrimi sonrasında hammadde ihtiyacı duyan devletler, Ortadoğu ticaretinde söz sahibi olmak için mücadeleye girişmişlerdi. Suriye de bu durumdan nasibini aldı ve pazarın çoğu Avrupa ürünleri ile dolu hale geldi. Oluşan rekabet ortamı, ekonomik dengelerin değişmesine ortam hazırladı. Kıyı kesimlere doğru yönelen ekonomik hareketliliğin ardından Halep ve Şam gibi şehirler eski önemini yitirdi.³²⁹

Suriye'nin ticaret hacminin artışında yabancı pazarlardan ziyade 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından yaşanan göçler de etkili olmuştur. Halep özelinde değerlendirecek olursak savaşın sonlandığı 1878 yılında, yaklaşık 15 bin Çerkez göç etmiş ve buraya yerleşmişlerdir. Talebin artmasıyla zirai üretim artmıştır. Ancak bu artış iç pazarda tüketilmiş ve ihracatın azalmasına da sebep olmuştur.³³⁰ 1878-1879 kışının zor geçmesi ve Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle yiyecek sıkıntısının yaşanması

---

³²⁵ Yasemin Avcı, *Kudüs 1890-1914*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 160.

³²⁶ Alamleh, a.g.t., s.161.

³²⁷ Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918 (Çev. Feray Çoşkun)*, İstanbul 2017, s. 210-211.

³²⁸ Fettahoğlu, a.g.t., s. 217.

³²⁹ Öztürk, a.g.t., s. 24.

³³⁰ İnalçık, a.g.e., s. 967.

ise Halep'te karşılıkların yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Un kıtlığı söylentileri ve yaşanan yiyecek sıkıntısı nedeniyle kentte yaşayan yoksul kesim ayaklanmış ve çarşıdaki dükkanlara saldırarak yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Cemil Paşa'nın müdahalesi neticesinde olaylar yatışmıştır.³³¹

Midhat Paşa'nın valilik görevine gelmesiyle, vilayetin malî problemleri de ele alınmıştır. Mültezimler tarafından suistimale açık olan meseleler çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda nahiyeleri küçük parçalara bölen Paşa, karyelerin kendi öşürlerini iltizam etmesini istemiş ve böylece köylüleri mültezimlerden korumaya çalışmıştır. Fakat mültezimler müzayedelerde fiyat artırma yoluna giderek bunu engellemişlerdir. Daha sonra Bâbıalî tarafından öşür vergilerinin emaneten idaresi sistemine geçilmesi karar verilmiştir. Midhat Paşa da bu sistemi savunmuştur ancak hazırlıklar tamamlanmadan bu sisteme geçilmesini ve vilayetin tamamında uygulanmasını eleştirmiştir. Nitekim onun eleştirileri sonucunda Belka ve Havran gibi aşiretlerin yoğun bulunduğu sancaklarda emaneten sistemine geçilmemiştir.³³²

Suriye ve ticaret söz konusu olduğunda adını yukarıda zikrettiğimiz bazı önemli liman şehirlerinden de bahsetmek gerekmektedir. Özellikle Beyrut, bu dönemde Suriye'nin büyüyen dış ticareti açısından önem taşıyordu. Suriye valisi Midhat Paşa zamanında, bir kumpanya aracılığıyla Beyrut'ta bir liman inşa edilmesi fikri gündeme gelmiştir.³³³ Hatta Beyrut'un önemli yayın organlarından biri olan Lisanü'l-Hal Gazetesi 7 Mayıs 1879 tarihli baskısında, Midhat Paşa'nın bu isteği ve Beyrut halkı için limanın önemi şu sözlerle ifade edilmiştir:

*“Midhat Paşa Avrupa şehirlerinde bulundu. Birçok liman ve yolu hizmete açtı. Beyrut halkını şehrin gelişmesi için teşvik etmektedir. Aynı zamanda Beyrut halkı yeni bir liman yapılması isteğinden memnun oluyor. Yeni limanın yapılması şehrin ticari aktivitesini tekrar canlandırarak.”*³³⁴

---

³³¹ Edhem Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti; Halep, İzmir ve İstanbul (Çev. Sermet Yalçın)*, İstanbul 2003, s. 84.

³³² Korkmaz, a.g.e., s. 386-387.

³³³ Orha, a.g.t., s. 146-147

³³⁴ Şeyma Dereci, *Dünya-Ekonomi Sistemi Bağlamında XIX. Yüzyılda Beyrut Limanı*, Trakya Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne 2019, s. 217.

1884 yılında liman inşası isteği İstanbul'a arz edilmiş fakat sonuç alınamamıştır. Nitekim 1887 yılında Yusuf Matran isimli bir Hristiyan, bu imtiyazı elde etmiştir. Ancak imtiyazı alan Matran, kısa süre sonra bu imtiyazı 600 bin frank karşılığında uzun süredir bu imtiyazın peşinde olan Perthuis'e satmıştır. Perthuis liderliğinde kurulan şirket 1890 yılında liman inşasına başlamıştır.³³⁵

1880 yılında Beyrut ile ilgili olarak II. Abdülhamid'e sunulan bir layihada şehrin ekonomik durumuna dair bazı tespitlere yer verilmiştir. Beyrut halkı tarım alanlarının az olması nedeniyle geçimini ticaret ve zanaat ile sağlamaktadır. Buna karşın ticari hayatın belirsizliği ve piyasadaki ürünlerin Avrupa menşeli ürünler olması üzerinde durulmuştur. Bu durumun şehrin ve bölgenin gelişmesine bir katkı sağlayamayacağı belirtilmiştir. Çözüm olarak çeşitli fabrikaların açılması ve bu süreçte ilk kez alınacak araç ve gereçlerin vergiden muaf tutulması istenmiştir. Osmanlı-Rus Harbi'ni takip eden süreçte, 1879-1880 yıllarında Beyrut ve çevresinde kiremit, makarna, şemsiye, deri, un, kibrit ve 12 adet ipek fabrikası olduğu bilinmektedir.³³⁶ İpek fabrikaları söz konusu olduğunda Avrupalıların Cebel-i Lübnan'ı ipek kaynağı olarak görmekteydiler. Ancak gerek siyasî sorunlar gerekse 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle bölgedeki yatırımlar azalmış, bu ekonomik kayıp bölgenin güneyinde net bir şekilde hissedilmiştir.³³⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nda bulunan 62. madde özellikle de Kudüs açısından önem taşımaktadır. Bu madde yabancı devletlerin dini olarak önem arz eden yerleşim yerlerine müdahalesini kolaylaştıran bir maddedir. Bu nedenle de Kudüs'te yabancı tesiri içten bile değildi.³³⁸ Nitekim Osmanlı-Rus harbinin ardından Hristiyanların Kudüs bölgesinde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri açısından düzenli ve kolaylıkla hareket edebildikleri de görülmektedir. Dini yapılarda yaşanan artış ise beraberinde çekişmelere neden olmuştur.³³⁹ Çünkü Rusya, diğer Hristiyanların önünde görkemli bir devlet duruşu göstermeyi her zaman önemsemiş ve bunun sağlanması için konsoloslarına yüklü

---

³³⁵ Orha, a.g.t., s. 146-147.

³³⁶ Çelik, a.g.m., s. 348.

³³⁷ Can Ünsal, *Rüstem Paşa'nın Mutasarrıflığı Döneminde Cebel-i Lübnan (1873-1885)*, Osmangazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017, s. 57.

³³⁸ Erdem Demirkol, *Kudüs ve II. Abdülhamid*, İstanbul 2017, s. 31.

³³⁹ Demirkol, a.g.e., s.138.

miktarlarda maaş ödemiştir. Bu konsoloslar önemli bölgelerde araziler satın almışlar ve zamanla Rus kurumları farklı şehirlerde mülkiyetler edinmişlerdir.³⁴⁰ 1880 yılında Rus hacılarının sayılarında artış yaşanmış, bu nedenle de ziyaretçiler için çeşitli Rus binaları inşa edilmeye başlanmıştır.³⁴¹

Osmanlı Devleti'nin Osmanlı-Rus Harbi sonrasında izlediği denge politikasının yansımalarını özellikle Kudüs'te görmek mümkündür. Denge politikasını uygulayan Osmanlı Devleti aslında burada yabancı devletler arasındaki rekabetten de istifade etmeyi amaçlamaktadır. Fakat tek gaye bu değildir. Denge politikasının bir diğer etkisi olarak Hristiyanlara Kudüs'te imar izni verilmiş olması aynı zamanda bölgedeki huzur ve asayişin devamlılığı açısından önemlidir.³⁴² Suriye ve özellikle de Filistin bölgesi için önem taşıyan sorunlardan birisi de 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası bölgeye gerçekleşmeye başlayan Yahudi göçüdür. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti için böyle bir mesele söz konusu olmamıştır. Ancak bahsi geçen savaşın ardından işler değişmiştir. Bu durum savaş sonrasında Filistin'e yerleşmek isteyen Yahudilerin sayısının artmasıyla değişmiştir.³⁴³ Tezimizin üçüncü bölümünde bu konu detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

2.1.3. Misyonerlik Faaliyetleri

1856 Islahat Fermanı misyonerler açısından bir dönüm noktası olarak nitelendirilebilir. Zira bu tarihten itibaren Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinde artış görülmüştür. Faaliyetlerde yaşanan artış doğal olarak misyonerler arasındaki rekabeti de körüklemiştir. Özellikle de Fransızların Katoliklere, Rusların da Ortodokslara gösterdiği desteği gören İngiltere, Protestan nüfus üzerindeki çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.³⁴⁴ Misyonerlik faaliyetlerini yürütmenin önemli bir aracı ise okullar olmuştur. Misyoner okulları olarak faaliyet gösteren bu okullar bazı amaçlara hizmet ediyordu. Müslümanları Hristiyanlaştırmak, Hristiyanlar arasındaki mezhep savaşında da taraftar toplamak bu amaçlardan bazılarıdır. Bunu yaparken de

---

³⁴⁰ Alamleh, a.g.t., s. 208.

³⁴¹ Demirkol, a.g.e., s. 169.

³⁴² Demirkol, a.g.e., s. 195-196.

³⁴³ Buzpınar, a.g.e., s. 366.

³⁴⁴ Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:10 (2003) s. 114.

kendi ülkelerinin siyasî ve ekonomik çıkarlarını gözetiyorlar, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durumdan son derece faydalanmaya çalışıyorlardı.³⁴⁵ Bu amaçlardan biri olan Müslümanları Hristiyanlığa kazandırmak, istisna olarak değerlendirebileceğimiz birkaç vaka dışında gerçekleşmemiş bir hayal olarak kalmıştır. Bu nedenle onların asıl çalışma alanı Hristiyanlar olmuştur. Din değiştirme amacını gerçekleştirememiş olsalar da mezhep değişiklikleri amacıyla hareket etmeye başlamışlardır ki bu da Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanan bir girişim değildir. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nde, yabancı misyonerler gibi faaliyet gösterecek derecede iyi yetişmiş bir ulemanın olmayışı, Sultan'ın bazı uygulamalarını gerçekleştirmesini de zorlaştırmıştır. Bu amaç doğrultusunda yurt dışına Müslümanların gönderilmesi düşünülmüş fakat Cevdet Paşa'nın olumsuz raporu nedeniyle bu uygulama rafa kaldırılmıştır. Baktıya tarafından, Avrupalı devletlerin misyonerlik konusunda ne denli ilerlemiş olduğu şu şekilde belirtilmiştir: Prusya ve Fransa'nın savaştığı yıllarda, Lübnan'da oldukça aktif olan Fransızlar için savaşta yer alacak yaklaşık 15 bin Maruni Hristiyanı gönüllü olmuştur. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında bu bölgede Osmanlı ordusu için gönüllü bir hareketin gerçekleştiği bilinmemektedir.³⁴⁶

Misyonerlerin ve okullarının bu denli aktif faaliyetleri, Osmanlı Devleti tarafında eğitim reformu ihtiyacının hissedilmesine de ortam hazırlamıştır. Ancak bu durumun ciddi bir şekilde tartışmaya açılışı 1879 yılını bulmuştur. İngiliz Protestanlarının Müslüman kızları için bir okul açma girişimiyle Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkması, dönemin Sadrazamı Midhat Paşa'yı harekete geçirmiştir. Durumdan istifade eden Paşa, Müslüman çocuklarının gidebileceği Cemiyet-i Hayriyye-i İslâmî'nin kurulmasına ön ayak olmuştur. Neticede 1879 yılında cemiyet erkek çocuklar için 8, kız çocuklar içinse 2 adet okulun hizmete girmesini sağlamıştır. Fakat iki sene sonra cemiyet lağvedilmiştir. Misyoner okullarının Avrupalı devletlere sempati uyandırabileceğinin farkında olan Osmanlı Devleti'nin 1880 ve 1890'lı yıllarda devlet okulları sayısını artırdığı da bilinmektedir.³⁴⁷

---

³⁴⁵ İshakoğlu, *a.g.e.*, s. 107.

³⁴⁶ Adil Baktıya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu*, İstanbul 2009, s. 131-133.

³⁴⁷ Commins, *a.g.e.*, s. 32-33.

Özellikle Midhat Paşa'nın valiliği döneminde Suriye'de bir eğitim seferberliği başladığı, buna mukabil Şam'da Cemiyet-i İlmiye-i Hayriye isminde bir cemiyet teşkil edildiği bilinmektedir. Boşta kalan bazı cami ve medreselerin ilkokul olarak kullanılmasına ve 5-6 yaşından sonra okula başlamayan çocukların velilerine para cezası verilmesine dair bir talimatname de hazırlanmıştır. İlk olarak Şam'da faaliyete geçen cemiyet, Beyrut, Sayda, Trablusşam ve Akka'da da örnek alınmıştır. Bu sayede çok sayıda okul faaliyete geçmiştir.³⁴⁸

1884 tarihinde çıkmış olan bir irade, Osmanlı'nın eğitim meselesine verdiği önemi daha da açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu iradeye göre yabancı okullarının sayısında yaşanan artışa karşılık, devlet okullarının artırılması adına gereken tedbirlerin alınması istenmektedir. Nitekim 10 yıl sonra bölgeyi ziyaret eden Avrupalı bir seyyahın aktardığına göre Kudüs'te yaklaşık 28 bin öğrenci ve 374 adet okul bulunmaktadır. Bu okulların 242 adedi Osmanlı okullarıdır.³⁴⁹ Osmanlı cephesinde durum bu şekildeyken, İngilizlerin okullaşma anlamında artış gösterdiği de görülmektedir. Sadece Kudüs'te 1876-1880 yılları arasında 9 İngiliz okulunun açıldığını biliyoruz. Buradan da şu sonucu çıkarmak mümkündür ki, malî zorluklar ve Osmanlı-Rus Harbi'nin yarattığı ortamdan faydalanılmıştır.³⁵⁰ Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından 1880 yılında Rusya'nın Beyrut'ta özellikle Katolik ve Protestanlara karşı eğitim alanında önemli bir rakip konumuna geldiğini söyleyebiliriz. 1881 yılında Çar'ın kardeşi Grandük Sergei tarafından idare edilen bir cemiyet teşkil edilmiş ve Rusya'nın bölgedeki dini ve kültürel politikaları bu sayede hızını artırmıştır.³⁵¹

2.1.4. Askeri Gelişmeler

Osmanlı-Rus Harbi devam ettiği sırada Cevdet Paşa, Suriye vilayetine vali olarak tayin edilmişti. Her şart altında devletine hizmet etmekten çekinmeyeceğini dile getiren Cevdet Paşa, savaş nedeniyle her geçen gün zor şartlara maruz kalan İstanbul'dan ayrılmasını ise memnuniyetle karşılamıştı. Önce Beyrut'a sonrasında da

---

³⁴⁸ Korkmaz, a.g.e., s. 393.

³⁴⁹ Avcı, a.g.t., s. 103.

³⁵⁰ Azmi Khouli, *Osmanlı Döneminde Kudüs'teki Yabancı Okullar (XIX. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 97.

³⁵¹ Orha, a.g.t., s. 250.

Şam'a geçen Vali Cevdet Paşa, vilayette yapılacak ıslahatların, o sırada savaşta olan 5. Ordu'nun geri dönmesine ve asayişini sağlamasına bağlı olduğunu belirtmiştir.³⁵²

Cevdet Paşa'nın ardından Suriye vilayetine atanan Midhat Paşa da Suriye bölgesinde Osmanlı Devleti aleyhinde cereyan eden olaylara layihalarında yer vermiştir. Tedbirlerin yetersiz olduğu ve gereken yapılmazsa şartların daha vahim bir hâl alacağını belirtmiştir. Vergi, askerlik ve asayiş sorunlarına değinmiştir.³⁵³ 1882 yılında askerlik konusunda bir düzenlemeye gidildiği ve askerlik süresinin 5 yıldan 4 yıla indirildiği bilinmektedir. Redif sınıfları mukaddem ve tâli olmak üzere iki gruba ayrıldı. Ayrıca 1886 yılında bir düzenleme daha gerçekleştirilerek bazı sakıncalı konuların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Beş sene kuraya katıldığı halde isimlerine isabet etmeyenler, askerlik eğitimine tâbi olmadan redif sınıfına naklediliyorlardı ve bu durumun bazı sakıncaları olduğu belirtiliyordu. Kanunla birlikte daha önce iki gruba ayrılan redif sınıfları tekrar birleştirildi ve her redif dairesi bir tabur çıkarabilecek şekilde düzenlendi. Hizmet yılı 12 yıldan 20 yıla yükseltildi.³⁵⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'ne maliye, adliye, eğitim ve askeri alanlarda reform yapılması hakkında baskılar yapmaktaydı. Osmanlı Devleti de reform paketi olarak adlandırabileceğimiz bu düzenlemeleri topraklarının tamamında uygulamaya koyabilmek adına çaba sarf etmekteydi. Bu reform paketinin askeri uzantılarından biri de zaptiye teşkilatı üzerinde yapılacak değişimi kapsamaktaydı.³⁵⁵

Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından 1879 yılında uygulamaya koyulan reform paketi, Suriye'de de değişime ortam hazırlamıştır. Suriye valisi Midhat Paşa, bu reformun bir gereği olarak Suriye'de bulunan zaptiye birliklerini Jandarma olarak

---

³⁵² Fettahoğlu, a.g.t., s. 216-217.

³⁵³ Günay, a.g.m., s. 95-96.

³⁵⁴ Samur, a.g.t., s. 85-86.

³⁵⁵ Nadir Özbek, "Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul 2010, s. 58. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin kaybedilmesi, askeri anlamda yeniden yapılanmanın gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bu hususta iç güvenlik alanında da yenilenmeye gidilmiş ve dönemin sadrazamı Said Paşa Avrupa ülkelerindeki muadili gibi modern bir teşkilatın kurulması için harekete geçmiştir. Sonuç olarak 20 Kasım 1879 tarihinde Seraskerlik makamına zaptiye teşkilatının yeniden yapılandırılması yönünde talimat vermiştir. Akabinde yeni kurulacak teşkilatın adını "Jandarma Teşkilatı" olarak nitelendirmiştir. Bkz.; Cenk Özgen-Mustafa Eryılmaz, "Fransa'nın Osmanlı Jandarma Teşkilatının Kuruluş ve Gelişimindeki Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma*, Ankara 2018, s. 24.

yeniden yapılandırmaya girişmiştir. Teşkilat bünyesindeki Kürtlerin yoğunluğu azaltmakla göreve başlayan Paşa, teşkilat içerisine Hristiyan, Yahudi ve Osmanlı-Rus Harbi sonrası bölgeye göçen Çerkezlerden yaklaşık 100 kişiyi dahil etmiştir.³⁵⁶ 1877 yılında Suriye vilayeti dahilinde 10 taburdan ve 3278 kişiden oluşan zaptiye alayı varken bu sayı 1893 yılında 7'ye düşmüştür. Samur'a göre bu düşüşün sebebi net bir şekilde belli değildir ancak malî sorunlar ve yaşanan harbin etkisinin olması muhtemeldir.³⁵⁷ Ayrıca 1885 tarihli vilayet salnamesi incelendiğinde görülmektedir ki Suriye vilayeti dahilinde bulunan jandarma ve zaptiye kuvvetlerinin toplamı 2.769 kişiden oluşmaktadır.³⁵⁸

19. yüzyıl ile birlikte Arap vilayetlerinde liman şehirlerinde hem nitelik hem de nicelik anlamında önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bu değişimlerden Suriye limanları da payına düşeni almıştır. Büyüyen limanlar, limanlar üzerindeki denetim, ulaşım ve altyapı yatırımları bu anlamda oldukça önemlidir.³⁵⁹ Ancak mühim olan bir başka konu ise o limanların güvenliğidir. Osmanlı Devleti açısından 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin ardından güvenlik ciddi bir mesele olarak görülmektedir ki bu mesele Suriye sahilleri için de geçerlidir. 1880 yılında Midhat Paşa'nın hattıyla bir muhtıra, Suriye sahilleri ile ilgili bize bilgi vermektedir. Belgeden edindiğimiz bilgiye göre Suriye sahillerinin güvenliği açısından bir korvete ihtiyaç duyulmaktadır.³⁶⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi başladığında yaklaşık 1.600 asker, Kudüs'ten ayrılmış ve savaşa katılmıştır. Kudüs'ten ayrılan askerlerin yerine ise asayişin temin edilmesi adına müstahfiz kuvvetleri göreve çağırılmıştır. Savaş geneline bakacak olursak yaklaşık 12.000 asker, Kudüs'ten savaşa hareket etmiştir. Sadece asker olarak değil teçhizat anlamında da destek veren Kudüs, silah depolarında yer alan 17 kutuluk mühimmatın 13 adedini İstanbul'a göndermiştir.³⁶¹ Savaş sırasında ihtiyaç duyulan birkaç alaylık nizamiye süvarisinin Şam ve Bağdat'tan hareket ettiği de bilinmektedir.³⁶² Sadece asker ve mühimmat sevki değil, savaş esnasında askerin

---

³⁵⁶ Özbek, *a.g.e.*, s. 64.

³⁵⁷ Samur, *a.g.t.*, s. 94-95.

³⁵⁸ *Salname-i Vilayet-i Suriye*, H. 1302, s. 70.

³⁵⁹ Ortaylı, *a.g.m.*, s. 90.

³⁶⁰ BOA, *Y.EE.*, 79/97, H. 29 Şaban 1297 / M. 6 Ağustos 1880.

³⁶¹ Alamleh, *a.g.t.*, s. 99.

³⁶² Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ)*, İstanbul 2006, s. 233.

ihtiyaçlarını karşılayacak hayvanların da sevk edildiği bilinmektedir. Örnek verecek olursak R. 26 Mayıs 1293 (M. 7 Haziran 1877) günü telgraf aracılığıyla Halep vilayetinden develer talep edilmiştir. Ertesi gün çekilen bir telgrafta da develerin naklinin ne kadar hızlı gerçekleşirse o kadar iyi olacağı, şimdiye kadar bir miktar devenin gönderildiği ve önceki gün yazılan telgrafa yanıt verilmediği aktarılmıştır. R. 31 Mayıs 1293 (M. 12 Haziran 1877) günü çekilen telgrafta ise Halep'ten gönderilen deve sayısının 535 olduğu anlaşılmaktadır.³⁶³ Telgrafların peş peşe çekilmesinden de anlaşılacağı üzere durumun aciliyeti ortadadır. Nitekim askerlerin çadır, cephane, alet ve edevatlarını taşıyacak yük hayvanlarına ihtiyaç duyulduğu bir gerçektir. Bu ihtiyacın her tabur için 65 hayvan olduğu belirtilmiştir.³⁶⁴

II. Abdülhamid'in askeri eğitim reformlarına da ilgi duyduğu bilinmektedir. Bu ilginin altında ise bazı malî problemlerin yattığını söylemek mümkündür. Çünkü askeri eğitimin geri dönüşü yurtdışından silah ithal etmeye göre çok daha fazladır. Şöyle ki yurtdışından silah ithal etmek için ekonomik anlamda sınır olmaması faydalı olacaktır fakat Osmanlı ekonomisi daha önce de belirttiğimiz üzere zor bir durumdadır. Bu nedenle askeri eğitime ağırlık verilmiş olması nispeten daha doğru bir karardır. Taşra vilayetlerinde açılan görkemli devlet okulları, bu okulların sağladığı imkânlar aynı zamanda devlete olan bağlılığı artırıcı ve kamuoyu desteği sağlayıcı bir vazife görüyordu. Buradan hareketle Sultan Abdülaziz zamanında başlatılan askeri okul açılması faaliyetleri, II. Abdülhamid döneminde merkez vilayetlerle kısıtlı kalmamış ve devletin tüm topraklarına yayılmıştır. Suriye vilayeti de bu atılımdan nasibini almıştır. Beyrut ve Şam'da 1877 yılında, Halep'te 1882 yılında askeri okul hizmete girmiştir.³⁶⁵ Kale altı olarak adlandırılan mevkiide bulunan Halep Askeri Rüşdiye Mektebi'nin yeri, bir evin hükümetçe alınıp ıslahane olarak kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Cemil Paşa'nın valiliği döneminde iki ev daha satın alınarak yıktırılmış ve yerlerine Askeri Rüşdiye Mektebi inşa ettirilmiştir.³⁶⁶

---

³⁶³ Ahmet Mithat Efendi, *Zübdetü'l Hakayık (Haz. Ömer Fâruk Can)*, Ankara 2015, s. 165-167.

³⁶⁴ Mehmet Arif Bey, *a.g.e.*, s. 142.

³⁶⁵ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul 2014, s. 409-410.

³⁶⁶ Ersoy, a.g.t., s. 63.

2.2. HITTA-İ İRAKİYE

2.2.1. Basra Körfezi'nde İngilizler

Basra bölgesi henüz II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarından itibaren çekişmelere sahne olmuştur. Körfez'deki bazı emirler ve şeyhler, İngiltere ile himaye antlaşmaları yaparak Osmanlı idaresine karşı hareket etmişlerdir. Bu durum özellikle Kuveyt üzerinde gelişmiştir.³⁶⁷

Osmanlı-Rus Harbi'nin yaşandığı yıllarda Basra Bahriye Kumandanlığı görevinde bulunan Miralay Halid Bey, bölgedeki aşiretler üzerinde nüfuz sahibiydi. Bu nedenle yaşanan isyan girişimleri silah yerine nasihatlerle yatıştırılıyordu. Miralay Halid Bey'in ardından 23 Nisan 1879 tarihinde bu göreve Miralay Ahmed Bey tayin edilmiştir. *Arkadi* isimli vapurla Basra'ya ulaşmasının ardından yaşanan zorlukların bertaraf edilmesi adına Ahmed Bey, Basra Islahat-ı Bahriye Komisyonu adında bir meclis teşkil etmiştir. Basra valisi Abdullah Paşa'nın da katıldığı ilk toplantıda deniz haydutları ve esir ticaretinin önlenmesi gibi konular üzerinde durulmuştur. Jeopolitik önemi dolayısıyla Irak ve Anadolu'nun önemli bir kapısı olarak görülen Fav Boğazı'na yeni bir istihkam ve fener inşa edilmesi kararı alınmıştır.³⁶⁸ 1879 yılında Fav bölgesinde Osmanlı Devleti'nin iddialı bir konumda olduğunu belirtmeyiz. Çünkü bölgede korsanlığın geliştiğini görmekteyiz. Hatta bu korsanlık faaliyetlerinden İngilizlerin şikayetçi olmasının ardından yeni takviyeler yapıldığı bilinmektedir. Ancak malî anlamda yaşanan zorluklar, bu planların uygulamaya geçmesini engellemiştir. Fav'da büyük bir istihkâm inşasına girişen Osmanlı Devleti, 1880 yılının ikinci yarısına dek ciddi bir teşebbüste bulunamamıştır. Fakat bu istihkâm meselesi İngiltere ile Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirmeye yetmiştir. Çünkü Fav, stratejik açıdan önemli bir konumdadır. Şattü'l-Arap ile Körfez'in girişine hakim bir bölgededir. Fav'ın önemi, 1880 yılında yerel Osmanlı yetkilileri tarafından da anlaşılmıştır. Akabinde bölgenin liman haline getirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.³⁶⁹

³⁶⁷ Süleyman Koçabaş, *Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul 1995, s. 251.

³⁶⁸ Mehmet Korkmaz, *Basra Körfezinde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 70-71.

³⁶⁹ Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 277- 278.

Osmanlı Devleti bu dönemde Katar'daki varlığını da sağlamlaştırmış, Bahreyn üzerinde de aynı sonuca ulaşma gayretiyle hareket etmeye çalışmıştı. İngilizler de bunu engellemek gayesiyle hareket ediyorlardı. Osmanlı Devleti'nin girişimlerini Bahreyn için ciddi bir tehdit olarak gören İngilizler, bölgede meydana gelen korsanlık olaylarından faydalanarak Katar civarlarına saldırılar yapıyorlardı. Haydutluk ve yol kesme gibi eylemlerle ün kazanmış bazı aşiretlerin, Katar'a karşı beslediği intikam duygusu bu tür olumsuzlukların yaşanmasına ve İngilizlerin olaylara müdahil olmasına ortam hazırlamaktaydı. Basra valisi Abdullah Paşa, 1879 yılında Necid mutasarrıflığına gönderdiği bir yazıda bu soruna dikkat çekmiştir.³⁷⁰ Aşiretlerin yol kesme ve yağmacılık faaliyetleri sadece karada değil denizde de gerçekleşiyordu. Geçimini bu yolla sürdüren aşiretler dahi vardı. Hatta Uman'da bulunan Zaid b. Halife'nin yağma maksadıyla Katar Araplarına saldırdığı ve bunu da Katar Şeyhi Casim b. Sani'nin tahrikiyle gerçekleştirdiği bilinmektedir. Buna karşın bölgeye bir korvet ile iki bölük askerin gönderileceği ancak bu asker gönderme meselesinin sakıncalı olduğu da aktarılmıştır. Bahriye Kumandanlığı'ndan bu durumda neler yapılması gerektiği konusunda fikir alınmış, gönderilecek görevlinin yetkiyi kötüye kullanması halinde görevden alınacağı da bildirilmiştir. Buradan da anlıyoruz ki Osmanlı Devleti bölgede gerçekleşen sorunlara karşı ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemektedir.³⁷¹

Ancak Osmanlı Devleti bölgenin hassasiyetinin farkında olarak her ne kadar dikkatli davranırsa da İngiliz Hind Hükümeti için bunu söylemek mümkün değildir. Londra dahi Osmanlılar ile anlaşma yolları ararken, İngiliz Hind hükümeti şartları zorlayan girişimlerde bulunmaktan çekinmiyordu. Örneğin; Necid ve Ahsa sahillerinde savaş gemilerini dolaştırmaları bunun bir göstergesiydi. Nitekim Londra'nın devreye girmesi ile 1879 yılında bu durum ortadan kalkmıştır. Körfez'de yaşanan korsanlığa karşı ise birlikte mücadele etmeyi teklif etmişlerdir.³⁷²

Miralay Ahmed Bey'in vefat etmesiyle birlikte kumandanlık görevini bir süre vekaleten *Arkadi* vapurunun süvarisi Hasan Kaptan yürütmüş, 5 Eylül 1879 tarihinde

---

³⁷⁰ Kurşun, "Katar", s. 63-64.

³⁷¹ Gülsenem Gündüz, *Osmanlı Belgeleri'nde Osmanlı Devleti'nin Basra Politikası (1878-1907)*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 76.

³⁷² Kurşun, "Katar", s. 63-64.

göreve Mehmed Bey atanmıştır. 1880 ve 1881 yıllarında savaş gemilerinin sahillerde düzenli bir şekilde gezdirildiği, korsanlık gibi meselelerin yaşanmadığı İstanbul'a yazılmış bir raporda belirtilmiştir. 1882 yılında Miralay Ali Rıza Paşa, Basra Bahriye Kumandanlığı görevine atanmıştır. Göreve gelmesiyle birlikte deniz ve nehir güvenliğine önem vermiş, hazırladığı bir raporda Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Arap Yarımadası'nın gelecekte de önem taşıyacağını belirtmiştir. Bu nedenle bölgenin muhafazasının gerektirecek araçların tedarik edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.³⁷³ Bu anlamda, 1883 yılında Şat ve Fırat isimli iki geminin Basra Körfezi'nin güvenliği için inşa edildiği kayıtlara yansımıştır.³⁷⁴

Ancak sorunlar sadece askeri anlamda da yaşanmıyordu. İngilizlerin bölgedeki çalışmaları farklı alanlarda da devam ediyordu. Katar'da Osmanlı Devleti tarafından gönderilen memurların olmaması ve herhangi bir sorun durumunda başvurabilecekleri makamların yetersiz olması gibi nedenlerle İngilizlerin olaylara müdahil olduğu bilinmektedir. Fakat bu girişimlerinden başarı elde edemeyen İngilizler, Hindistan Şark Mektepleri adını verdiği okullarda yetiştirip mezun ettiği konsolosları bölgeye göndermektedir. Bu konsolosların yanında Müslüman kıyafeti giymiş bazı subaylar da bulundurarak halkı etki altına almaya ve İngiliz himayesi altına girmelerinin kendileri için yararlı olacağı fikrini aşlamaya çalışmaktadır.³⁷⁵ 1882 yılına kadar İngiltere, Basra Körfezi'ndeki varlığını Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve güvenliğini sağlamak amacıyla sunmuştur. Osmanlı Devleti ise bu durumda yayılmacı politikalar izleyen Fransızlara karşı, iktisadî gayelerle hareket eden İngilizlerle hareket etmiştir.³⁷⁶ İngilizlerle karşı karşıya kalmak istemeyen Osmanlı Devleti'nin bu politikasının bir diğer yönü de İngiltere'nin bölge üzerindeki nüfuzunu artırmamaya yönelik girişimleri kapsamaktadır. Ancak İngilizler 1880'li yıllardan itibaren Katar ve Bahreyn'de bulunan şeyhlerle görüşerek Basra Körfezi'ndeki nüfuzunu artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Hatta 1892 yılında bir İngiliz konsolosunun Basra'ya geldiği ve Osmanlı hakimiyeti altında bulunan Casim b. Sani ve Nasır el-Mübarek

---

³⁷³ Korkmaz, "Basra", s. 73-74.

³⁷⁴ BOA, *Y.MTV.*, 11/16, H. 25 C. 1300 / M. 3 Mayıs 1883.

³⁷⁵ Kurşun, "Katar", s. 65.

³⁷⁶ Muzaffer Kural, *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra Körfezi Politikası*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 115.

isimli aşiret şeyhlerinin birleşerek Bahreyn'e saldıracaklarını bildirdiği bilinmektedir. Gelişmeler karşısında İngiliz hükümeti resmi bir nota vermiş ve Osmanlı Devleti vasıtasıyla bu aşiretlerin Bahreyn üzerine saldırı tehdidi bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Buradan da anlıyoruz ki İngiltere, Bahreyn'i gerçekten kendi hakimiyet alanı içerisinde görmekte ve ona göre davranış sergilemektedir. Ayrıca İngilizler kendileri haricinde hiçbir devletin Basra Körfezi'nde faaliyetlerde bulunmasına tahammül edememektedirler. Tüm gayeleri ise ekonomik çıkarlarına ve doğu sömürgelerine karşı tehdit unsuru olabilecek siyasî ve askeri bir gücün bölgede barındırılmamasıdır.³⁷⁷

2.2.2. Irak'ta Toprak ve Tarım

Mezopotamya gibi önemli bir tarım arazisi üzerinde bulunan Bağdat-Musul gibi yerleşim yerlerini içinde barındıran Irak, verimli ve potansiyeli yüksek toprakları ile Avrupalı devletlerin ilgisini çekmiştir. Gerek verimli tarım arazileri gerekse yeraltı zenginliğiyle stratejik açıdan önemli olan bu bölge, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarıyla birlikte Hazine-i Hassa'ya geçirilmeye başlanmıştır.³⁷⁸ İdare-i Seniyye olarak adlandırılan özel bir idare tarafından yönetilen bu topraklar boş durmuyordu. Araziler kontrol altında tutuluyor, gelirleri toplanıyor ve bölgenin ıslah edilmesi gibi faaliyetler yürütülüyordu. Ayrıca bu yönetimin sorumlu olduğu tek husus da topraklar değildi. Sultan mülklerinin bulunduğu bölgelerdeki binalar, camiler, okullar, köprüler gibi yapılarla da ilgileniliyordu. Özellikle de Irak olarak adlandırdığımız coğrafyada, verimli toprakların bir kısmının II. Abdülhamid adına tescil ettirildiği bilinmektedir.

Umumi bir müfettiş, Irak'ta bulunan İdare-i Seniyye'ye başkanlık etmektedir. İdarenin, Musul vilayetinin farklı bölgelerine dağılmış şubeleri bulunmaktadır. Bu idareye bağlı toprakların vergiden muaf olduklarını ve vakıflara mahsus olduğunu söyleyebiliriz.³⁷⁹ Bağdat ve Musul'daki padişah mülkleri için ayrı birer teşkilat yapılandırılmıştır. Arazi idarelerinin ne şekilde yapılacağı ve verimin artırılması için

---

³⁷⁷ Oktay Kızılkaya, XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'ne Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi, *Turkish Studies*, Sayı: 7 (2013), s. 296-297.

³⁷⁸ Terzi, a.g.m., s. 256-257. Tanzimat döneminde Maliye'ye bağlı hale gelen, "emlâk-ı hümâyûn" veya "emlâk-ı şâhâne" olarak da anılan, padişahın malları bu dönemde Hazine-i Hâssa İdaresi'ne alınmıştır. Bkz.; Terzi, a.g.mad., s. 137.

³⁷⁹ Yousif, a.g.t., s. 91-92.

gerekenlerin yapılması için birer de nizamname gönderilmiştir.³⁸⁰ Bağdat ve Musul'un aksine, önceleri Basra'da bir Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi olmadığını³⁸¹ fakat daha sonraları Basra'da da ayrı bir Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi kurulduğu bilinmektedir. H. 1303 yılına dek Bağdat'ta bulunan Emlâk-ı Hümâyûn İdaresi tarafından idare edilen Basra mülkleri, padişah mülklerinin artması ve bu durumun işletmeyi zorlaştırması sebebiyle Basra'da kurulan yeni bir idare tarafından yönetilmiştir.³⁸²

Böylelikle elde kalan topraklardan kazanılan verim artırılması, tarımın modernleşmesi ve çiftçinin de bilinçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu durum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından verimli topraklarının önemli bir kısmını kaybetmiş olan II. Abdülhamid'in, hem toprakların işletilmesi ve verimli hale getirilmesi hem de kaybedilen gelirlerin bu yöntemle geri kazanılması yoluna gittiği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca mülkleri idare ediş tarzı ve idaresini kurumsallaştırması göz önünde bulundurulduğunda Selda Sert, II. Abdülhamid'in bu faaliyetinin bireysel bir girişimcilik örneği olarak değerlendirilebileceğini aktarmaktadır.³⁸³

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bazı Avrupalı araştırmacılar, Fırat ve Dicle havzasının verimli toprakları ve kaliteli tarım ürünleri üzerine çalışmalar gerçekleştirerek Avrupalı devletleri dikkatini bu bölgeye çekmiştir. Hatta bu bölgede üretilen pamuğun, Mısır ve Amerikan pamuğundan daha iyi olabileceği yönünde görüşler aktarmışlardır. Buradan hareketle 19. yüzyılın başlarından itibaren oluşan Batı ilgisi daha da artmıştır. Buna müteakip II. Abdülhamid'in toprak rejimi üzerine aldığı bu kararın siyasî bir yönünün olduğunu da yorumlamak mümkün olacaktır. II. Abdülhamid'in tahtta bulunduğu süre boyunca Emlâk-ı Hümâyûn'a dahil edilen arazilerin %44'ünün Bağdat ve Musul vilayetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Arazilerin satın alınma biçimi ise Maliye Hazinesi tarafından Hazine-i Hassa'ya ödenmek zorunda olunan, Tahsisat-ı Seniyye adı verilen aylıklar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir.³⁸⁴

---

³⁸⁰ Terzi, a.g.m., s. 257.

³⁸¹ BOA, *Y.PRK.UM.*, 1/54, H. 10 S. 1296 / M. 3 Şubat 1879.

³⁸² Selda Kaya Kılıç, "19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler", *A.Ü. DTCF. Dergisi*, c. 54, Sayı: 2 (2014), s. 322.

³⁸³ Selda Sert, *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 9.

³⁸⁴ Terzi, a.g.m., s. 256-257.

Tarım gelirleri sadece Musul ve Bağdat için değil Basra vilayeti için de önemli gelir kaynaklarından biridir. II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında dahi Osmanlı Devleti'nin bir tarım ülkesi olduğu söylenebilir ve dolayısıyla bu durum Irak coğrafyası için de geçerlidir. Ancak Basra özelinde inceleyecek olursak bölgedeki tarım uygulamalarının, Emlâk-ı Hümâyûn toprakları hariç tutulmak kaydıyla, gelişmiş olmadığını söylemek mümkündür.³⁸⁵ Emlâk-ı Hümâyûn topraklarındaki üretimi çeşitlendirmek ve tarımdan elde edilen gelirleri artırmak için numune tarlalar adı verilen bir uygulamaya da gidilmiştir.³⁸⁶ Numune tarlalar uygulaması ile çiftçilerin zirai anlamda yaşanan gelişmelerden haberdar olması ve yeni ziraat tekniklerini öğrenmesi amaçlanmıştır. Çünkü Batı'da tohumların ıslah edilmesinden gübreleme yöntemlerine, mahsulün toplanmasından işlenmesine kadar geniş bir alanda ilerleme söz konusuydu. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında ziraatın gelişemeyişinin nedenlerinden birini de çiftçilerin teknik anlamda bilgisiz olduğu şeklinde açıklayabiliriz.³⁸⁷ Numune tarla uygulaması bu sorunların önüne geçmek maksadıyla hayata geçirilmiştir. Hatta Basra Körfezi'ne yakınlığıyla ön plana çıkan Ammara Arazi-i Seniyyesi dahilinde 150 dönümlük bir alanda incelemeler yapılmış ve toprağın elverişli olduğu kanısına varılmıştır.³⁸⁸ Vilayetlerdeki diğer arazilerle kıyaslandığında, II. Abdülhamid'in emlâkı olan arazilerin iyi yönetildiğini söyleyebiliriz. Nitekim kanal çalışmaları, su sistemleri, köprüler ve ağaçlandırma gibi hususların üzerinde durulduğu görülmektedir. Emlâk-ı Hümâyûn arazilerinin Irak coğrafyasında gün geçtikçe genişlemesinin aşiretler üzerinde gözle görülür bir etkisinin olduğunu söylemek, istisnalar hariç çok zor gibi görünmektedir.³⁸⁹

Ancak tüm bunlara karşın yapılan Emlâk-ı Hümâyûn faaliyetlerinin kanuna aykırı olduğuna yönelik görüşler de yok değildir. Edinilmiş toprakların çoğunun bedelsiz olduğu, bedel tayin edilenlerde ise açık artırmaya dahi gidilmediği, imtiyaz

---

³⁸⁵ Burcu Kurt, *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 37.

³⁸⁶ Kural, a.g.t., s. 58.

³⁸⁷ Karal, a.g.e., s. 442.

³⁸⁸ Sert, a.g.t., s. 83-84.

³⁸⁹ Burcu Kurt, "Sultan II. Abdülhamid'in Irak'daki Emlakı", *History Studies*, c. 5, Sayı: 4 (2013), s. 306-307. Bkz.; Bu makale *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi), Leiden: E. J. Brill, 1965, s. 326-336 'da yayımlanan "The Saniyya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq" adlı makalenin çevirisidir.

niteliğinde edinilen topraklarınsa tamamen mevzuata aykırı olduğuna dair görüşler vardır.³⁹⁰ Ancak bu konuda 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni takip eden süreçte yaşanan toprak kayıpları ile Avrupalı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki baskısı ve girişimleri birlikte değerlendirilmelidir.

2.2.3. Petrol

Yerüstü kaynakları kadar yeraltı kaynaklarının da öneminin arttığı bir dönemde, Osmanlı Devleti mağlubiyetle ayrıldığı bir savaş yaşamıştı. Bu savaştan sonraki dönemde Osmanlı topraklarına artan yabancı ilgisi dolayısıyla, yeraltı kaynaklarının korunması önem taşıyan bir konudur. Bu nedenle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Avrupalı devletlerin bölge ve bölge kaynakları üzerindeki etkinliklerini arttırmasına neden olmuştur.

Esasen Irak'ta petrolün var olduğu bilgisi öncelere dayanmaktadır. Musul bölgesinde Gayyare ve Tuzhurmatu gibi yerlerde ilkel yöntemlerle işletilen bazı yüzey kaynakları bulunuyordu. Bölgede bulunan bu kaynakların kullanımı da eski bir ferman ile Türkmen Neftçi ailesine verilmişti. 1871 yılında Alman uzmanların Musul civarında yaptığı araştırma neticesinde zengin petrol yataklarının bulunduğu bilgisi bölge üzerindeki ilgiyi artırmış olsa da o dönemlerde petrolün kullanım alanı henüz çok dardı.³⁹¹ Özellikle petrolün kullanım alanının yaygınlaşmaya başlamasıyla petrole sahip olmak için yapılan mücadeleler de farklı bir boyut kazanmıştır. Bu mücadeleler önceleri imtiyaz elde etme üzerine şekillenirken zamanın ilerlemesiyle birlikte sıcak çatışmalara da dönüşmüştür. Irak coğrafyası üzerinde petrol imtiyazı söz konusu olduğunda ise Fransa, Hollanda, Belçika, Almanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi Batılı devletlerin öne çıktığını görmekteyiz. II. Abdülhamid ise hem siyasî hem de ekonomik olarak ehemmiyet taşıyan bu mesele üzerinde özellikle durmuştur. Petrol yataklarının ve bölgenin diğer tüm zenginliklerinin paylaşılmak üzere masaya yatırıldığı bir dönemde Sultan, bu varlıkların elden çıkma ihtimaline karşı daha önceden de bahsettiğimiz şahsi mülk unsurunu devreye sokmuştur.³⁹² Çünkü Irak coğrafyasında petrolün varlığına dair ilk raporlar başkentte de

---

³⁹⁰ Vasfi Şensözen, *Osmanoğullarının Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, İstanbul 2013, s. 75-76.

³⁹¹ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, İstanbul 2003, s. 43-44.

³⁹² Terzi, a.g.m., s. 254-255.

incelenmişti. Bu çalışmalarda özellikle, İngiliz eğitiminden geçmiş ve bölgenin ticari değerinin farkına varmış olan petrol mühendisi Calouste Serkis Gülbenkyan'ın ön plana çıktığını söyleyebiliriz. 1888 yılında yapılan detaylı araştırmalar neticesinde Musul ve Kerkük petrollerinin ayrıntılı bir analizi yapılmıştır.³⁹³ Yukarıda bahsettiğimiz Neftçi ailesi haricinde ilk ayrıcalığı, Tahsin Paşa'nın aldığını söyleyebiliriz. 1883 yılında yayınlanan bir fermanla Tahsin Paşa, Musul vilayeti dahilinde petrol arama imtiyazı elde etmiştir. Fakat kendisinin bu imtiyazı yabancılara satmayı düşündüğü için arama çalışmalarına başlamadığı belirtilmektedir. Ayrıca bölge 1880'li yıllardan itibaren yabancıların ziyaretlerine de şahit olmuştur. Bir İngiliz subayı olan Maunsell, 1888 yılında petrol sızıntılarının hâlâ aktif olduğunu ve sızıntı yoluyla yüzeye çıkan petrolün tulumlara doldurulmak suretiyle deve kervanları vasıtasıyla Bağdat'a aydınlatmada kullanılmak amacıyla gönderildiğini aktarmaktadır.³⁹⁴

Maden işletmeleri ve imtiyazlarının da Emlâk-ı Hümâyûn kavramı içerisine girmesi, petrol kaynaklarının araştırılması ve işletilmesi gibi hususların peşpeşe Hazine-i Hassa Nezareti bünyesine alınmasına imkân sağlamıştır.³⁹⁵ Böylece Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kontrolü altına girecek olan gelirler doğrudan Hazine-i Hassa kasasına aktarılması amaçlanmıştır. Ayrıca Hazine-i Hassa tarafından alınan bir tedbir olarak da değerlendirilebilir. Nitekim maden, mülk ve çiftlikler gibi önemli gelir kapıları Hazine-i Hassa'ya bağlanmış olacaktır.³⁹⁶ Osmanlı Devleti aslında Irak petrollerinin önemini henüz 1880'li yılların başında yani Osmanlı-Rus Harbi'ni takip eden süreçte anlamıştı ancak raporların da işaret etmesi üzerine Hazine-i Hassa Nazırı Agob Paşa'nın teklifiyle Musul ve Bağdat petrol arazileri Hazine-i Hassa Nezareti bünyesine dahil olmuştur. Bu konuda iradeler yayınlanmıştır.³⁹⁷ Bu iradelerden ilki 6 Şubat 1889 tarihinde çıkmış ve akabinde resmen uygulanmaya başlanmıştır.³⁹⁸ İkinci irade ise 19 Eylül 1898 tarihinde çıkmış ve Bağdat'taki petrolün çıkarılması ve

---

³⁹³ Hut, a.g.t., s. 270.

³⁹⁴ Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara 2003, s. 44-45.

³⁹⁵ Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, İstanbul 2009, s. 99.

³⁹⁶ Ali Okumuş, *Ortadoğu'da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilecik 2020, s. 23-24.

³⁹⁷ Gökhan Çetinsaya, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", *Devri Hamid*, c. 2, Kayseri 2011, s. 166.

³⁹⁸ Terzi, a.g.e., s. 89

işlenmesi imtiyazının Hazine-i Hassa'ya ait olduğu vurgulanmıştır.³⁹⁹ Bu konuda üçüncü bir irade ise 18 Kasım 1902 tarihinde yayınlanmıştır.⁴⁰⁰

II. Abdülhamid'in petrol meselesi üzerinde hassasiyet kazanması R. O' Connor'a göre Gülbenkyan'ın hazırladığı ve Maadin Nezareti'ne sunduğu rapor sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak Okumuş, II. Abdülhamid'in bu rapordan etkilenip etkilenmediği meselesine ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini ve konunun araştırılmaya muhtaç olduğunu belirtmiştir. Sonuç ne olursa olsun, Osmanlı Devleti'nin petrolün önemini fark ettiği, değişmeyen bir neticedir.⁴⁰¹

2.2.4. Bağdat Demiryolu İmtiyazı Tartışmaları

Bağdat Demiryolu meselesi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden yıllar sonra somut sonuçlar vermiş olsa da gidişatını etkileyen gelişmeler Osmanlı-Rus Harbi sonrasında yaşananlarla şekillenmiştir. Gerek Berlin Kongresi sonrasında şekillenen yeni bakış açıları gerekse Osmanlı Devleti'nin Avrupa arenasında yeni müffetik olarak Almanları bulması bu savaşın bir neticesidir. Bu nedenle tezimizde Bağdat Demiryolu meselesi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile ilişkilendirilmiştir.

Bağdat ve Musul gibi önemli vilayetler üzerine yürütülen politikanın anlaşılması için Osmanlı Devleti'nin jeopolitik konumu nedeniyle gerçekleşen gelişmeleri eşgüdümlü analiz etmek daha uygun olacaktır. Çünkü bahsedilen bölge modern dünyanın ihtiyaçlarından olan petrol ve kömür gibi önemli yeraltı zenginliklerine sahiptir. Bu bölgenin bir diğer önemli özelliği de işlenmiş ürünler için mühim bir pazar niteliği taşımasıdır. İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı devletlerin kendi çıkarları uğruna bölgede faaliyette bulduklarını önceki bölümde ele almıştık. Tam bu noktada ise Almanlar bir denge unsuru olarak oyuna dahil olmuştur.⁴⁰² Bu nedenle bölgenin sosyo-ekonomik yapısı bu ekseninde incelenmelidir. Osmanlı-Rus Harbi'ni takip eden ve Osmanlı malî durumunun kötü olduğu dönemde İngiliz elçi Layard'ın Osmanlı ekonomisi hakkında ele aldığı bir layiha bu konuya biraz daha açıklık

---

³⁹⁹ Davut Hut, "Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi", *Die Bagdadbahn Ein Umriss deutsch türkischer Beziehungen Gesammelte Beiträge*, Hamburg 2016, s.80.

⁴⁰⁰ Terzi, a.g.e., s. 89.

⁴⁰¹ Ali Okumuş, *Osmanlı Coğrafyası'nda Petrol Mücadelesi Kalust S. Gülbenkyan ve Türk Petrol Şirketi*, İstanbul 2015, s. 102.

⁴⁰² Terzi, a.g.m., s. 256.

getirmektedir. Henry Layard'a göre Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin güç kazanması, İstanbul'u Bağdat ve Basra'ya bağlayacak olan bir demiryoluna bağlıdır. Ayrıca demiryolunun avantajlarından biri de Layard tarafından saldırgan olarak nitelenen Rusya'ya karşı bir güvenlik önlemi olabilmesidir. Layard'ın bu tavsiyesi tamamen Osmanlı Devleti merkezli bir bakış açısıyla yapılmış bir öneri değildir. Ekonomik ve siyasî kaygılar barındıran bu tavsiye ile İngiltere, Osmanlı Devleti üzerindeki Rus tehdidini hafifletmeye çalışırken aynı zamanda demiryolu üzerinde imtiyaz sahibi olacak ve bölgenin kaynaklarına kolay bir şekilde erişecektir. Layard'ın tavsiyesinden bu sonucu çıkarmak mümkündür. Layard'ın layihasının ardından sadece iki sene sonra Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın demiryolu üzerine bir proje geliştirdiği ve padişaha sunduğu bilinmektedir. Ancak onun projesi İzmir'i Bağdat'a bağlayan bir projedir. 6.748.897 liralık masraf öngörülen projenin devlet tarafından yapılmasındansa, farklı yabancı sermayeler vasıtasıyla gerçekleştirilmesi önerilmiştir.⁴⁰³

Bir denge unsuru olarak Almanya'nın ortaya çıkması ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ardından yaşanan gelişmelerin önemli bir sonucudur. Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne yönelik bakışların değişmesi, İngilizlerin Mısır'ı ve Fransızların da Tunus'u işgali sonrasında Osmanlı Devleti, Avrupa'da güvenebileceği bir devlet arayışındaydı. Avusturya'nın da Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında gözü olduğu düşünülünce tek seçenek Almanya'dan başkası değildir. Almanya'ya karşı duyulan ilgi, II. Abdülhamid'in şehzadelik yıllarına kadar uzanmaktadır. Ayrıca o dönemde Müslüman bir sömürgesinin olmayışı ve Osmanlı Devleti ile sınır paylaşmıyor oluşu da iki devlet arasındaki ilişkilerin rahat bir şekilde gelişmesine olanak sağlamıştır. Üstelik güçlü bir orduya ve gelişmiş bir sanayiye sahip olması da Almanları iyi bir denge unsuru haline getirmiştir. Ancak iki devlet arasındaki ilişki tek taraflı değildir. Almanlar da Osmanlı-Alman ticaretini canlandırmak ve hız kazandırmak istemektedirler. Bu nedenle de merkezi Berlin'de bulunan Deutscher Handelsverein (Alman Ticaret Şirketi) kurulmuştur. Alman malları için pazar arayışlarında bulunmak ve piyasayı denetlemek amacıyla kurulan şirketin

---

⁴⁰³ Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988, s. 20-21.

ne kadar başarılı olduğu tartışmalıdır çünkü Başkan H. Loehnis'in ölümüyle birlikte şirket çalışmalarına son vermiştir.⁴⁰⁴ Fakat Almanlar, demiryolu projesiyle ilgili çalışmaya devam etmişlerdir. Önceden Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarında da bir demiryolu projesi geliştiren ve projesi reddedilen Alman girişimci Dr. Strousberg, 1881 yılında İzmit-Bağdat arasında çalışacak bir demiryolu projesi geliştirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin Berlin büyükelçisinin Dr. Strousberg ile ilgili raporunun olumsuz olması üzerine bu projesi de reddedilmiştir.⁴⁰⁵ Anadolu Demiryolu Hattı'nın bir uzantısı olarak düşünülen ve Bağdat'tan da Basra'ya kadar uzanması hedeflenen proje, İngiliz çıkarlarını sekteye uğratabilecek güzergahlarda şekilleniyordu. Ekonomik anlamda Almanların bazı çekinceleri olsa da bu projenin Almanya'ya hem ekonomik hem de siyasî getirileri oldukça fazlaydı. Mezopotamya ve Basra Körfezi pazarında Alman mallarının dolaşması anlamına gelmekteydi. O dönem Deutsche Bank Genel Müdürü olan Georg von Siemens ise proje hakkında, antlaşmanın bir kâğıt parçasından ibaret olduğunu ve artık sorunun politik bir çehreye büründüğünü aktarmıştır. İmzalamak için Alman Büyükelçiliği tarafından baskı yapıldığını, imzalanmaz ise Sultan ile de problemler doğabileceğini belirtmiştir.⁴⁰⁶

Ancak gerçekleştirilmek istenen projeden sadece İngiltere şikayetçi değildi. Rusya da bu projeye açıkça karşı çıkmaktaydı. Bunda etkili olan etmenleri, askerî ve siyasî etmenler olarak değerlendirebiliriz. Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesine karşı olan Rusya'nın İstanbul elçisi Zinoviev, projenin Doğu Anadolu üzerinden Musul'a inmesinin kendi sınırları açısından tehlike oluşturduğunu belirtmiş ve Rusya'nın bunu kabul etmeyeceğini dile getirmiştir. Bunun üzerine projede değişikliğe gidilmiş ve Konya-Halep-Musul güzergahında karar kılınmıştır. Ayrıca demiryolunun imkânlarından faydalanacak olan Osmanlı Devleti güç kazanabilir ve bu durum sınırlarında güçlü bir Osmanlı Devleti istemeyen Rusya için büyük bir risk anlamına gelirdi.⁴⁰⁷

---

⁴⁰⁴ Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı", *OTAM*, Sayı: 6 (1995), s. 3-4.

⁴⁰⁵ Özyüksel, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁰⁶ Ömer Faruk Akar, *Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yapımı ve Osmanlı-Alman İlişkilerine Etkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019, s. 42.

⁴⁰⁷ Albayrak, *a.g.m.*, s. 31.

Demiryolu imtiyazı için sadece Almanlar değil, İngiliz ve Fransızlar da devredeydi. Level isimli bir Fransız girişimcinin başvurusunun, başlangıçta kabul edilse de daha sonra II. Abdülhamid tarafından reddedildiği bilinmektedir. Bu imtiyazı Fransızlara kaptırmak istemeyen İngilizler ise 1888 yılında bir girişimde bulunmuşlardır. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nde görev yapan İngiliz delege Sir Vincent Caillard'ın aracı olduğu bu girişimden de sonuç alınmamıştır. İngiliz ve Fransızların netice elde edemediği dönemde George von Siemens başkanlığındaki Deutsche Bank'ın 1888 yılında Haydarpaşa-İzmit hattını Ankara'ya kadar uzatma imtiyazını alması şok etkisi yaratmıştır.⁴⁰⁸ Öte yandan Anadolu'da yürütülen demiryolu projelerinin de düzenli bir şekilde ilerleme kaydetmesinin ardından Bağdat Demiryolu Projesi birçok aşamadan geçerek şekillenmiş ve 1899'da ön imtiyaz, 1902'de esas imtiyaz ve 1903 yılında son anlaşma imzalanarak Bağdat Demiryolu Şirketi (*Société Imperial Ottomane du Chemin de fer de Bagdad*) kurulmuştur. İstanbul'dan Bağdat'a kesintisiz ulaşım ancak I. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1918 yılı Ekim ayında gerçekleştirilebilmiştir.⁴⁰⁹

2.3. HİCAZ VE YEMEN

2.3.1. Hicaz'da Yaşanan Gelişmeler

Siyasî önemi bir yana, Hicaz'ın Osmanlı Devleti için dini anlamda da mühim bir vilayettir. II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle, onun Osmanlı Müslümanlarını birleştirme arzusu, Hicaz'ın önemini daha da artırmıştır. Her yıl binlerce Müslüman tarafından ziyaret edilen Mekke ve Medine, II. Abdülhamid'in ve Osmanlı hilafetinin meşruluğunu ispatlamak anlamında önemli bölgeler olmuştur.⁴¹⁰ Bu nedenle de II. Abdülhamid'in Hicaz bölgesine özel bir hassasiyet gösterdiğini söyleyebiliriz. Buna müteakip posta ve telgraf idareleri, hac için gelen ziyaretçilerin rahatlığının sağlanması amacıyla çeşitli misafirhaneler, hastaneler, karantinalar, sıhhiye idareleri, susuzluğu önlemek maksadıyla su yolları ve çeşmeler inşa edilmiştir. Bunların yanında din ve eğitim gibi konularda da adımlar atılmıştır. Eğitime hizmet niteliği de taşıyan çok

---

⁴⁰⁸ Özyüksel, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁰⁹ Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", *TDVİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 442-444.

⁴¹⁰ Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması (Çev.Şiar Yalçın)*, İstanbul 2005, s. 445.

sayıda kütüphanenin ve Hicaz'da ilk matbaanın da Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Osman Nuri Paşa'nın valilik yaptığı dönemde faaliyete geçtiği bilinmektedir.⁴¹¹

Fakat böylesi önem arz eden bir vilayet için üzerinde durulması gereken ilk husus güvenlidir. Hicaz güvenliği söz konusu olduğu zaman kıyıların güvenliği ve yeterli askeri personel barındırılması öne çıkmaktadır. Kızıldeniz'e kıyısı olan vilayet, gün geçtikçe Kızıldeniz'in öneminin artması nedeniyle dış tehditlere açık hale geliyor ve bu durum bölgedeki Osmanlı hakimiyetini de tehdit ediyordu.⁴¹² II. Abdülhamid, Kızıldeniz limanları ve güvenliğiyle özellikle ilgileniyordu.⁴¹³ Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da bulunan donanması Bahr-i Ahmer Komodorluğu olarak isimlendirilmekteydi. Kızıldeniz'de Akabe Körfezi'nin sonunda bulunan Akabetü'l-Eyle Kalesi'ne kadar olan bölgenin kontrol altında tutulması amaçlanmış ve bu gaye ile El-Vech kasabasının askeri bir üsse dönüştürülmesi düşünülmüştür. Böylelikle Babülmendeb'ten itibaren Kızıldeniz sahillerinde güvenlik seviyesi artırılmış olacaktır. Yine Hicaz güvenliğinin artırılması amacıyla, bu kez Hicaz'ın güneyinde bulunan Lît Limanı'nın inşa edilmesine girişilmiştir. Bununla birlikte bölgeye hükümet konağı, kışla, nizamiye ve zaptiye karakolu gibi yapılarında inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Böylelikle Hicaz'ın sahil güvenliği kuzeyden El-Vech, güneyden ise Lît Limanı vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmıştır.⁴¹⁴

Askeri manada dikkatle üzerinde durulması gereken bir konu da resmi sancak olarak kabul edilen ay-yıldızlı al bayrağın kalelere çekilmesidir. Anadolu'da her bölgede kalelere çekilen sancak önceleri Hicaz'a gösterilen saygı gerekçesiyle bölgede çekilmemiştir. İlk kez Sultan Abdülaziz zamanında Medine Kalesi'ne çekilen sancak, herhangi bir hadise yaşanmaması amacıyla Mekke'de çekilmemiştir. Ancak II. Abdülhamid'in tahta geçmesinin ardından 1879 yılında Mekke'de bulunan kalelerde de göndere çekilmeye başlanmıştır.⁴¹⁵

---

⁴¹¹ Kurşun, "Hicaz", s. 323-324.

⁴¹² Barlak, "Hicaz", s. 79.

⁴¹³ Mustafa S. Küçükbaşçı, "Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi* (Ed. Çoşkun Yılmaz), İstanbul 2012, s. 238.

⁴¹⁴ Barlak, "Hicaz", s. 113-114.

⁴¹⁵ Veysel Demirci, *H. 1301 (M.1884) Tarihli Salname Işığında II. Abdülhamid Dönemi Hicaz Vilayeti (Tarihi ve Coğrafyası, Sosyal-Kültürel, Ekonomik, İdari-Askeri Yapı)*, Ahi Evran Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2020, s. 88-89.

Askeri personel ve dolayısıyla da güvenlik söz konusu olunca devreye ekonominin girdiği bir gerçektir. İşte bu durum Hicaz'da yaşanan sorunlardan birini teşkil ediyordu. Vilayette yer alan kara ve deniz kuvvetlerinin maaşlarının ödenmesinde zorlukların yaşandığı bilinmektedir.⁴¹⁶ Bu dönemde Hicaz'da, merkezi Mekke'de olan Hicaz fırkası bulunuyordu. 64. Hicaz Piyade Alayı, 65. Medine-i Münevvere Alayı ve 66. Cidde Alayı'ndan meydana geliyordu. Her bir alayın bünyesinde dört piyade taburu bulunuyordu. Ayrıca Hicaz livası bünyesinde iki bölük cebel topçusu ve üç kıta kale topçusu barınıyordu.⁴¹⁷ Hicaz'ın güvenliği bu birliklerin sorumluluğundaydı. Osman Nuri Paşa'nın kumandanlığındaki Hicaz fırkası üzerinde bu dönemde bazı düzenlemelere de gidilmiştir. Askeri yapıların inşasına ve bazı askeri çalışmalara hız kazandırılmıştır.⁴¹⁸ Hatta kışla inşası için Mecidiye Medresesi'nin arazisinin orduya tahsis edildiği de bilinmektedir.⁴¹⁹ Hicaz halkının askerlikten muaf tutulması nedeniyle güvenlik tümüyle Türkler tarafından sağlanıyordu. Hicaz'daki askeri düzenlemeler, 1870'li yıllarda asker sayısının artırılması şeklinde başlamış ve bu durum 1880 yılından itibaren bir hayli hızlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Hicaz bünyesindeki asker sayısı 10.000'i aşmamıştır.⁴²⁰

2.3.2. Yemen'e Yapılan Yatırımlar

Ahmet Muhtar Paşa'nın Yemen'de devlet otoritesini tesis etmesiyle birlikte vilayette teşkilatlanmalar başlamıştır. San'a'da bir kale, cami ve imaret yaptırdığı ayrıca matbaa kurdurduğu bilinmektedir. Sağladığı düzen kendisinden sonra yaklaşık 20 yıl boyunca devam etmiştir.⁴²¹ Müşir Mustafa Asım Paşa (1876-1878) döneminde sıbyan mektepleri, ilkokullar, rüştiyeler ve idâdiler inşa edilmiştir. Kendi döneminde San'a şehrinin detaylı bir şekilde ilk tasvir haritası da çizilmiştir.⁴²² Erhab ve Haşid kabileleri arasından seçtiği gençleri mızıka ve zaptiye gibi görevlere getirmiştir. Mezkûr kabilelerin şeyhlerine de farklı görevler vererek San'a özelinde sosyal hayatı düzene sokmuştur. Fransız bir mühendis ile anlaşarak büyük imar faaliyetlerine

---

⁴¹⁶ Barlak, "Hicaz", s. 79.

⁴¹⁷ Hidayet Kara, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, Ankara 2020, s. 82.

⁴¹⁸ Barlak, "Hicaz", s. 110-111.

⁴¹⁹ BOA, Y. PRK. ASK., 13/22, H. 18 Ş. 1299 / M. 5 Temmuz 1882.

⁴²⁰ Barlak, "Hicaz", s. 110-111.

⁴²¹ İdris Bostan, "Yemen", *TDVİA*, c. 43, İstanbul 2013, s. 410.

⁴²² El- Ma'marî, a.g.m., s. 128.

girişmeyi hedefleyen Paşa, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin patlak vermesi nedeniyle bu gibi birçok projesini hayata dökmeden görevinden ayrılmıştır.⁴²³

1872 yılında Sultan Abdülaziz tarafından yapımı onaylanan telgraf hattının büyük bir kısmı 1877 yılında tamamlanmış durumdaydı. Bölgede istihdam sağlayacak ve aynı zamanda iletişimi hızlandıracak bu hat ne yazık ki ilk aşamada İstanbul'a ve dış dünyaya bağlanamamıştır. Çünkü İngilizler bu hattın huzursuzluk duymuşlar, bu hattın Muha ve Aden arasında deniz altından döşenecek bir hat vasıtasıyla İngilizler elinde olan bir hatta bağlanarak sistemin kullanılabilir hale geleceğini belirtmişlerdir. Yaşanan bazı sorunların akabinde, 1882 yılında Taiz, Zebid, Hudeyde, Menaha, San'a, Zeydiye, Luhiyye ve Ebuariş kentleri telgraf aracılığıyla birbirine bağlanır hale gelmiştir. Ancak İstanbul'dan Yemen'e çekilen telgraflar İngilizlerin idaresinde bulunan Aden'e gidiyor ve oradan bir haberci vasıtasıyla 12 günde San'a'ya ulaşıyordu.⁴²⁴ Yemen ve civarı 1879 yılında yayına başlayan San'a Gazetesi vasıtasıyla gazete ile tanışmıştır. Birçok Yemenlinin istihdam edilmesini sağlayan gazete daha sonra matbaasının taşınmasıyla birlikte ismini değiştirmiş ve Yemen Gazetesi ismiyle yayınlarına devam etmiştir.⁴²⁵

Yemen'de Osmanlı hakimiyetini temsil eden en önemli askeri yapı, 1881 yılında vali olarak görevlendirilen İzzet Paşa zamanında inşa edilmiştir. Ordu Kışlası olarak adlandırılan yapının bir benzeri daha sonra Taiz'de de yapılmıştır.⁴²⁶ İzzet Paşa döneminde ön plana çıkan bir diğer husus ise Paşa'nın önemli bazı noktalara Osmanlı sancağı diktirmesi olmuştur. Hatta Paşa'nın bu hareketinden İngilizlerin rahatsızlık duyduğu da bilinmektedir.⁴²⁷ Eğitim alanında yapılan yatırımlar Ahmed Feyzi Paşa'nın valilik döneminde ön plana çıkan faaliyetlerdir. Taiz ve San'a'da kütüphaneler; Zebid, Luhiyye ve Hudeyde şehirlerinde rüştiye mektepleri açılmıştır. Okullar üzerinde restorasyon ve iyileştirme çalışmaları yürütülmüştür. Hadis, fıkıh ve ahlâk konulu ders kitapları ücretsiz bir şekilde okullara gönderilmiştir.⁴²⁸ Yemen'in

---

⁴²³ Barlak, "Yemen", s. 70.

⁴²⁴ Cevat Ekici, "Yemen'de Telgraf Hatları ve Merkezlerinin İnşası", *Osmanlı Döneminde Yemen Milletlerarası Kongre Tebliğleri*, İstanbul 2011, s. 65-66

⁴²⁵ El- Ma'marî, a.g.m., s. 135.

⁴²⁶ El- Ma'marî, a.g.m., s. 129.

⁴²⁷ BOA, *Y.PRK.ASK.*, 12/23, H. 05 C 1299 / M. 24 Nisan 1882.

⁴²⁸ El- Ma'marî, a.g.m., s. 129.

vilayet olarak teşkil edilmişinden itibaren 14 yıl boyunca görev yapan Feyzi Paşa döneminde, eğitimin yanı sıra belediyeçilik anlamında Yemen'deki ilk faaliyetler de başlamıştır. Kendisinden sonra göreve gelen Aziz Paşa ise sıkı bir denetim ile bölgede asayişini sağlamıştır. Merkezi otoriteyi korumak adına olsa gerek, askeri ve mülkî işlerin birlikte yürütülmesi üzerine bir layihayı merkeze göndermiştir. Fakat maddi imkânsızlıklar nedeniyle bu talebi kabul görmemiştir.⁴²⁹

Yemen'de gerçekleşen okul yapım faaliyetleri özünde, II. Abdülhamid döneminin Arap vilayetleri için genel bir politikasının sonucu olarak da görülebilir. Arap gençlerinin İstanbul'daki okullara gelip okumaları ve onların imkânlarını çoğaltmak için çabalayan Sultan, buralardan mezun olan öğrencileri vilayet idarelerinin kadrolarında görevlendirmeyi düşünmektedir. Hicaz, Yemen ve Trablusşam gibi Arap coğrafyalarını merkezle bütünleştirme gayreti sarf eden Sultan II. Abdülhamid'in 1886 yılında bu bölgelerden öğrencileri İstanbul'a getirttiği ve Harbiye'de eğitim almalarını sağladığı bilinmektedir.⁴³⁰

2.3.3. Hicaz Demiryolu Fikrinin Gelişimi

Esasında Hicaz Demiryolu fikrinin temeli 1864 yılına kadar geriye gitmektedir. İstanbul'dan başlayarak Medine'ye kadar uzanması planlanan bu hat için ilk teklifi bir Amerikalı olan Dr. Zimpel yapmıştır. Demiryolu faaliyetlerinin çok fazla rağbet gördüğü bir dönemde Zimpel tarafından yapılan bu teklif, maliyet açısından çok yüksek olması nedeniyle hayata geçirilememiştir.⁴³¹ Bir başka teklif de tanınmış bir Alman mühendis olan Wilhelm von Pressel tarafından 1872 yılında gelmiştir. Buna benzer bir öneri Osmanlı ordusunda görev yapan Ahmed Reşid isimli bir binbaşından gelmiştir. Reşid'in hattı Şam'dan başlayarak Mekke'ye ve oradan da Cidde'ye uzanan bir plandı. Daha sonra 1878 yılında İngiliz Elphinstone Dalrymple tarafından da Hayfa'dan veya Akka'dan başlayarak Orta Arabistan üzerinden Basra'ya inen bir hat teklif edilmiştir. 1880 yılında Hicaz Demiryolu meselesi dönemin Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın da gündeminde yer alıyordu. Hazırladığı mufassal bir layihada detaylı bir şekilde anlatılan hat, layihasının "İkinci Derecede Hatlar" kısmında yer alıyordu.

---

⁴²⁹ Barlak, "Yemen", s. 72.

⁴³⁰ Georgeon, *a.g.e.*, s. 212.

⁴³¹ Metin Hülâgü, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, İzmir 2008, s. 24.

Onun planı Halep'ten başlıyor, Humus-Şam-Havran-Bahr-i Lût ve Hicaz güzergahında şekilleniyordu. Yapılması durumunda ise 3 milyon 278 bin 260 liraya mâl olacağı belirtiliyordu.⁴³² Hasan Fehmi Paşa'nın ardından Hicaz'da bir demiryolu hattının gerekliliği üzerinde duran bir diğer isimse Osman Nuri Paşa olmuştur. "İstikbalde Ceziretü'l-Arab ve Hicaz ve Yemen Islâhatı" isimli layihasında Paşa, dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı Şam-Hicaz ve Yemen arasında bir şimendifer hattının döşenmesinin fayda sağlayacağına dikkat çekmekteydi.⁴³³ Hicaz üzerinde uzun yıllardır bir demiryolu için tekliflerin var olması, Avrupalı devletlerin ekonomik çıkarlarını hariç tutarsak, demiryolunun sebepleri ve Osmanlı Devleti için bazı yeniliklerin de gerekliliği konusunda bizleri düşündürmektedir. Bu hattın inşası başta siyasî olmak üzere askeri, dini ve ekonomik olarak Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki gücünü artıracak bazı gelişmelere ortam hazırlayabilirdi. Muhtemel saldırılara, ayaklanmalara karşı savunmada önemli rol üstlenebilirdi. Arap coğrafyasının en ücra köşelerine devlet elinin kolay bir şekilde ulaşması sağlanacaktı. Hatta bir nebze de olsa Süveyş Kanalı'nın Osmanlı Devleti açısından önemini indirgeyecek bir gelişme olacaktı. Dini anlamda Hac ziyaretini kolaylaştıracak ve ziyaretçi sayısının artmasına imkân sağlayabilecekti. Ekonomik manada kervanların geçiş güzergahında olacağı için yaşanan kervan saldırılarının ve ticaretin sekteye uğramasının önüne geçilebilecekti. Dolayısıyla tüm bu değişim ve gelişim II. Abdülhamid'in ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki itibarını artıracaktı.⁴³⁴ Ancak 1.464 km uzunluğundaki bu hat 1908 yılında, 8 yıllık yoğun bir çalışmanın neticesi olarak hizmete açılabilmiştir.⁴³⁵ Hicaz'da demiryolu inşası fikrinin 1864 yılına dayandığını aktarmıştık. Ancak özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın akabinde yaşanan gelişmeler nedeniyle bu mesele üzerinde daha da dikkatle durulduğunu ve meselenin devlet adamları tarafından da ele alındığını belirtmek mümkündür.

2.3.4. Hamidiye Taburları

Mustafa Asım Paşa'nın ardından Yemen'de valilik görevine Yedinci Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın geldiğini ilk bölümde belirtmiştik. İsmail

⁴³² Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s. 31-32.

⁴³³ Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, İstanbul 2010, s. 61.

⁴³⁴ Ufuk Gülsoy-William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *TDVİA*, c. 17, İstanbul 1998, s. 441.

⁴³⁵ Hülâgü, *a.g.e.*, s. 39.

Hakkı Paşa'nın kısa süren valiliği döneminde gerçekleştirdiği en mühim icraatı Hamidiye adıyla kurmuş olduğu yerel mahiyetteki taburlar olmuştur. Ancak ortaya atılan bazı iddialar nedeniyle Yemen'de yerli unsurları barındıran askeri bir yapı uygulamasından vazgeçilmiştir.⁴³⁶ Bu askeri birlik hakkında detay vermekte yarar olacaktır.

Yemen'de yerli unsurlardan oluşması planlanan Hamidiye taburları fikri, 1880 yılında İsmail Hakkı Paşa tarafından merkeze teklif edilmiştir. II. Abdülhamid'in değerlendirmeleri neticesinde de bu teşkilatın kurulmasına izin verilmiştir. 1880 yılı Mart ayında oluşturulan bu teşkilat, ilk çalışmalarına San'a'dan seçilen 20 kişiyle ve Yedinci Ordu'da görev yapan bir subayın kontrolü altında başlamıştır. Sadece 4 ay içerisinde 300'e yakın kişi bu taburlarda göreve başlamıştı. Paşa'nın hedefi, resmi ve disiplinli bir birlik oluşturmaktı. Nihayetinde ilk yılın sonunda ilk taburun oluşturulduğu ve ikinci taburun da oluşturulmaya başlandığı bilinmektedir. Sadece askeri anlamda insan yetiştirmiyor aynı zamanda zabitler de yetiştiriliyordu. Taburlar üzerinde çalışmalar devam ederken İsmail Hakkı Paşa, birliklerden bir grup yerli askerin Sultan ile görüşürülmesini istemiş ve bu görüşmenin asker motivasyonunu artıracaklarını, halkın da askerliğe ilgisini çekeceğini belirtmiştir.⁴³⁷ 15 Haziran 1881 tarihinde San'a'da yayınlanan gazetede Sultan'ın Cuma selamlığı sırasında on kişilik Hamidiye taburu askerlerinden oluşan grubu kabul ettiği belirtilmiştir. Aynı yılın Aralık ayında ise merkezde görevli bazı askeri yetkililerin bu uygulamayı destekledikleri aktarılmaktadır.⁴³⁸ Çünkü Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Osmanlı Devleti elinde kalan toprakları kaybetmemek adına mücadeleye girişmiş ve bu bağlamda özellikle de Arap coğrafyasına özel bir ehemmiyet göstermiştir. Yemen de Osmanlı Devleti'nin Hint Okyanusu'na açılan bir kapısı olarak önem arz eden bir bölgedir. Bu nedenle yabancı devletlere karşı verilen bu mücadelede, Yemen yerlilerini de aktif bir şekilde kullanmayı düşünmüş ve bu taburların oluşturulması için müsaade gösterilmiştir diyebiliriz.⁴³⁹

---

⁴³⁶ Barlak, "Yemen", s. 70.

⁴³⁷ Barlak, "İsmail", s. 354-355.

⁴³⁸ Thomas Kuehn, *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*, Leiden 2011, s. 117.

⁴³⁹ Önder Eren Akgül, *Yemen as an Ottoman Frontier and Attempt to Build a Native Army: Asakir-i Hamidiye*, Sabancı Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 104.

Hamidiye taburlarının kurulması evresinde ise dört maddeden oluşan istekler belirtilmiştir. İlk madde; askerlerin kendi yerel kıyafetlerini kullanmaları, ikinci madde; Yemen haricine çıkmamaları, üçüncü madde; istihdamlarında istedikleri yerlerde bulunmaları ve istifa etmek istediklerinde kabul edilmesi, dördüncü madde ise; her nefere ayda 7 riyal maaş verilmesi ve geciktirilmemesi şeklinde maddeler sıralanmıştır.⁴⁴⁰

Fakat uygulamaya geçilmesi ile birlikte bazı problemlerin yaşanmaya başladığı belirtilmektedir. Problemlerin kendini gösterdiği ilk nokta, taburlarda bulunan askerler üzerinde gerçekleşmiştir. Öncelikle taburlarda görevli askerler, halka nazaran düşük seviyede kalan eğitimsiz kişilerden oluşuyordu. Bu bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer husus ise, Yemen imamı ve Osmanlı askerleri arasında gerçekleşecek olası bir harp halinde bu taburlardaki askerler İmam tarafına geçebilir ve bu durum Osmanlı askeri açısından güçlük çıkarabilirdi.

Problemler meselesinin bir başka boyutu ise San'a özelinde, düzenin bozulmasına ortam hazırlayacağı endişesidir. Zira San'a şehri tamamıyla düzenli birlikler tarafından korunan bir bölgedir. Ancak Hamidiye taburlarının teşkil edilmesi ve sonrasında bu bölgelerde görevlendirilmeleri bazı uyuşmazlıklara sebep olabilirdi. Nitekim San'a sakinleri, şehirde yaşayan memurlar bu taburlardan rahatsızlık hissetmiş ve şehirden ayrılmaya teşebbüs etmişlerdir. Düzenli birliklerin maaşlarının ödenmesinde problem yaşanmasına karşılık Hamidiye taburlarının maaşlarının düzenli bir şekilde ödeniyor oluşu da askerler arasında bazı huzursuzlukların yaşanmasına neden olmuştur. Tüm bunlar göz önünde bulundurulunca devletin yaptığı masraflara karşın bu taburların bir devlete bir faydası olmayacağı anlaşılmıştır. Çünkü herhangi bir problem çıktığı zaman (maaşların ödenmemesi vb.) Hamidiye taburlarında görev yapan Yemen yerlilerinin silahlarıyla birlikte istifa ederek Yemen imamının safına geçeceği düşünülmektedir. Bu değerlendirmelerin neticesinde ise Hamidiye taburları uygulamasından vazgeçilmesi gerektiği belirtilmiştir. Böylelikle iki yıl gibi kısa bir süre içerisinde bu uygulamadan vazgeçilmiştir.⁴⁴¹

---

⁴⁴⁰ Barlak, "İsmail", s. 354-355.

⁴⁴¹ Barlak, "Yemen", s. 114-115.

2.4. KUZZEY AFRİKA

2.4.1. İşgale Kadar Tunus'ta Yaşanan Gelişmeler

Osmanlı-Rus Harbi'nin ağırlaştığı sırada Tunus'ta yardım meselesi gündeme gelmiştir. 8 Mayıs 1877 tarihinde Muhammed Sadık Paşa başkanlığında toplanan, aralarında ulema, yüksek rütbeli görevliler, eşraf ve Musevi cemaatinin temsilcilerinin de olduğu 120 kişi durumu tartışmıştır. Nihayetinde ise malî olarak yetersizlik sebebiyle askerî yardımın imkânsız olduğu kararına varılmıştır. Bunun yerine Tunus halkının gönüllü olarak katılacağı yardım kampanyaları düzenlenmiş ve iane kayıtları açtırılmıştır. Bu kampanya çerçevesinde toplanan yaklaşık 3 milyon kuruş, franka çevrilerek İstanbul'a gönderilmiştir. Ayrıca nakliye işlerinde kullanılmak üzere talep edilen hayvanlar için her şehirden belirli miktarlarda hayvan gönderilmesi de talep edilmiştir. Bu talebe karşılık 618 katır, 578 at ve 843.433 kuruş toplanarak İstanbul'a gönderilmiştir.⁴⁴² Savaşın ilerleyen günlerinde, 1877 yılının Ağustos ayında, Osmanlı Devleti bir telgraf ile birlikler gönderilmesini talep etmiştir. Bâbîâli iyimser bir tahminle Tunus'a baskı yapıldığı takdirde yaklaşık 20 bin asker yollayabileceğine dair bir görüşe sahiptir. Nihayetinde ise İstanbul'un isteği üzerine 4 bin kişilik bir kuvvet Osmanlı-Rus Harbi için hazırlanmaya başlamıştır. Ancak seferber edilen askerler Ocak 1878 tarihinde Edirne Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Şubat ayında evlerine gönderilmişlerdir.⁴⁴³

Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti aleyhinde kesin bir mağlubiyetle sonuçlanarak Tunus üzerindeki nüfuzun kuvvetlendirilmesi yolunda adım atılamamasına da neden olmuştur. Savaş sonrasında toplanan Berlin Kongresi'nde alınan kararların da ardından İtalya ve Fransa'nın ön planda olarak Tunus üzerine bazı teşebbüslere giriştikleri görülmektedir.⁴⁴⁴ Bu noktada Almanya gibi bazı Avrupalı devletlerin de sürece etkisinin olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Zira Bismarck, Alsace-Lorraine kaybının Fransızlar üzerinde oluşturduğu yıkımı arkada bırakmaları adına onlara yeni bir hedef göstermiştir. Kaybettiği toprakları düşünmesi istenmeyen Fransızlar için yepyeni bir alan tahsis edilmiştir. İşte bu alan Tunus'tur. Gerek

---

⁴⁴² Eraslan, *a.g.e.*, s. 137.

⁴⁴³ Çetin, *a.g.e.*, s. 169-170.

⁴⁴⁴ Stiti, *a.g.t.*, s. 12.

Fransızların halihazırda olan ilgisi gerekse Fransa'ya coğrafi olarak yakınlığı dolayısıyla en mantıklı bölgedir. Bununla birlikte Almanya, hem İtalya-Fransa ilişkilerine darbe vurmayı amaçlamış, hem de Fransa'nın kendi desteğini almasını sağlayacak bir politika izlemiştir.⁴⁴⁵

Fakat işgale kadar gelen süreçte Tunus'ta önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tunus beyine verilen ve Osmanlı-Rus Harbi öncesine uzanan yüksek faizli kredilerle Avrupalılar, Tunus maliyesine el koymuştu. Bununla birlikte konsolosları aracılığıyla kendi iş adamları için imtiyazlar elde etmeye çalıştıkları bilinmektedir. Bu şirketlerden bir tanesi olan İngiliz Tunisian Railways Company isimli şirket Tunus-Bardo ve Tunus-Halkul'vad arasında olmak üzere iki demiryolunu inşa etmek ve işletmek için 99 yıllık bir imtiyaz almıştır. İngiltere'nin demiryolu atağına karşın İtalya ve Fransa da hamle yapmak istemiştir. Ancak bu konuda İtalyanlar, Fransız rakiplerine karşı daha şanslıdır çünkü Roma hükümetinden maddi anlamda tam destek almaktaydılar. İngiltere'nin hızlı başlayan Tunus serüveni, Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından Kıbrıs'ı ele geçirmesiyle yavaşlamış ve İngiltere Tunus'a olan ilgisini kaybetmeye başlamıştır.⁴⁴⁶

Bunun yanı sıra Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle itibarı zedelenen Osmanlı Devleti, bölgedeki saygınlığını artıracak bir hamlede bulunmuştur. II. Abdülhamid, Libya'da Fransa karşıtı sert bir kampanya başlatmış, bu kampanyanın bir sonucu olarak da yeni takviye birlikleri bölgeye sevk etmiştir. Merasimlerle karşılanan Osmanlı birlikleri, müstahkem mevkiilere yerleştirilmiştir. Osmanlı Devleti tarafından alınan bu tedbirler aynı zamanda olası bir işgale karşı bölge halkının dayanak noktası olmuştur.⁴⁴⁷

2.4.2. Fransız İşgali Altında Tunus

Tunus'un Fransa tarafından işgal edilmesinin ardından yeni bir dönemin başladığını söylemek mümkündür. Yeni dönem idarî alanda etkisini göstermesinin yanında malî alanda da kendisini göstermiştir. Bu hususta ön plana çıkan bazı sorunlar

---

⁴⁴⁵ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 358.

⁴⁴⁶ Stiti, *a.g.t.*, s. 21-22.

⁴⁴⁷ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Ankara 2020, s. 37.

bulunmaktadır. Öncelikle Fransa'nın, yabancı devletlerin müdahalesine imkân veren eski antlaşmalardan kurtulması gerekmektedir. Ardından Tunus'a tayin edilen yabancı memurlar ve Tunuslu memurlardan oluşan, imtiyazlı komisyonu aşması gerekmiştir. Harekete geçen Fransa, işgalin ardından ilk olarak Avrupalı devletler ile yapılan eski antlaşmaları feshetmiştir. Bu duruma en büyük tepki İtalya'dan gelmiştir. İşgalin ardından süreç içerisinde malî alanda farklı değişiklikler de yapılmıştır. Örneğin kuruş olan para birimi, frank ile değiştirilmiştir.⁴⁴⁸

Fransız işgalini takiben vilayette bazı direniş faaliyetleri de görülmüştür. Bu faaliyetlerin ilki Hayreddin Paşa'nın da akrabası olan Tunus Belediye Başkanı Mehmet Zerruk Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Emri altında bulunan yaklaşık 60 bin kadar askerle Fransa'yı Tunus'tan atabileceğini düşünen Zerruk Paşa'nın bu fikri, Bey tarafından kabul görmemiştir. Bu hareketi belediye başkanlığı görevinden azledilmesine neden olmuştur. Ancak Zerruk Paşa'nın Tunus'ta bulunmasından hâlâ rahatsız olan Fransa, yaptığı baskılar neticesinde Zerruk Paşa'yı İngiltere'ye sığınmaya mecbur bırakmıştır. Paşa'nın bu talebinin kabul edilmesinin ardından İstanbul'a Hayreddin Paşa'nın yanına geldiği ve Fransa karşıtı çalışmalarda yer aldığı bilinmektedir. Zerruk Paşa'nın İstanbul'a gitmesinin ardından Fransa, halka güvence vermek maksadıyla askerlerinin önemli bir kısmını Fransa'ya geri göndermiştir.⁴⁴⁹ Fransız işgali karşısında ulema arasında da tepkiler gösterildiğini söylemek mümkündür. 1881-1883 yılları arasında Tunus işgali karşısında ulemadan birkaç kişinin doğrudan veya dolaylı olarak direniş faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Bu direniş faaliyetleri, bölgede dini lider olarak da ön plana çıkan Kadı Abdülaziz İbn Yahya ve Ali al-Habib'in de bulunduğu Gabes'e yönelmiştir. O sıralar Susa'da (Sousse) bulunan İngiliz konsolos vekili Broadley günlüğüne yazdığı 27 Haziran 1881 tarihli notunda, tüm Gabes Yahudilerinin Susa'ya geldiği ve Gabes Başmüftüsü Ali el-Habib tarafından Fransızlara karşı saldırı düşüncesinin olduğu yönünde bilgiler aktarmıştır. Nihayetinde bazı direniş hareketlilikleri yaşanmış olsa da

---

⁴⁴⁸ Karcı, a.g.t., s. 97-98.

⁴⁴⁹ Bülent Karaatlı, *Arap Baharı'nda Bir Ülke Tunus; Osmanlı'dan Sömürgeciliğe, Sömürgecilikten Arap Baharı'na Tunus Modernleşmesi Üzerine*, İstanbul 2018, s. 66.

birkaç istisna dışında Tunuslu dini liderlerin Fransız işgaline karşı silahlı bir direniş gösterdiğini söylemek mümkün değildir.⁴⁵⁰

İşgal boyunca Cezayir’de bulunmakta olan 19. Tümen’e bağlı olan Fransız birlikleri artık oradan ayrılmış ve 25 Ocak 1882 tarihinde General Forgemol komutasında doğrudan Fransız savaş bakanına bağlı bir tümen oluşturulmuştur. Forgemol bu tümen ile birlikte 72 komutanlığa bağlı 22 idareyle tüm vilayet topraklarını idare eder hale gelmiştir. Oldukça geniş yetkilere sahip olan askeri yönetim, aynı zamanda Tunus’taki siyasî, dini ve sosyo-ekonomik konularla ilgili bilgileri Fransız denetimcilere sunmuştur. Görevden alma, çarşı ve yolların kontrolü ve güvenliği tehdit edenleri tutuklama yetkisine de sahip olmuşlardır.⁴⁵¹

Hazırlanan detaylı raporlar ile izlenecek yol belirlenmiştir. Fransız Hariciye Nazırı Mösyö Ribo tarafından iki yüz sayfalık, siyasî ve malî gelişmelerle ilgili bir rapor hazırlanmıştır. İşgal ardından Tunus’un sahip olduğu sermaye ve doğal kaynaklardan istifade edilmesine yönelik adımlar atılmıştır. Tarım ve hayvancılık alanlarında kullanılan yeni araç gereçler ile birlikte verimin artması sağlanmış ve Mösyö Ribo’nun raporuna göre üretim alanları iki katına çıkarılmıştır. Özellikle üzüm ticareti ön plana çıkmaktadır. Fransa’dan Tunus’a gelen yaklaşık altı bin Fransız, 50 milyon frank değerinde arazi satın alarak Tunus ekonomisinin gelir elde etmesini sağlamıştır. Çıkarılan madenler ve pazarlama amacıyla kurulan liman kumpanyaları ile birlikte Tunus ekonomisinin dışa açılması amaçlanmıştır.⁴⁵²

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ardından toplanan Berlin Kongresi’nin etkisiyle Tunus’ta varlığını ortaya koyan ve Tunus’u işgal eden Fransa’nın bölgede kolonileşmesi kısmen yavaş ilerlemiştir. Yıllar içerisinde başta Fransızlar olmak üzere diğer Avrupalılar ülkenin en zengin topraklarının sahibi ve işletmecisi oldular. İşgale karşı direniş gösterenlerin yanı sıra, işgalin Tunus için olumlu olabileceğini düşünenler de yok değildir. Onlar bu işgali memnuniyetle karşılamış ve modern olarak gördükleri

---

⁴⁵⁰ Arnold H. Green, *The Tunisian Ulama 1873-1915; Social Structure and Response to Ideological Currents*, Leiden 1978, s. 131-132.

⁴⁵¹ Stiti, a.g.t., s. 154.

⁴⁵² Karcı, a.g.t., s. 99-100.

Avrupa'nın imkânlarından yararlanmanın umuduyla işgal karşısında ses çıkarmamışlardır.⁴⁵³

2.4.3. Mısır'ın İşgaline Kadar Yaşanan Gelişmeler

Savaş, Osmanlı coğrafyasının tıpkı diğer topraklarında olduğu gibi Mısır'da da etkisini göstermiştir. Bu etkiyi savaşın hemen ilk günlerinden itibaren hisseden Mısır, savaşın seyrinde önem arz eden askeri bir hamle ile Osmanlı ordusunun yanında yer almıştır. Olası bir savaş ihtimaline karşı Anadolu ve Rumeli topraklarına asker yığan Bâbüâli, Hıdiv İsmail Paşa'dan da asker talebinde bulunmuştur. Varna'ya gönderilmesi planlanan Mısır kuvvetleri, İsmail Paşa'nın onayıyla birlikte hareket etmiş ve 2 Ocak 1877 tarihinde Varna'ya ulaşmışlardır.⁴⁵⁴ İlk nakil böylelikle tamamlanmıştır. İkinci nakil ise 16 Mayıs 1877 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır. Ardından 17 Haziran 1877 tarihinde bir miktar asker daha nakledilmiştir. 25 Ekim 1877 tarihinde ise dokuz vapurluk bir kafilenin geldiği bilinmektedir.⁴⁵⁵ Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Rumeli'de yaşanan isyan faaliyetlerine karşı Osmanlı ordusu ile birlikte görev yapan Mısır kuvvetlerinin sayısı, yeni gelen kuvvetlerle birlikte artmıştır. Mısır kuvvetlerinin sayısı hakkında bazı ihtilaflar bulunduğu bilinmekle birlikte; Abdurrahman el-Rafi'i bu sayının 12.000 civarında olduğunu, Abdurrahman Zeki ise bu sayının 11.686 olduğunu ileri sürmüştür. Rakamları bir kenara bırakacak olursak, Mısır kuvvetlerinin böylesi zor bir durumda Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ne yardıma etmek amacıyla cepheye gelmesi, üzerinde dikkatle durulması gereken bir meseledir.⁴⁵⁶ Çünkü Mısır'da yaşanan yabancı etkisi ve kötü gidişat, Osmanlı-Rus Harbi'nin patlamasıyla daha da içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. Hıdiv İsmail Paşa bir taraftan Osmanlı ordusuna yardım etmeye çalışırken diğer taraftan dış borçlarını ödemeye çalışıyordu. Baskı altında kalan Hıdiv İsmail Paşa, bu nedenle halktan toplanan vergilerde artışa gitmiş, aylık olarak tahsil edilen vergiler peşin olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. Tefecilerin eline düşen halk, durumun altından kalkamayacağını anlayınca topraklarını satmak zorunda kalmıştır. Mısır halkının yaşadıklarını İngiliz elçisi Lord Vivian da itiraf etmiş ve bazı bölgelerde 9 aylık verginin tek seferde tahsil edildiğini

---

⁴⁵³ Kenneth J. Perkins, *Historical Dictionary of Tunisia*, New Jersey 1989, s. 9.

⁴⁵⁴ Kızıltoprak, a.g.m., s. 100.

⁴⁵⁵ *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi 3. Cilt Deniz Harekâtı*, Ankara 1980, s. 49.

⁴⁵⁶ Kızıltoprak, a.g.m., s. 96.

aktarmıştır.⁴⁵⁷ Yabancı sermayenin Mısır’da oluşturmuş olduğu baskı, hissedilir olmuş ve bu durum ticareti neredeyse durma noktasına getirmiştir. Dayatılan ağır vergilerden şikayetçi olan tüccar ve zanaatkârların satış hacimleri daralmış ve durum hoşnutsuzluklara ortam hazırlamıştır.⁴⁵⁸ İngiliz ve Fransızların yönetime ortak oldukları bu dönemde üzerindeki baskının artması nedeniyle İsmail Paşa köşeye sıkışmış durumdaydı. Azledilmesi an meselesiyken hem İngiltere-Fransa hem de Osmanlı Devleti, Mısır’da kurulacak yeni düzende ana söz sahibi olmak istemekteydi. Büyük hedefleri uğruna Mısır maliyesini çıkmaza sürükleyen Hıdiv İsmail Paşa, gün geçtikçe Osmanlı Devleti ile de bağın zayıflamasına neden olmuştur. Nitekim İsmail Paşa’nın azledilmesi Osmanlı Devleti için de gerekli bir mesele haline dönüşmüş ve yerine Halim Paşa’nın Hıdiv olarak görev yapması istenmiştir. Böylelikle Mısır’ın işgal sürecini bir hayli hızlandıran İsmail Paşa’nın Mısır maliyesindeki kötü etkisi, nihayetinde kendi sonunu da getirmiştir.⁴⁵⁹ Azledilen Paşa’nın yerine oğlu Tefvik Paşa Hıdiv olarak görev yapmaya başlamıştır. 7 Ağustos 1879 tarihli ferman ile artık Mısır’da malî anlamda önemli bir değişikliğe gidildiği görülmüştür. Geçmişte borçlanma yetkisi olan ve bu yetkinin neticesi olarak içinden çıkılmaz bir hâl alan Mısır, artık borçlanma yetkisine sahip değildir.⁴⁶⁰

Bununla birlikte babasının idaresi döneminde karışık olan Mısır, Tefvik Paşa döneminde yapılan tercihlerle birlikte daha da kaosa sürüklenmiştir. Hıdivliğe geliş tartışmalara neden olmuş ve bu durum II. Abdülhamid’i ferman çıkarmakta geciktirmiştir. Nitekim İngiliz ve Fransız müdahaleleriyle diyebileceğimiz bir şekilde Hıdiv olan Tefvik Paşa, göreve geldikten sonra da konsolosların tavsiyelerine göre hareket etmiştir.⁴⁶¹ Sadece dış ilişkiler açısından değil, iç ilişkiler bakımından da karışık bir ortamda göreve gelen Tefvik Paşa, karşıt fikirli grupların faaliyetleriyle karşı karşıya kalmıştır. Anayasal düzen arzusu taşıyan paşaların önderlik ettiği bu gruplar farklı niteliklerde ve isteklerde olup, Hıdiv yetkilerini ve zengin toprak

---

⁴⁵⁷ Kıvrak, a.g.t., s. 138.

⁴⁵⁸ Lutskiy, a.g.e., s. 186.

⁴⁵⁹ Musa Gümüş-Eren Korkmaz, “İsmail Paşa, Saray ve Babiali: Mısır İşgalinin Siyasi, İktisadi, Sosyal ve İdarî Zemininin İnşası 1863-1879”, *History Studies*, Sayı: 10 (2018), s. 145-166.

⁴⁶⁰ Güldeş, a.g.t., s. 48.

⁴⁶¹ Is-Sanafiri, a.g.t., s. 126.

sahiplerinin otoritesini sınırlandırmak amacıyla hareket etmektedirler.⁴⁶² Tevfik Paşa karşıtı grupların arasında subayların olduğunu da bilmekteyiz. Mısır halkı üzerinde kurulan baskı ve Tevfik Paşa'nın teslimiyetçi politikaları onların da tepkisini çekerek, ulusal bir hareketin şekillenmesine ortam hazırlanmıştır. Nitekim Urabî Paşa'nın hükümette yer almasıyla birlikte tepkilerin açık bir şekilde ortaya koyulduğu da görülmektedir. Hükümetin kurulmasıyla birlikte Mısır halkı içinde bir uyanış da meydana gelmiştir. Örneğin Aşağı Mısır'da yer alan ve Zagazig olarak adlandırılan bölgede tarımsal bir köylü hareketi kendini göstermeye başlamıştır. Toprak sahiplerinin mülklerini yağmalayan bu köylüler, borçlarının silinmesi ve ipotek edilmiş arazilerinin de iade edilmesini talep ediyorlardı. Fakat bu durum Mısır'da yaşanan toplumsal ayrışmanın daha da derinleşmesine neden olmuştur. Köylü hareketinin gelişimi üzerinde feodal sınıf da hareket geçmiştir. Çerkez subaylarının da katkısıyla Hıdiv ve feodal sınıf, Mısır'da Urabî Paşa aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştur.⁴⁶³

Osmanlı Devleti yaşanan huzursuzlukları takip etmek amacıyla bölgeye heyetler göndermiş ve bu heyetler vasıtasıyla gelişmelerden haberdar olmuştur. Buna karşın Avrupalı güçler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gelişmeleri kontrol altına alma girişimlerine karşı bir direniş göstermektedirler. Osmanlı Devleti tarafından Mısır'a gönderilen Ali Nizami ve Derviş Paşa heyetlerine karşı çıkmalarının altında yatan sebep de budur.⁴⁶⁴ Mısır halkı için ise Osmanlı Devleti tarafından gönderilen Derviş Paşa, coşkuyla karşılanmış birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Long'un aktardığı bilgiye göre sadece Türkçe konuşmayı bilen Derviş Paşa beraberinde oğlu ve iki de tercüman ile Mısır'a ulaşmıştı. Tercümanlardan biri Arapça, bir diğeri ise Fransızca bilmekteydi. Yerli ve yabancı tüm Mısır ahalisinin katılımıyla Derviş Paşa ve heyeti saraya doğru hareket etmişti.⁴⁶⁵ İngiliz ve Fransız zırhlılarının limanda boy gösterdiği sırada bir Osmanlı paşasının gerçekleştirdiği ziyaret doğal olarak Mısır halkı üzerinde

---

⁴⁶² Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Fırat Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, Elazığ 2007, s. 217.

⁴⁶³ Lutskiy, *a.g.e.*, s. 204.

⁴⁶⁴ Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamid ve Mısır'ın İngiliz İşgaline Karşı Bağımsızlık Mücadelesi", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, c. 5, Kayseri 2011, s. 69-93.

⁴⁶⁵ Chaille Long, *Three Prophets: Chinese Gordon, Mohammed Ahmed, Arabi Pasha*, New York 1884, s. 118-119.

bir heyecana da sebep olmuştu. Ancak Mısır'daki gergin ortamı bir nebze olsun dindirmek için gönderilen Derviş Paşa ve heyeti için işler hiç de kolay görünmüyordu. Nitekim Mısır'a varmasının üzerinden birkaç gün geçmesinin ardından yerli ve yabancılar arasında yaşanan ve kanlı sonuçlanan bir iç çatışma ile işler daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştı. 11 Haziran 1882 tarihinde İskenderiye'de, Maltalıların ve Rumların yoğun olarak bulunduğu bir mahallede gerçekleşen ve El-Ajjan⁴⁶⁶ isimli yerli bir hamal ile bir Maltalı arasında yaşanan ücret hadisesi nedeniyle bir kavga yaşanmıştı. İngiliz konsolosunun da uşağı olduğu rivayet edilen Maltalı, Mısırlı hamalın ücretini ödemediği için çıkan kavga, yeni bir boyut kazanarak kısa sürede Müslüman-Hristiyan çatışması halini almıştı. Yaklaşık iki saat süren çatışma sonunda iki taraftan da çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ve yaralanmıştır. Haberi alan Urabî Paşa ise çatışmaya son vermek adına emir vermiş ve mesele bu şekilde bastırılmıştır. Buna karşın limanda demirli İngiliz ve Fransız gemileri ise, kentte yaşanan gelişme karşısında kayıtsız kalmıştı.⁴⁶⁷ Kentin kaosa sürüklenmesinin ardından, güvenlik endişesine kapılan birçok Avrupalı tacir, esnaf ve vatandaş Mısır'ı terk etmeye başlamıştır. Bu durum hem kamu düzeninin sağlanması hem yerliler ve Avrupalılar arasındaki ilişkinin korunması, hem de ticari faaliyetlerin devam edebilmesi için risk oluşturmuştur.⁴⁶⁸ Fakat bu risk Urabî Paşa için de geçerlidir. Çünkü Avrupa basınında geniş yankı bulan, Osmanlılar tarafından "Maltız Hadisesi", Avrupalılar tarafından ise "İskenderiye Katliamı" olarak adlandırılan bu olay sonrasında Urabî Paşa, Avrupa kamuoyunda kötü bir şöhrete kavuşmuştur.⁴⁶⁹

Askeri temelli olarak başlayan Urabî Paşa hareketi, Avrupalı devletlerin Mısır'ın iç işlerine karışması ve Mısır maliyesinde yaşanan gidişatın da etkisiyle milli bir kampanya haline gelmiştir. Cleveland'a göre bu hareketin amacı Mısır maliyesini yabancı denetiminden kurtarmak ve Hıdiv'in otoritesini sınırlandırmaktır. Buna karşın İngiltere ve Fransa ise Urabî Paşa'nın hâkim olduğu bir yönetimin, Mısır hakkında uygulanan uluslararası malî sorumluluklarını yerine getireceği konusunda şüpheye

---

⁴⁶⁶ M. E. Chamberlain, "The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and British Occupation of Egypt", *Middle Eastern Studies*, Sayı: 13 (1977), s. 14.

⁴⁶⁷ Kıvrak, a.g.t., s. 218-219.

⁴⁶⁸ Recep Kürekli, *Mısır İskenderiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1882-1914)*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2015, s. 41.

⁴⁶⁹ Kıvrak, a.g.t., s. 219.

sahiptir. 1882 yılında gerçekleşen yabancı aleyhtarı bir protesto gösterisi ise bardağı taşıran son damla olmuştur. Akabinde yaşanan İskenderiye meselesi ve sonrasında İngilizlerin Mısır'a asker çıkarmasıyla birlikte, Mısır'da İngiliz varlığının güçlendiği söylenebilir.⁴⁷⁰

2.4.4. İngiliz İşgali Ardından Mısır'da Yaşanan Değişim

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve akabinde yaşanan gelişmeleri takiben Mısır İngilizler tarafından işgal edilmiş ve bu süreç Mısır'da sadece siyasî bir değişime değil aynı zamanda sosyo-ekonomik ve kültürel bir değişime de kapı aralamıştır. Nitekim İngiliz işgali ve işgal sonrası yaşanan hadiseler, Mısır'da iki önemli evrenin yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Bu iki evre; İngiliz işgaline karşı verilen tepki ve Avrupalı devletlerin ekonomik ve kültürel yayılcılığı olarak değerlendirilebilir.⁴⁷¹

Mısır, İngilizler tarafından işgal edildiği 1882 yılından itibaren 1907 yılına kadar Lord Cromer tarafından Başkonsolosluk görevi vasıtasıyla idare edilmiştir. İşgali meşrulaştırma gayesi taşıyan bazı reform önerileri ile göreve başlayan Cromer döneminde, Mısır maliyesinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle hedef olarak Mısır'ın borçlarının ödenmesi gerektiğini düşünen Başkonsolos Cromer'ı bu konuda zora sokan bazı sorunlar da yok değildir. İşgal öncesinde borçlarını ödeme imkânı olan Mısır'da, yaşanan işgal ile birlikte yeni borçların eklendiği bilinmektedir. İskenderiye meselesi, Urabî Paşa'ya karşı kullanılan askerlerin masrafları ve Sudan'a gerçekleştirilen sefer masrafları Mısır borçlarına eklenen bazı yeni borçlardandır.⁴⁷² Ülkedeki gelir ve gider dengesi üzerine yoğunlaşan bir ekonomi politikası uygulamaya çalışan Cromer, bu amaçla tarımsal üretimi artırma yoluna gitmiştir. Hindistan'dan getirilen mühendisler vasıtasıyla Mısır'da yeni nehir setleri ve barajlar inşa ettirmiş ve böylece suyun Mısır'ın iç bölgelerine ulaşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla tarımsal üretimde de bir artış yaşanmıştır. Tarımsal üretim denilince en çok ön plana çıkan sınai ürünün pamuk olduğunu görülmektedir. Pamuk tarlalarının neredeyse tamamının İngilizlerin elinde olduğunu düşününce, bu pamukların İngiliz sanayisine hammadde

⁴⁷⁰ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi (Çev. Mehmet Harmancı)*, İstanbul 2008, s. 114.

⁴⁷¹ Hasan Korkut, *İngiltere'nin Mısır'ı İşgali (1882)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 66.

⁴⁷² Turgay Murat, "İngilizlerin Mısır'da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika (1882-1936)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2 (2013), s. 133-150.

olduğu sonucunu çıkarmak çok zor olmayacaktır. Fakat uygulanan politikanın, elde edilen gelirlerle fabrika açılıp üretim yapılmasından ziyade, ithal ürün satın alma şeklinde evrilmesiyle Mısır'da endüstrinin gelişmesi gibi bir konu söz konusu olmamıştır.⁴⁷³ Zira Lord Cromer'in düşüncesine göre de İngiliz sanayisine rakip olabilecek yerel bir sanayi gelişmesi sakıncalıdır. Üstelik Mısır'ın bir tarım ülkesi olduğuna inanan biri olduğunu da eklersek Cromer döneminde Mısır'da endüstrileşmenin neden gerçekleşmediğini anlayabiliriz. Buna karşın onun döneminde Mısır maliyesinde yaşanan gelişme fark edilir derecede gerçekleşmiştir. 1880'li yılların ortasında Mısır bütçesinin fazla verdiğini ve borç ödemelerinde aksama riskinin ortadan kalktığını söylemek mümkündür.⁴⁷⁴

Cromer tarafından uygulanan politikaların önemli bir sonucunu da Ortodokslar yaşamışlardır. Kahire'de Rus sempatisi besleyen bir miktar Ortodoks bulunurken İskenderiye'de bulunan Ortodokslar Rus etkisinden uzak ve dini çıkarları için birbirlerine sıkı bir şekilde bağlı yaşamaktadırlar. Cromer dönemiyle birlikte İskenderiye'de bulunan Ortodokslar İngiliz konsolosunu ziyaret etmiş ve sempatilerini dile getirmişlerdir. Zaman içerisinde bölgede oldukça güç kazanmış bir unsur haline gelmişlerdir.⁴⁷⁵

Nihayetinde İngiltere Mısır'ı işgal ederek hammadde açısından ihtiyacını karşılamış, stratejik olarak paha biçilemez bir öneme sahip olan Süveyş Kanalı'nın kontrolünü sağlayarak da sömürgesi konumunda olan Hindistan yolunu güven altına almıştır. Sudan üzerine gerçekleştirdiği müdahale ise Afrika'da yaşanan Avrupa çekişmesinin bir sonucu olmuştur.⁴⁷⁶

2.4.5. Sudan'da Mehdi Hareketi

Bu hareketin Sudan topraklarındaki geçmişi daha öncesine dayanmakla birlikte, Sudan'da Osmanlı idaresinin sarsılması çoğunlukla Hıdiv Tevfik Paşa'nın idareyi eline almasıyla başlamıştır. Bu durum 1882 yılında Mısır'ın İngilizler

---

⁴⁷³ Ahmet Yaramış, "Mısır'da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2 (2007), s. 128.

⁴⁷⁴ Murat, "Mısır", s.139.

⁴⁷⁵ Kürekli, a.g.t., s.66.

⁴⁷⁶ Kızıltoprak, "Mısır", s. 69-93.

tarafından işgal edilmesiyle içinden çıkılmaz bir hâl almıştır. İsyan etmek için son derece uygun bir ortam bulan Mehdi, otorite boşluğundan istifade ederek isyan etmiştir.⁴⁷⁷ İsyanın sebeplerine özellikle bakacak olursak tarihsel bir arka plan olduğu görülmektedir. 1821 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valisi olduğu dönemde Osmanlı toprağı haline gelen Sudan, bu dönemde travmatik etkiler altında kalmıştır. Valinin güçlü idaresi bazı gruplaşmalara sebebiyet vermiştir. Üstüne üstlük Mısır yönetimi tarafından uygulanan ağır vergilendirmeler de halk üzerinde bir yük oluşturmuştur.⁴⁷⁸

İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesinin ardından bölgede İngiliz valileri görev almaya başlamış, bu duruma karşı başkaldıran Müslümanlar bazı İngilizlerin Sudan'ı terk etmesine sebep olmuştur. Fakat İngilizler Hartum'u bırakmak istememişlerdir.⁴⁷⁹ İşgal ile birlikte Mısır gibi stratejik açıdan oldukça önemli bir bölgeye hâkim olan İngiltere, William Hicks'in Mehdi güçlerine karşı aldığı yenilgi sonrasında tavrını değiştirmiştir. Yenilgi sonrası kamuoyunda artan baskının da etkisiyle askeri ve siyasi bürokrasi Mehdi meselesi hakkında çekingen davranılmaması gerektiği şeklinde karar almıştır. Askeri bir müdahalenin kaçınılmaz olduğu konusunda hemfikir olan İngiliz hükümeti, bu amaç doğrultusunda Hartum'a yeni birlikler göndermiştir. Bu birliklerin kumandanlığına William Hicks getirilirken, genel valiliğe Alâeddin Sıddık Paşa getirilmiştir. Fakat daha sonra anlaşamadıkları gerekçesiyle tüm yetkiler Hicks'te toplanmıştır. Merabi'de Mehdi güçlerinin yenilgiye uğratılmasının ardından nihai hedef olarak belirlenen, Mehdi'nin de bulunduğu Ubeyd bölgesine hareket edilmiştir. Cereyan eden Ubeyd Savaşı neticesinde Hicks yenilgiye uğramış ve aralarında Hicks'in de bulunduğu 250 İngiliz-Mısır askeri hayatını kaybetmiştir.⁴⁸⁰ Alman mağlubiyet İngiltere'de hayal kırıklığına sebep olmuş, Gladstone tarafından Mehdi'nin yok edilmesi imkânsız olarak görülmüştür. Nihayetinde İngiltere'nin Sudan politikasında da 1883 yılı itibariyle değişikliğe gidildiği görülmektedir. Sudan'da bulunan Mısır kuvvetlerinin bölgeyi elde tutmak için yeterli olmadığını farkına

---

⁴⁷⁷ Abdullah Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", OTAM, Sayı: 42 (2017), s. 121-122

⁴⁷⁸ Ömer Koçyiğit, *From Sufi Movement to Statehood: The Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s.27-29.

⁴⁷⁹ Ahmet Kavas, "Sudan", *TDVİA*, c. 37, İstanbul 2009, s. 462.

⁴⁸⁰ Özdağ, a.g.m., s. 121-122.

varılmış ve bu nedenle Sudan'ın tahliye edilmesi yönünde bir karar alınmıştır. Fakat planlanan tahliye işlemlerinin yönetilmesi için tecrübeli bir subaya ihtiyaç duyulmasıyla General Gordon'un Sudan görevi başlamıştır. Mehdi kuvvetleriyle sayısız çatışma geçirmesinin ardından sonunun tıpkı Hicks gibi sonuçlanması, sözde Mehdi Muhammed Ahmed'in otoritesinin sağlamlaşmasına sebep olmuştur.⁴⁸¹ İngiliz kuvvetlerine karşı aldığı galibiyetin ardından Muhammed Ahmed, kendine bağlı birlikler ile Hartum'a girmiş ve kontrolü sağlamıştır. Daha sonra Omdurman merkezli Mehdi Devleti'nin temellerini atmıştır. Fakat Mehdi, devletini kurmasından kısa süre sonra 22 Haziran 1885 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Muhammed Ahmed'in yerine geçerek Mehdi Devleti Devlet Başkanı ve aynı zamanda halife unvanıyla anılan Abdullah et-Teayişî 'nin yaklaşık 14 sene süren idaresi ise 1898 yılında İngilizlerin Mehdi Devleti'ni ortadan kaldırarak son bulmuştur.⁴⁸²

2.4.6. Trablusgarp'ta Savaşın Tesiri

Osmanlı-Rus Harbi'nin Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarından Tunus ve Mısır'ın işgaline kadar giden sonuçları neticesinde Trablusgarp Osmanlı Devleti'nin bölgedeki tek toprağı olarak kalmıştır. Vilayet yapısı itibariyle, kırsal bölgelere ilerledikçe Arap şeyhlerinin etkisinin görüldüğü bir yapıya sahiptir. Hatta kabileler arasında yaşanan çatışmaların ve anlaşmazlıkların bu şeyhler tarafından çözüme kavuşturulduğu da bilinmektedir.⁴⁸³ Ancak Osmanlı Devleti açısından kabilelerden ziyade Avrupalı devletlerin faaliyetleri tehlike arz etmektedir. Cezayir'in Fransa tarafından işgal edilmesinin ardından, Fizan-Cezayir sınırında yer alan Gat kasabası sakinleri H.1292 senesinde Trablus'a bir heyet göndererek bölgede güvenliğin sağlanması ve bölgenin muhafaza edilmesini talep etmişlerdir. Bu durum İstanbul'un durumu önceden sezmesine vesile olmuş ve II. Abdülhamid Trablus'un güney sınırlarını Tibu-Reşade kazası olarak belirlemiştir. Kaymakam olarak Yekubu kabilesinin lideri Mino Toki, 500 kuruş maaşla tayin edilmiştir. 1881 yılında Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilmesi sürecinde Osmanlı Devleti de Trablusgarp'ta

---

⁴⁸¹ Abdullah Özdağ, "Rudolf Von Slatin'in Sudan Kariyeri (1879-1914)", *TAED*, Sayı: 66 (2019), s. 657.

⁴⁸² Abdullah Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 63 (2018), s. 324.

⁴⁸³ Abdullah Özdağ, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Ankara 2020, s. 31.

sınırlarını Afrika içlerine doğru genişletmiştir.⁴⁸⁴ Vali Ahmed Rasim Paşa dönemi bazı ayaklanma girişimlerinin de yaşandığı bir dönemdi. Medine halkından İbrahim Siracüddin, Trablusgarp'a yerleştikten sonra Ahmed en-Nâibü'l-Ensari ve Hamza Zafirü'l-Medeni ile birlikte bir dernek kurmuşlardı. Ancak bu dernek hükümet tarafından zararlı olarak görülmüştü. Ed-Decani ise bu derneği Libya topraklarında ilk Arap uyanış hareketi olarak değerlendirmektedir. Nitekim hükümet tarafından karşıt olduğu düşünülen bu dernek kurucularından Siracüddin ölümüne dek hapsedilmiştir. Ensari ve Medeni ise İstanbul'a sürülmüştür. Fakat yine Ed-Decani'ye göre o sırada İstanbul'da bulunan Şeyh Muhammed Zâfirü'l-Medeni tarafından İstanbul'a getirildikleri de iddia edilmektedir. Bir başka ayaklanma girişimi ise Fizan'da gerçekleşmiştir. 1885 yılında Şerif Hamid tarafından gerçekleştirilen küçük çaplı ayrılıkçı ayaklanma Şerif Hamid'in öldürülmesiyle son bulmuştur.⁴⁸⁵

Osmanlı-Rus Harbi'ni takip eden süreçte 1878-1893 yılları arasında Trablusgarp'ta valilik yapmış olan Ahmed Rasim Paşa önemli icraatlar da gerçekleştirmiştir. Trablus'ta Bab-el-Bahir'deki askerî rüştiyeyi yaptırmıştır. Yakınlarda bulunan Bumilyana bölgesinden şehre borularla su getirilmiş, çeşmeler yaptırılmıştır. İpekçiliğin korunması için binlerce dut ağacı diktirmiştir.⁴⁸⁶ Dokumacılığın geliştiği Trablusgarp'ta halk kendi ihtiyaçlarını karşılayan ev eşyalarının neredeyse tamamını kendisi üretebilir hale gelmiştir. Tespit edilen dokuma tezgâhları Trablus'ta 2.200, Bingazi'de 450, Mısrata'da 250, Ziletin'de 200 ve Derne'de 100 adettir.⁴⁸⁷

Yazmış olduğu layihada Ahmed Rasim Paşa, şehrin ancak 1/3'ünün yaşama uygun olduğundan bahsetmiştir. Ağır hava koşulları ve yerleşim yerleri arasındaki mesafenin uzak oluşu da layihada yer alan bilgiler arasındadır.⁴⁸⁸ Trablusgarp, Afrika içlerinden gelen transit ticaret yolları üzerinde olduğu için önemli bir konumdaydı. Bu nedenle de ulaşım Trablusgarp için son derece mühim rol oynamaktaydı. Sancak merkezlerinde belediyeler aracılığıyla açılmış olan şose yollar bulunmaktayken

⁴⁸⁴ Celâl Tevfik Karasapan, *Libya; Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Ankara 1960, s.148.

⁴⁸⁵ Ammar Gehedr, *Osmanlı Resmî Kaynaklarına Göre Tarablusgarb Vilayeti (1282-1312/1865-1894)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 126-127

⁴⁸⁶ Karasapan, *a.g.e.*, s. 158.

⁴⁸⁷ Özdağ, *a.g.e.*, s. 93.

⁴⁸⁸ Milad, *a.g.t.*, s. 38.

yerleşim yerleri arasında herhangi bir karayolu veya demiryolu bulunmamaktaydı. Buradan hareketle 1883/1884 salnamelerine de yansdığı üzere Trablusgarp şehir merkezinden limana kadar olan yolun şoseye dönüştürülmesi gibi bazı gayretlerin olduğu görünmektedir.⁴⁸⁹ Yeni yapılacak yollarla birlikte hem bölge ekonomisi canlanabilecek hem de Tunus ve Mısır'ın işgal altında olduğu dönemde askerî lojistik anlamında da vilayetin savunulması kolaylaşacaktı.

Trablusgarp valisi Ahmed Rasim Paşa askerî olarak da adımlar atmak istemiştir. Asker ihtiyacını karşılayacak ve yerli ahali üzerinde devlet otoritesini hissettirecek bir düşüncesi bulunmaktadır. Paşa'ya göre 800 kişilik piyade ve 200 kişilik süvari olmak üzere taburlar kurulacak ve bunlar Trablusgarp halklarından oluşacaktır. Ayrıca ileri gelen ailelerin oğulları subaylık eğitimi alacak ve onlara rütbelere verilecektir. Böylelikle yerli halkın ve Osmanlı Devleti'nin ortak bir noktası teşkil edilecektir.⁴⁹⁰ 1876/1877 yıllarında vilayet dahilindeki askerî kuvvetler; 7. Piyade Alayı, 5. Süvari Alayı, Topçu Taburu ve bazı istihkamlardan meydana gelmektedir. Ancak 1882 yılında Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesiyle birlikte bir düzenlemeye gidilmiştir. Buna bağlı olarak 7. Piyade Alayı ve 5. Süvari Alayı kaldırılmıştır. Yerine 155, 156, 157 ve 158'inci Piyade Alayları ile 37 ve 38'inci Süvari Alayları teşkil edilmiştir.⁴⁹¹ 1885 yılında Trablusgarp'a yapılan askeri takviye sonrasında Osmanlı askerleri Trablusgarp'ta sevinç gösterileri ile karşılanmıştır.⁴⁹²

Vilayete tayin olduğu ilk sene Tunus'un Fransızlar tarafından işgal edilmesi nedeniyle yaklaşık 178.700 kişi Trablusgarp'a göç etmiştir. Bunların çoğu Fransızlara karşı Osmanlı'dan yardım istemekte, daha sonra Fransızların baskısı nedeniyle Trablusgarp bölgesine geçmektedirler.⁴⁹³ Sadece bölge halkına değil Osmanlı Devleti üzerinde de baskılar yaptığını arşiv belgelerinde görmek mümkündür. Malta'da Researchmento isimli İtalyanca bir gazetede yer alan Trablusgarp'ta Hristiyanların

---

⁴⁸⁹ Özdağ, a.g.e., s. 79.

⁴⁹⁰ Mustafa Arık, *Trablusgarp Vilâyeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askerî-Siyasî Tedbirler (1881-1911)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 47.

⁴⁹¹ Özdağ, a.g.e., s. 255-256.

⁴⁹² BOA, *HR.SYS.*, 1531/13, H. 26 M. 1303 / M. 4 Kasım 1885.

⁴⁹³ Gehedr, a.g.t., s.124.

emniyette olmadıklarına dair habere karşı Osmanlı Devleti tarafından iddiaların doğru olmadığına yönelik bir açıklama yapılmıştır.⁴⁹⁴

---

⁴⁹⁴ BOA, *HR. SYS.*, 1531/1, R. 7 Haziran 1298 / M. 19 Haziran 1882.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1877-1878 OSMANLI – RUS HARBİ SONRASI NÜFUS HAREKETLERİ

3.1. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ'NE KADAR YAŞANAN GELİŞMELER

3.1.1. 19. Yüzyıl Osmanlı-Rus Harpleri ve Göçler

19. yüzyıl Osmanlı-Rus ilişkileri açısından gergin ve kaos dolu bir dönemdir. Yüzyılın henüz başında, 1801 yılında Rus tahtına geçen Aleksander ile yeni bir dönem açılmıştır. O, Rus imparatorları arasındaki en zorba yapıya sahip imparatorlardan biridir. Kafkaslar'da gerçekleştirdiği ilhak faaliyetleri ile Rus sınırlarının Doğu Anadolu'ya kadar uzanmasına ve Osmanlı sınırları üzerindeki tehdidin artmasına sebep olmuştur.⁴⁹⁵ Nitekim Rusya'nın Kafkaslar'da özellikle Gürcistan'ı ilhak etmesi, 1806-1812 yılları arasında sürecektir olan savaşın sebeplerinden biri olmuştur.⁴⁹⁶ Bir diğer harp meselesi ise Voyvodalar Meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Eflak ve Boğdan voyvodalarının açık bir şekilde Rus yanlısı tavırlarından rahatsız olan Osmanlı Devleti, voyvodaları azletmiştir. Buna mukabil bu azil kararının antlaşmalara aykırı olduğunu belirten Rusya, önce bir ultiatom vermiş ve voyvodalara görevleri iade edilmediği takdirde savaş ilan edeceğini belirtmiştir. Rumeli'de ve Arabistan Yarımadası'nda görülen isyan girişimleri ve Osmanlı ordusunun durumu da göz önünde bulundurulunca Osmanlı Devleti voyvodaları görevlerine iade etmiştir. Fakat iadeye rağmen Rusya 1806 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.⁴⁹⁷

19. yüzyılda gerçekleşen ikinci Osmanlı-Rus karşılaşması, 1821 yılında yaşanan Mora ayaklanması ile bağlantılıdır. Rumlar tarafından ilan edilen bağımsızlık İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından desteklenmiş ve bu durum bir Avrupa meselesi haline gelmiştir. Ayaklanma sonrasında Osmanlı Devleti'ne verilen nota ile Yunanistan'ın iç işlerinde bağımsız olması istenmiş fakat bu teklifin reddedilmesi 20 Ekim 1827 tarihinde Navarin'de bulunan Osmanlı donanmasının imha edilmesiyle

⁴⁹⁵ Samiha Ayverdi, *Türk-Rus Münâsebetleri ve Muhârebeleri*, İstanbul 2004, s. 249-250.

⁴⁹⁶ Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi (Çev.Figen Dereli)*, İstanbul 2016, s. 321.

⁴⁹⁷ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1989, s. 177-178.

sonuçlanmıştır.⁴⁹⁸ Savaşın başlaması ise 1828 yılı Nisan ayında gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'ni yenmek ne kadar zor ve maliyetli olsa da nitekim savaş sonunda Rusya galip gelmiş ve imzalanan Edirne Antlaşması ile harp son bulmuştur.⁴⁹⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce son karşılaşma Kırım üzerinde cereyan etmiştir. Kendisini Ortodoksların hamisi olarak görev Rus imparatoru Nikolay, Ortodoks Kilisesi'ne ait önceden verilmiş olan hakların iade edilmesini istemiş fakat bu istek Osmanlı Devleti tarafından reddedilmiştir. Bunun akabinde Rusya, askeri birliklerini Eflak ve Boğdan üzerine sevk etmiştir. Buna mukabil Osmanlı Devleti Rusya'ya harp ilan etmiştir.⁵⁰⁰ Savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti kendisinin de Avrupa'ya dahil edildiğini anlamış olsa da savaş Osmanlı Devleti'nin büyük bir borcun altına girmesine sebep olmuştur. Ayrıca antlaşma sırasında verilen garantilerin uygulanmadığı da anlaşılmıştır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ortaya çıkması, Paris Antlaşması sırasında garanti edilen toprak bütünlüğü ilkesinin uygulanmadığını da açık bir şekilde göstermektedir.⁵⁰¹

Rus topraklarında ve özellikle de Kırım'da Türk-İslam döneminden kalan izlerin silinmesi için çaba sarf eden Rusya, 19. yüzyılda yaşanan Osmanlı-Rus mücadeleleri sonrasında bu gayesini gerçekleştirmeye yönelik hareket etmiştir. Slav ve gayrimüslim unsurların Müslüman unsurların yaşadığı bölgelere iskân edilmesi ve Müslümanların topraklarının ellerinden alınması Rusya'nın faaliyetlerine verilebilecek örneklerdendir. Nihayetinde Müslümanlar ve Türkler üzerine uygulanan gerek dini gerek etnik ve gerekse psikolojik baskılar, Osmanlı Devleti'ne doğru göçlerin yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Kırım'ın ilhakıyla başlayan göç meselesi 19. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. 1812, 1828-1829, 1860-1861 yıllarında büyük göç dalgalarının yaşandığı ve bu göçlerin Osmanlı-Rus savaşlarının ardından yoğun bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir.⁵⁰² Ancak asıl büyük göç Kırım Harbi'nden sonra gerçekleşmiştir. Savaş öncesinde Tatar göçlerinin bölge için olumsuz olduğu

---

⁴⁹⁸ Şerafettin Turan, "Edirne Antlaşması", *TDVİA*, c. 10, İstanbul 1994, s. 442.

⁴⁹⁹ Riasanovsky-Steinberg, *a.g.e.*, s. 343.

⁵⁰⁰ George Vernadsky, *Rusya Tarihi (Çev. Doğukan Mızrak – Egemen Ç. Mızrak)*, İstanbul 2015, s. 269-270.

⁵⁰¹ Beydilli, "Paris", s. 171.

⁵⁰² Hakan Kırımlı, "Kırım", *TDVİA*, c. 25, İstanbul 2002, s. 458.

düşüncesi hakimken, savaş sonrasında bu düşünce değişmiştir. Çar II. Alexander bu göçlere muhalefet etmenin anlamsız olduğunu, göçlerin bölgenin istenmeyen halktan kurtarılması için hayırlı bir hareket olduğunu belirtmiştir. Kırım Harbi sonrasında 1860 yılının sonlarına kadar yaklaşık 100 bin Kırım Tatarının yarımadadan ayrıldığı bilinmektedir.⁵⁰³ Kafkaslar'daki yayılışını devam ettiren Ruslar, 1857 yılında Şeyh Şamil komutasındaki birliklerle karşılaşmış ve mücadele Şeyh Şamil'in 1859 yılında esir alınmasıyla son bulmuştur. Bölgede yaşayan Çerkezlerden seçim yapmalarını isteyen Ruslar, kontrol altında olacakları vadilere yerleşmelerini veya göç etmelerini teklif etmiştir. Neticede yaklaşık 200 bin Çerkez Osmanlı topraklarına göç etmiştir.⁵⁰⁴ Rus kaynaklarına göre 1860-1862 yılları arasında pasaport alanların sayısı 227.361 kişi olup, Osmanlı kayıtlarına göre 1862 yılına kadar Osmanlı topraklarına ulaşan ve sadece iskân edilen muhacirlerin sayısı 255.414'tür. 1865 yılından itibaren göç meselesi yavaşlamış ancak 1877 yılına dek mühim bir konu olarak kendini hissettirmiştir.⁵⁰⁵ Rus harpleri sonrasında Dağıstan, Kırım, Abaza, Kazan, Mora, Belgrad ve Ahıska gibi yerleşim bölgelerinden Osmanlı topraklarına muhacirler iskân edilmişlerdir. Bu muhacirlerin iskân edildiği bazı yerleşim yerleri İstanbul, Bursa, Ankara, Adana, Sivas, Konya, Aydın, Erzurum, Trabzon ve Edirne gibi Anadolu vilayetleri iken bazıları da Halep gibi Arap vilayetlerinde iskân edilmişlerdir.⁵⁰⁶ İskân edilen ailelerin buldukları bölgelerde kalmaları teşvik edilir eğer bu durum mümkün olmazsa civardaki diğer yerleşim yerlerinde iskân edilmeleri sağlanırdı. Örneğin Kırım muhacirlerinin bir kısmı Adana'da iskân edilmiştir. Tarsus'ta iskân edilen bu muhacirlerin bölgede kalmaları eğer mümkün değilse Halep vilayeti dahiline yerleştirilmeleri uygun bulunmuştur.⁵⁰⁷

3.1.2. Muhacir Komisyonları

19. yüzyılda Osmanlı Devleti açısından önemli sonuçlara neden olan 1877-1878 Osmanlı – Rus Harbi veya diğer bir deyişle 93 Harbi, sadece siyasî, askeri ve ekonomik sonuçlar doğurmamıştır. Devletler ve politikalar üzerinde derin etkiler

⁵⁰³ Alan Fisher, *Kırım Tatarları (Çev. Eşref B. Özbilen)*, İstanbul 2009, s. 129.

⁵⁰⁴ Vernadsky, *a.g.e.*, s. 277-278.

⁵⁰⁵ Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies*, Sayı: 5 (2013), s. 348.

⁵⁰⁶ BOA, *MAD.d.*, 9072, H. 8 Z. 1290 / M. 27 Ocak 1874.

⁵⁰⁷ BOA, *A.MKT.NZD*, 345/52, H. 25 Ş. 1277 / M. 8 Mart 1861.

bırakmasına ek olarak, topraklar üzerinde yaşamakta olan tebaa açısından da mühim sonuçlar ortaya koymuştur. Bunlardan en önemlisi nüfus hareketleri yani göçlerdir. Dünya tarihinde savaşlar nedeniyle birçok kitlesel hareketlerin yaşandığını biliyoruz. 93 Harbi de bu tür ciddi nüfus hareketlerinin yaşandığı bir savaş olarak karşımıza çıkmaktadır. Müslüman tebaa, maruz kaldığı savaş sebebiyle muhacir konumuna düşmüştür. 1877-1878 Osmanlı – Rus Harbi sonrasında muhacir olarak göç etmek zorunda kalan insanların sayısı, göçlerle ilgili yapılan araştırmalarında J. McCarthy’e göre 1.253.500 olarak belirtilmiştir. Alanda önemli çalışmalar yapmış olan Nedim İpek de bu konuya ilişkin 1.230.000 kişinin muhacir konumunda göç ettiğini aktarmaktadır.⁵⁰⁸ Savaş sırasında Rus askeri birliklerinin sivil halk üzerinde gerçekleştirdiği kıyım sadece Osmanlı Devleti tarafından yapılan çalışmalarla değil, mülteci probleminin incelenmesi amacıyla bölgeye gönderilen tarafsız heyetler tarafından da kanıtlanmıştır. İncelemeler sonucunda Rus birliklerinin uyguladığı katliamlar ve insanlık dışı davranışlar tespit edilmiştir. Yurt dışı basınında da yer bulan bu faaliyetler sonucunda yukarıda belirttiğimiz rakamlardaki göç hareketinin yaşanması oldukça doğal bir sonuç olarak değerlendirilebilir.⁵⁰⁹

Böylesine büyük göç dalgası karşısında Osmanlı Devleti bünyesinde, çok daha önce kurulmuş olan Muhacir Komisyonu görev yapmaktadır. Kırım bölgesinden ayrılmak zorunda kalan muhacir sayısının artması ve bu muhacirlerle ilgilenmesi gereken farklı bir kurum ihtiyacının ortaya çıkması, o dönem görev yapan Sadrazam Ali Paşa’nın bu durumu Meclis-i Vâlâ’da gündeme getirmesine sebep olmuştur. Meclis de bu konuya haklılık vermiş ve bir komisyon kurulması gerekliliğini Sultan Abdülmecid’e bildirmiştir. Sultan Abdülmecid’in de onayının alınmasıyla 5 Ocak 1860 tarihinde ilk kez Muhacir Komisyonu kurulmuştur.⁵¹⁰ Ancak 1865 yılından sonra muhacirlerin sayısında yaşanan azalma ve tasarruf yapma amacıyla görevlerinin bir kısmı Zaptiye Nezareti’ne devredilmiş, diğer bir kısmı ise Meclis-i Vâlâ’ya devredilmiştir. 1877-1878 Osmanlı – Rus Harbi neticesinde tekrar büyük bir göç

---

⁵⁰⁸ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Balkanlar’ın Makûs Talihi Göç*, İstanbul 2001, s. 33.

⁵⁰⁹ Ufuk Erdem, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetler (1860-1923)*, Ankara 2018, s. 13.

⁵¹⁰ Erdem, *a.g.e.*, s. 77.

dalgasının gelmesiyle birlikte *İdâre-i Umumîyye-i Muhâcirin Komisyonu* kurulmuştur.⁵¹¹ Bu komisyon doğrudan Padişah tarafından görevlendirilen ve “paşa” unvanı taşıyan kişiler tarafından idare edilirken, *Umum Muhacirin Komisyonu* ve *Muhacirin-i Encümen-i Âli* adı verilen farklı iki komisyon ise direkt Padişah tarafından yönetilmektedir.⁵¹² Muhacirin Komisyonları kurulduğu 1860 yılından itibaren çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Gelen muhacirlerin misafir edilmesi, iskân edilmeleri için yer tespit edilmesi, iskân edilmesi, gerekirse barınmalarının sağlanması, geçimlerini sağlamak için hayvan ve tarım yapmak için tohum verilmesi gibi muhacirlerin yaşamlarını devam ettirebilecekleri ortamın sağlanmasına yönelik çalışmalar yürütmektedirler. Tüm bunların yanında iskân edildikleri yeni bölgede yaşayan yerli halk ile aralarında bir sorun oluşmaması ve sosyal yapıya uyum sağlamalarına yardımcı olmak da komisyonun görevleri arasındadır.⁵¹³

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında 3 farklı muhacir komisyonunun faaliyette olmasıysa devletin göç karşısında panik yaşadığını bizlere göstermektedir. Nitekim sistemsiz bir şekilde teşkil olunan bu kurumların, zaman içerisinde aynı görevleri yaptıklarından ve malî bir külfet oluşturduklarından dolayı tek bir çatı altında birleşmelerine karar verilecektir.⁵¹⁴

3.2. 1877-1878 OSMANLI-RUS HARBİ KAYNAKLI GÖÇ MESELESİ

3.2.1. Göç Sebepleri

Doğu’da Ahmet Muhtar Paşa’nın gayretleri neticesinde 1877 yılı Haziran ayında çekilmeye başlayan Ruslar, geri çekilirken tarlaları biçerek mahsulleri beraberlerinde götürmüşlerdir. Farklı malları gasp etmiş ve götürmedikleri malları yakıp yıkmışlardır. Bunların yanında çeşitli bahanelerle çok sayıda Müslümanı hapsedtikleri de bilinmektedir. İşgal altında kalan Kars, Ardahan, Batum, Romanya, Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Makedonya gibi bölgelerde yaşayan binlerce Osmanlı tebaası yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmıştır. Savaş sonrasında Ruslara bırakılan

---

⁵¹¹ Paşaoğlu, a.g.m., s. 351.

⁵¹² Erdem, a.g.e., s. 101.

⁵¹³ Mehmet Demirtaş, “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, *A.T.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, Erzurum 2009, s. 217.

⁵¹⁴ Erdem, a.g.e., s. 101-102.

bölgelerde baskı yaşayacağını düşünen ahali de bulunduğu toprakları terk ederek Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır.⁵¹⁵ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin patlak vermesiyle Rus askerleri, yaklaşık son 20 yıldan beri kışkırttıkları Bulgarlarla beraber, Balkanlar'da yaşayan Müslüman halka karşı işkenceler, katliamlar, yağma ve tecavüzler gerçekleştirmiştir.⁵¹⁶ 1879 yılında Rus askerleri Bulgaristan'dan çekilmiş olsalar da Bulgar ordusunun önemli bir kısmı Ruslardan oluşmaktadır. Savaş bitmiş olsa da sistemli bir şekilde görülen katliamlar başlamıştır. Önceleri Bulgarların yaşamadığı bilinen yerleşim yerlerine Bulgarlar getirilmiş ve buraların Bulgarlara ait olduğu iddia edilmiştir. Gerçekte azınlık konumunda olan Bulgarlar, bölgelerde Bulgar çoğunluğu meydana getirerek bağımsız bir devlet kurmayı amaçlamışlardır. Bu hedeflerini gerçekleştirmek içinse Rus askerleri ve Bulgar çeteleri yaklaşık 300 bin Türk'ü katletmişlerdir.⁵¹⁷ Müslümanlara karşı yapılan zorbalıklar kan donduracak cinstendi. Aralarında yaralılarında bulunduğu Müslüman gruplar, samanlıklarda toplanıyor ve Bulgarlar tarafından ateşe veriliyorlardı. Ateşin etkisiyle duyulan feryatlara rağmen Bulgarlar güler ve gayda çalarak eğleniyorlardı. İçki meclislerinde elleri ve kolları bağlı bir şekilde getirilen Müslümanların, gördükleri kötü muamele yetmezmiş gibi diri diri etleri kesiliyordu. Yapılanlar bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Genç kızlara karşı tecavüz girişimleri yaşanmış, onların kanlarıyla papazların ellerini yıkadıkları döneme dair hatıralara yansımıştır.⁵¹⁸ Bulgarları her bakımdan serbest bırakan Ruslar; İngiliz-Fransız konsolosları, basın ve yardım derneklerinin yaşanan katliam ve vahşet olaylarının araştırılmasını önlemek için ellerinden geleni yapmışlardır. Burgaz'da bulunan İngiliz konsolosu Brophy'ye göre de Ruslar, bölgede Türklere saldırmayı bırakmışlar ancak Türkleri Bulgaristan'dan uzaklaştırmak için yerli Bulgar halkını kullanmışlardır. Ancak nadir de olsa Rus kuvvetlerinin Türklere karşı saldırdıkları görülmüştür. Hatta Rus askerleri tarafından yakılıp yıkılan bir Türk köyünün İngilizler tarafından öğrenilmesi üzerine Rus kuvvetlerinin amirine 20 günlük bir hapis cezası dahi verilmiştir. Türk yerleşim

---

⁵¹⁵ Erdal Taşbaş, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar; Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, Ankara 2017, s. 82-83.

⁵¹⁶ Beğlan Toğrol, *112 Yıllık Göç (1878-1989)*, İstanbul 1989, s. 17.

⁵¹⁷ Taşbaş, *a.g.e.*, s. 115-116.

⁵¹⁸ Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları; Târihçe-i Vak'a-i Zağra (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ)*, İstanbul 2018, s. 183-191.

yerlerinin yakılıp yıkılması eylemi 1879 yılında bile devam etmiştir.⁵¹⁹ 1880 ve 1890'lı yıllarda artan Rus, İngiliz ve Fransız sömürgeciliği Osmanlı Devleti'ne sığınan muhacirlerin artmasında etkili olan genel bir gelişmedir. Bağımsızlığını korumakta olan Osmanlı Devleti bu anlamda sadece Müslüman unsurlara değil, gayrimüslim nüfusa da kapılarını açmıştır.⁵²⁰ Neticede, yukarıda da bahsettiğimiz üzere 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda; Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılması, Rumeli ve Kafkaslar'da bazı toprakların Rusya'ya, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bırakılması ve Bulgaristan'ın kurulması bölgede yaşayan halkın yoksul bir hale düşmesine ve dolayısıyla göç etmelerine sebep olmuştur.⁵²¹

3.2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Arap Vilayetlerine Göç

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, devletin küçülmesine hız kazandırırken aynı zamanda Kırım Harbi ile başlayan kitlesel göç hareketlerinin zirveye ulaşmasına ortam hazırlamıştır. Önceleri gelen göçmenlere yardımlar yapılmaktayken bu durum göçmen sayısının artmasıyla güç bir hâl almıştır. Devlet desteği almakta zorlanan bazı göçmen aileleri, kendi başlarının çaresine bakacak şekilde hareket etmişlerdir. İlk başlarda çeşitli köylerde iskân edilen göçmenler, 1877-1878 Harbi'nden sonra sayılarının artmasıyla şehir kapılarına yoğun şekilde yığılmaya başlamışlardır. Bu durum şehirlerin çevresinde göçmen mahallelerinin oluşumuna neden olmuştur. Özellikle İstanbul ve Edirne gibi Balkanlar'a yakın büyük şehirler, göçmenlerin akınına uğramışlardır. Kısa zaman içerisinde büyük bir kitleyi iskân etmenin getirdiği zorluk sebebiyle bazı göçmenler camilere yerleştirilmiş ve iskân edilmelerini beklemişlerdir.⁵²² 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Osmanlı Devleti tarafından beklenmeyen bir göç dalgasına sebep olmuştu. Bu tür bir göçmen akını beklenmediği için herhangi bir ön hazırlık yapılmamış ve hazırlıksız yakalanılmıştı. Göçmenlerin iskân edileceği alanlara dair bir çalışma ancak göçmenlerin Osmanlı topraklarına gelmesiyle yapılabilmisti. Örnek vermek gerekirse Suriye ve Zor sancağına iskân

⁵¹⁹ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)* (Çev. Fatma Sarıkaya), Ankara 2020, s. 94-95.

⁵²⁰ Selim Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 435.

⁵²¹ Karal, a.g.e., s. 435.

⁵²² Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamalar*, İstanbul 2006, s. 47.

sahalarının rapor edilmesi amacıyla gönderilen telgraf ancak savaştan sonra gerçekleşebilmişti. Göç akını karşısında acele edilmesi gerekliydi ve ilk çözümlerden biri olan camilere yerleştirilmeleri bazı sağlık sorunlarına da yol açmıştı.⁵²³

Muhacir Komisyonu, Kafkaslar'dan gelecek olan muhacirlerin Şehbenderlikler vasıtasıyla iskân edilecekleri bölgeleri öğrenmelerini sağlıyordu. Yerleşim bölgesi bulmak da komisyon için çözülmesi oldukça zor bir sorundu. Çünkü dikkat ettikleri farklı hususlar bulunuyordu. Örneğin, bu göçmenlerin ilerleyen yıllarda devlet açısından önemli bir probleme sebebiyet vermemeleri için Kudüs ve Şam gibi Hristiyan nüfusun yoğun olduğu ve Avrupalı devletlerin itiraz edebileceği bölgelere gönderilmemeleri komisyon tarafından ilke olarak benimsenmişti. Bu durum da muhacirlerin iskân edileceği sahaların daralmasına yol açıyordu.⁵²⁴ Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Şam gibi bazı şehirlere göçmen sevki Avrupalı devletlerin rahatsızlık duymasına sebep olmuş ve bu durum Bilal N. Şimşir tarafından nakledilen Fransız arşiv belgelerine yansımıştır. Paris'te bulunan İtalya Büyükelçiliği'nden Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yazılan yazıda, Şam'a Çerkezlerin gönderilmemesi için Osmanlı Devleti'ne karşı ortak bir girişimde bulunulması talep edilmiştir. İstanbul'da bulunan Fransa büyükelçisi Fournier de bu çağrıya sessiz kalmamış ve Osmanlı Devleti'ne durumu bildirmiştir.⁵²⁵ Ayrıca nüfusunun önemli bir kısmını Hristiyanların oluşturduğu Lübnan'da Çerkezler hakkında kötü propagandalar yapılmış olması, daha öncesinde gerçekleşen Müslüman-Hristiyan çatışmaları ve Avrupa basınının Rumeli'den Çerkez muhacirlerinin gönderilmesine karşı yayınlar yapması Lübnan'ın da iskân açısından kullanışsız hale gelmesine sebep olmuştur. Bölgeye gerçekleşecek Müslüman göçlerinin yerli Hristiyanlar üzerinde felakete neden olacağını belirten Avrupalı devletlerse, ileride değineceğimiz üzere, Avrupa'daki Yahudileri Filistin'e göç etmeleri yönünde teşvik ediyorlardı.⁵²⁶ Çerkezlere karşı bu türden düşünceler hakim olmasına rağmen İngiliz arşiv kayıtlarına yansıyan bilgileri de göz ardı etmemek gerekmektedir. Dönemin İngiltere Beyrut Başkonsolosu Eldridge'nin

---

⁵²³ Erdem, *a.g.e.*, s. 105.

⁵²⁴ Nedim İpek, "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 6, Sayı:1 (1991), s. 114.

⁵²⁵ *Archives des Affaires Étrangères de France, Correspondance Politique-Turquie*, T.416 ff. 34-36'den nakleden Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri I*, Ankara 1968, s. 363.

⁵²⁶ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994, s. 212-213.

İstanbul'da bulunan İngiliz büyükelçisi Layard'a yazdığı 3 Mart 1878 tarihli rapora göre gelen göçmenlerin Çerkez olarak adlandırılmasına rağmen çoğunun Avrupa'da yaşayan Türkler olduğu belirtilmiştir.⁵²⁷

Harbin bitimini takip eden birkaç ay içinde Osmanlı topraklarına sığınan ve iskân edilen toplam muhacir sayısı 694.067 olarak belirtilmiştir. Bu muhacirler İstanbul başta olmak üzere Anadolu vilayetlerine ve konumuzun temelini teşkil eden bazı Arap vilayetlerinde iskân edilmişlerdir.⁵²⁸ Komisyon tarafından ülke geneline gönderilen telgraflarla iskân sahaları hakkında bilgi toplanıyor, gelen yanıtlara göre muhacirlerin yerleştirilme işlemleri gerçekleştiriliyordu. Yukarıda Halep vilayetine bir telgraf gönderildiğinden söz etmiştik. Bu telgrafa verilen cevaba göre Fırat boyunda 10 bin, Habur Nehri boyunda 20 ila 30 bin muhacirin iskân edilebileceği alanın olduğu belirtilmiştir. Nitekim bölge mebusunun ve gönderilen layihanın değerlendirilmesiyle bölgenin iskân için elverişli olduğuna kanaat getirilmiştir.⁵²⁹ Vilayetin diğer bölgelerinde ise 476 bin dönümlük arazi de tespit edilmiştir. Bölgenin Rumeli'ye olan uzaklığı dolayısıyla, gerçekleşen göçlerin çoğunluğunu Kafkaslar'dan gelen muhacirler oluşturmuştur. Kısa süre içerisinde vilayete önemli sayıda muhacir gönderilmiştir. Bunun üzerine mahalli idare Temmuz 1878'de Bâbiâli'den, vilayette bulunan muhacirler iskân edilinceye kadar yeni muhacirlerin sevk edilmemesini talep etmiştir.⁵³⁰ Ancak Kasım 1878 tarihli bir rapora göre Halep ve Suriye vilayetlerinde bazı muhacirlerin iskân edildiğini söylemek mümkündür. İskân edilen muhacirlerin sayısına dair detayların da yer aldığı rapora baktığımız zaman 34.436 muhacirin Suriye vilayeti bünyesinde, 15.586 muhacirin ise Halep vilayeti bünyesinde iskân edildikleri görülmektedir.⁵³¹

1878 yılı içerisinde bölgeye yapılan muhacir sevkleri İngiliz ve Fransız arşiv belgelerine de yansımıştır. O yıl İngiltere'nin Beyrut Başkonsolosu olarak görev yapan Eldridge'nin, İngiliz Dışişleri Bakanı Derby'e yazdığı 28 Şubat 1878 tarihli rapora

---

⁵²⁷ P.R.O., 424/68 Confidential (3602) p.186 No:344/1'den nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 357. Bu ve bundan sonraki İngiliz arşiv belgeleri orijinal halleriyle, Şimşir'in eserinde yer almaktadır. Bu belgeler İngilizceden çevirilerek çalışmamızda kullanılmıştır.

⁵²⁸ BOA, *Y.PRK.KOM*, 2/124, H. 02 Z. 1295 / M. 27 Kasım 1878. Bkz.; Demirtaş, *a.g.m.*, s. 226.

⁵²⁹ Erdem, *a.g.e.*, s.106.

⁵³⁰ İpek, *a.g.e.*, s. 208-209.

⁵³¹ BOA, *Y.PRK.KOM*, 2/124, H. 02 Z. 1295 / M. 27 Kasım 1878. Bkz.; Demirtaş, *a.g.m.*, s. 226.

göre yaklaşık 1500 göçmenin Nablus'a gönderileceği belirtilmiştir. Ayrıca 1.000 göçmenin Şam'a, 2000 göçmenin ise Trablusşam'a gönderileceği raporda yer almıştır.⁵³² Sadece günler sonra 3 Mart 1878 tarihinde Trablusşam'a Selanik'ten yaklaşık 1300 göçmenin geldiği bilinmektedir.⁵³³ Bu rakamlar savaşın bitiminden aylar sonrasında da artış göstermiştir. Zira daha evvel Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlere, yaklaşık 388.000 kadar muhacir daha eklenmiş ve bu muhacirler de Anadolu ve Arap vilayetlerinde iskân edilmeleri için dağıtılmışlardır. 1879 yılı Eylül ayına ait bir rapora göre devam eden göçler neticesinde 26.713 muhacir Suriye vilayetine, 15.709 muhacir ise Halep vilayeti bünyesinde iskân edilmişlerdir.⁵³⁴ Halep'te mahalli idare muhacirlerin iskânında zorlanıyordu. İskân edilecek alanın darlığı sebebiyle bazı muhacirler iklimi ve toprağı tarıma elverişsiz bölgelere yerleştirilmek zorunda kalmıştır. Bu durum bazı muhacirlerin hayatlarını sürdürememesine bazılarının da büyük güçlükler çekmesine sebep olmuştur. Vilayetin çektiği sıkıntılar ortadayken muhacirlerin sevkini 1883 yılında dahi devam ettiği bilinmektedir.⁵³⁵

İstanbul'da muhacir sayısının artması sonrası uygun olanlarının gemiler vasıtasıyla aralarında Beyrut'un da olduğu farklı şehirlere gönderildiği bilinmektedir.⁵³⁶ Trablusşam ve Beyrut gibi liman kentlerine vapurlarla sevk edilen muhacirler; kışın sert geçmesi, yolların kötü durumda olması ve ulaşım araçlarının olmaması gibi sorunlardan ötürü liman şehirlerinde yığılmaya başlamıştır. Bu durum çiçek gibi bazı salgın hastalıkların da görülmesine neden olmuştur. Liman kentlerine yığılan muhacirler imkânlar dahilinde Şam, Nablus, Hama, Yafa ve Akka gibi geniş ve metruk arazilerin bulunduğu yerleşim bölgelerine sevk edilmişlerdir.⁵³⁷ İngiltere'nin Trablusşam konsolos vekili Blanche tarafından 27 Mart 1878 tarihinde İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu Eldridge'ye yazılan yazıda son 1 ay içinde Trablusşam'a yaklaşık 8 bin göçmenin geldiği ve bu göçmenlerin yukarıda belirttiğimiz üzere yavaş yavaş iç kesimlere doğru sevk edildiği aktarılmıştır. Belgede

---

⁵³² P.R.O., 424/68 Confidential (3602) p.142 No:247'den nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 351-352.

⁵³³ P.R.O., 424/68 Confidential (3602) p.186 No:344'den nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 357.

⁵³⁴ BOA, *Y.A.HUS*, 162/43, H. 08 L. 1296 / M. 17 Eylül 1879. Bkz.; Demirtaş, *a.g.m.*, s. 228.

⁵³⁵ İpek, *a.g.e.*, s. 209.

⁵³⁶ BOA, *A.MKT.MHM*, 483/43, H. 28 Za. 1295/ M. 23 Kasım 1878.

⁵³⁷ İpek, *a.g.e.*, s. 212

yer alan bir başka detay ise, göçmenlerinin vaziyetinin son derece kötü olduğu ve ölüm oranlarının da oldukça yüksek olduğudur.⁵³⁸ İç bölgelere sevklerin devamıyla aynı yıl Temmuz ayına kadar Hama'da yaklaşık 10 bin göçmen iskân edilmiştir.⁵³⁹ Göçmenlerin Hama'ya gelmesiyle birlikte Kaymakam Muhammed Yusuf Bey'in göçmenler için yardım toplama faaliyetine giriştiği de İngiliz arşiv belgelerine yansımıştır.⁵⁴⁰

Deniz yoluyla göç etmek zorunda kalan göçmenlerin yaşadığı sorunlarsa iskân edilecekleri bölgeye ulaşmadan başlıyordu. 1 Mart 1878 tarihinde Kavala'dan hareket eden ve göçmenleri taşıyan Sphinx isimli Avusturya gemisi, yaklaşık 3000 göçmenle Lazkiye'ye doğru yola çıkmıştı. Ancak geminin yolda fırtınaya yakalanması nedeniyle, gemi kaptanı Ivanics'in raporda belirttiğine göre 40 göçmen boğulmuştur.⁵⁴¹ Muhacirlerin bölgeye ulaştıklarında ise yeni bazı sorunlarla karşılaştıkları bilinmektedir. İngiltere'nin Akka konsolosluğu ajanı Finzi'nin Beyrut başkonsolosu Eldridge'ye yazdığı rapora göre Tırnova isimli Avusturya gemisi ile gelen yaklaşık 1200 göçmen, yerel yönetim tarafından karaya çıkarılmamış ve yerel yönetim Şam'da bulunan validen emir gelmesini beklemiştir.⁵⁴²

Savaş kaynaklı göçmenlerin iskân edilmesi Cevdet Paşa'nın Suriye valiliği döneminde uğraştığı önemli sorunlardan biri olmuştu. Rumeli ve Kafkaslar'dan devletin kontrolü kaybettiği alanlardan Anadolu ve Güneydoğu'ya göç akını yaşanıyor ve bu durumun faturası ise halka kesiliyordu. Göçmen sayısının 20 bini aşmasının ardından ihtiyaçların karşılanması konusunda bazı adımlar atılmış ve kayıtlı erkek nüfus başına 4 kuruş ek vergi getirilmişti. Hazineden para harcamak istemeyen Osmanlı Devleti, ihtiyaçların karşılanması için böyle bir yol izlemiştir. Boş arazinin çok olması Suriye'yi göçmenlerin iskân edilmesi için cazip bir bölge haline getiriyordu. Fakat yerli ahalinin göçmenlere yardım etme konusundaki gayreti sınırlı kalıyordu. Cevdet Paşa'yı endişelendiren bir husus ise Çerkez göçmenlerin silah zoruyla halktan erzak almaya çalışması ve bu hareketin aşiretler arasında çatışma

---

⁵³⁸ P.R.O., 424/69 Confidential (3625) p.163 No: 279/1'den nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 404.

⁵³⁹ İpek, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁴⁰ P.R.O., 424/73 Confidential (3752) p.66 No:89/2'den nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 542.

⁵⁴¹ P.R.O., 424/69 Confidential (3625) pp.28-29 No:59/3'ten nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 389-390.

⁵⁴² P.R.O., 424/73 Confidential (3752) pp.67-68 No: 89/3'ten nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 544.

çıkacağı ihtimaliydi.⁵⁴³ Nitekim bölgedeki göçmenler üzerindeki baskıyı artıracak hadiseler de yaşanmaktaydı. İngiltere'nin Trablusşam konsolos vekili Blanche'nin raporuna göre Çerkez göçmenlerin bir Hristiyanı dövdüğü arşiv belgelerine yansımıştır. Buna ek olarak işsiz ve barınaksız göçmenlerin ciddi bir sorun teşkil ettiği de raporlarda yer almıştır.⁵⁴⁴ İngiltere'nin Beyrut başkonsolosu Eldridge'nin İngiliz Dışişleri Bakanı Derby'e yazdığı rapora göre ise yerli halk göçmenleri istemiyordu. Onların barınmaları, beslenmeleri ve iskânları için de vilayet dahilinde yeterince kaynak bulunmamaktadır.⁵⁴⁵ Ancak buna rağmen Selanik ve Kosova gibi Rumeli bölgesinden gelen Çerkez muhacirlerinin geri dönmelerine engel olunması, Selanik'e dönenlerinse eğer mümkünse geri iade edilmeleri istenmiştir.⁵⁴⁶

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında yaşanan Rus baskısı nedeniyle yurtlarını terk etmek zorunda kalan Çerkezlerin yaklaşık 26 bin kadarı Suriye'de iskân edilmiştir. İskânları sırasında daha çok Türkmenlerin bulunduğu Halep, Kuneytra ve Hom gibi bölgelere yerleştirilmişlerdir.⁵⁴⁷ Bu şehirler haricinde örneğin Amman'da Çerkez göçmenlerin yerleştiği şehirde bir canlılığın yaşanmasına sebep oldukları da söylenebilir.⁵⁴⁸ Böylelikle Havran ve Belka'yı da içine alacak şekilde Şam bölgesi mültecilerin yerleştiği imparatorluğun en güney ucu olmuştur diyebiliriz.⁵⁴⁹ Ayrıca Amman özelinde inceleyecek olursak, Bedevilerin uygun olmayan davranışları Çerkez göçmenlerden oluşacak 500 hanelik bir yerleşim yerinin kurulmasıyla engelleneceği de düşünülmüştür.⁵⁵⁰ Anlaşıldığı üzere göçmenlerin bölge üzerindeki etkileri çok farklı alanlara göre olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilebilmektedir. Öte yandan iskân bölgelerinin göçmenler üzerindeki etkisi de önemlidir. Bulunulan coğrafya, alışlagelmiş hayat tarzının değişimi gibi sorunlar muhacirlerin karşılaştığı problemlerden bir tanesidir. Nitekim Suriye ve Yemen bölgelerine iskân edilen muhacirlerden bazılarının bölgeye uyum sağlayamadığı, havasına ve suyuna

---

⁵⁴³ Fettahoğlu, a.g.t., s. 218-219.

⁵⁴⁴ P.R.O., 424/73 Confidential (3752) p. 67 No: 89/2'den nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 543.

⁵⁴⁵ P.R.O., 424/69 Confidential (3625) p.162 No:279'den nakleden Şimşir, *a.g.e.*, s. 403.

⁵⁴⁶ BOA, *A.MKT.MHM.*, 486/82, H. 16 Za. 1298/ M. 10 Ekim 1881.

⁵⁴⁷ Öztürk, a.g.t., s. 27.

⁵⁴⁸ Kudret Büyükçöşkun, "Amman", *TDVİA*, c. 3, İstanbul 1991, s. 73-74.

⁵⁴⁹ Troyansky, a.g.m., s. 607.

⁵⁵⁰ Sahillioğlu, "Amman", s. 176.

alışamadıklarından dolayı farklı bir bölgede iskân edilmeleri talep edildiği de bilinmektedir.⁵⁵¹

Suriye’de yerli unsurlar tarafından pek hoş karşılanmayan göçmenler, Dürzi ve Bedevilerle çatışma halinde yaşamışlardır. Az sayıda olmalarına rağmen bölge ekonomisine ileri seviyedeki ziraat ve hayvancılık teknikleriyle destek olduklarını da söyleyebiliriz.⁵⁵² Suriye’de iskân edilen muhacirler tarım ve hayvancılığa ek olarak farklı alanlarda da istihdam edilmişlerdir. Zaptiye veya memur olarak da vilayette görev yapan muhacirler, mahali milis kuvvetlerine kaydolarak bölgede patlak verme ihtimali olan isyanlara karşı etkili bir güç olmuşlardır. Bu etkinin arka planında dini bir itici gücün olduğunu söylemek mümkündür. Zira henüz yeni kurtuldukları Rus-Hristiyan zulmü sonrasında yerleştikleri yeni yurtlarında aynı dinin unsurları tarafından çıkarılacak bir isyanda hoşgörülü davranmaları beklenemez bir gerçektir. Nitekim bu perspektif gayrimüslim unsurlarınca da fark edilmiş olsa gerek çünkü onları isyandan caydırmayı başarmıştır.⁵⁵³

Sadece ziraat, hayvancılık ve güvenlik gibi alanlarda değil, bunun dışında farklı alanlarda da iş bilen yapan göçmenlerin önemi karşımıza çıkmaktadır. Bağdat valisi Abdurrahman Paşa, bölgede ziraatın yayılması ve gelişmesi için ürünlerin uzak bölgelere gönderilmesinin önemine vurgu yapmış ve bunun için de gerekli ulaşım yollarının yapılması gerektiğini belirtmiştir. Anadolu ve Rumeli’de örnekleri olan dört tekerlekli araçların bazı numunelerinin yapılıp halk teşvik edilmeye çalışılsa da başarı gösterilememiştir. Bunun üzerine Paşa, bu tür arabaların inşasını ve imalatını bilen Rumeli muhacirlerinde ustalar talep etmiştir. Eğer gerçekleşirse nakliyatla son derece iş göreceğini belirtmiştir.⁵⁵⁴ Göçmenlerin sadece bölge ekonomisine değil, bölgedeki nüfus dengesi üzerinde de etkili olduğunu söylemek mümkündür. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Rumeli ve Kafkaslar’dan göç eden muhacirlerin Musul’da Süleymaniye sancağı gibi İran sınırındaki yerleşim yerlerinde iskân edildiği

---

⁵⁵¹ BOA, *DH.MKT.*, 1325/23, H. 11 Za 1295 / M. 6 Kasım 1878.

⁵⁵² Öztürk, a.g.t., s. 27.

⁵⁵³ İpek, a.g.e., s. 214.

⁵⁵⁴ Mercan, a.g.t., s. 24.

de bilinmektedir. Hut'a göre bu durum İran'ın Şii propagandalarına karşı alınmış bir tedbir olarak değerlendirilebilir.⁵⁵⁵

1878 yılı Eylül ayında Trakya ve Anadolu'da muhacirlerin iskân edileceği alanların daralması üzerine bazı muhacirler İstanbul'da açıkta kalmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, Trablusgarp'ta muhacirlerin iskân edilmesini gündeme getirmiştir. Böylelikle hem muhacirleri iskân edecek yeni bir bölge bulmuş olacak hem de vilayet dahilindeki metruk arazileri işlenir hale getirebilecektir. Harekete geçen Dahiliye Nezareti 25 Eylül 1878 tarihinde vilayete yazdığı yazıda muhacirlerin iskân edilebileceği yerlerin tespit edilmesini istemiştir. Vilayetten gelen cevapta ise Bingazi ve Derne civarında yaklaşık 10 bin muhacirin iskân edilebileceği alanın olduğu belirtilmiştir. Bölgenin uzaklığı ve masrafların yüksek olacağı düşüncesiyle 1891 yılına kadar büyük muhacir grupları buraya gönderilmemiştir. Trablusgarp'a büyük muhacir sevki ancak 1891 yılında gerçekleşmiştir. Rumeli ve Tatar muhacirlerinden oluşan kabile İdare-i Mahsusa'ya ait vapurlarla bölgeye gönderilmiştir. 1891 yılında yeni bir muhacir sevki konusu gündeme gelmiş, yaklaşık 1.000 hanelik bir grubun iskân edilmesi için Salim Efendi riyasetinde bir komisyonun Bingazi'ye giderek tespitlerde bulunması kararlaştırılmıştır. Ancak teşebbüslere rağmen Trablusgarp'ta büyük muhacir gruplarının yerleştirilip yerleştirilmediği tespit edilememiştir.⁵⁵⁶

Bakıldığı zaman gelen muhacirlerin öncelikli olarak Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde iskân edildikleri görülmektedir. Buna karşın Suriye ve Halep gibi Arap nüfusun yoğunlukta olduğu bazı vilayetlerde de muhacirlerin iskân edildiği görülmektedir.⁵⁵⁷ İstanbul, Selanik ve Varna'da bulunan ve sayıları yaklaşık 200 bini bulan muhacirlerin yaklaşık 150 bin kadarının Halep, Şam, Adana, Sivas, Ankara, Samsun, Cezayir-i Bahr-ı Sefid ve Diyarbakır'a sevk edilmelerine dair çalışmalar yapılmış ve sevkleri için 4 vapur görevlendirilmiştir. Nitekim bu muhacirlerden hane olarak yaklaşık 15 bin, nüfus olarak yaklaşık 75 bin kadarının Arap vilayetleri olarak nitelendirdiğimiz Halep, Şam ve Zor sancağında iskân edilmeleri düşünülmüştür.

---

⁵⁵⁵ Hut, a.g.t., s. 341.

⁵⁵⁶ İpek, a.g.e., s. 210.

⁵⁵⁷ Ahmet Gündüz, "Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması ve Osmanlı Devletine Yapılan Türk Göçleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 161 (2006), s. 80.

Fakat bu rakamlarda muhacirin tam olarak bölgeye yerleşip yerleşmediğini kesin ifade etmek güçtür.⁵⁵⁸

1893 yılında hazırlanan bir cetvele göre ne kadar muhacirin nerede iskân edildiğine dair bir bilgiye sahip olabiliriz.

Tablo 2: 1893 Yılına Ait İskân Edilen Muhacir Sayısına Dair Bir Cetvel⁵⁵⁹

Vilayet / Liva	Sevk Edilen	İskan Edilen	İskân Edilmekte Olan
Beyrut	2.816	2.542	274
Suriye	10.859	10.789	70
Halep	1.556	1.556	0

Burada uygulanan yöntemi stratejik bir hamle olarak değerlendirmek de mümkündür. Çünkü Osmanlı Devleti muhacirleri kabul ederken ve iskân ederken, insani duyguların yanı sıra gelen muhacirlerin topluma uyuşması ve geldiği bölgedeki düzene ayak uydurulabilmesini de göz önünde bulundurmaktadır. Gelen muhacirlerin yurtlarından olması, onların devlete olan bağlılığının artmasına sebep olabilir ve böylelikle iskân edildikleri bölgede varsa eğer devlet otoritesini hiçe sayan gruplara birer örnek teşkil edebilirlerdi. Bu düşünceyle muhacirlerin bir kısmının konar-göçerlerin yaşadığı ve isyanların görüldüğü bazı Arap vilayetlerinde iskân edilmesi bu şekilde açıklanabilir.⁵⁶⁰

1877-1878 Harbi sonrasında Osmanlı topraklarında Bulgaristan ve Romanya devletlerinin teşkil edilmesi, “Büyük Balkan Göçü” adı verilen olayın yaşanmasına neden olmuştur. Yaklaşık 1,5 milyon kişi bu topraklardan Osmanlı Devleti’ne göç etmiş ve göç sırasında yaklaşık 300 bin kişi hayatını kaybetmiştir. İlerleyen yıllarda da göçler devam etmiştir.⁵⁶¹ Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, verilen nüfus verilerinde hata paylarının olduğu bir gerçektir. Zira nüfus sayımlarında ve akabinde yapılan tablolarda kaydedilmeyen kişilerin olduğu Karpat tarafından belirtilmektedir.

⁵⁵⁸ Erdem, *a.g.e.*, s. 122-123.

⁵⁵⁹ BOA, *Y.A.HUS.*, 277/136, H. 29 Z. 1310 / M. 14 Haziran 1893.

⁵⁶⁰ Gündüz, *a.g.m.*, s. 80.

⁵⁶¹ İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, İstanbul 2008, s. 151.

Ona göre kısmen gelişmiş bölgelerde yaşayan unsurlar için verilen bilgilerde hata payları düşüktür. Sayımın tamamlanmış olduğu bölgelerde dahi kayıtlara yansımayan unsurlar olduğu görülmektedir. Özellikle göçmen aşiretler sayılmamış ve liderlerinin verdikleri bilgiler neticesinde tahmine dayalı bir yol izlenmiştir.⁵⁶²

3.2.3. Yahudi Göçü Meselesi

Yahudi meselesi etraflıca incelendiğinde görülmektedir ki arka planda yaşanan gelişmelere de değinmek gerekmektedir. Fransız İhtilali'ne değin İslam coğrafyası haricinde yaşayan Yahudiler, gittikleri her ülkede dışlanmış ve genel bir nefretle karşı karşıya kalmışlardır. Hayatlarını da buna uygun olarak şekillendirmişlerdir. Almanya'da bir Alman, Fransa'da bir Fransız gibi yaşayarak varlıklarını korumaya çalışmışlardır. Zamanla maddi açıdan güçlü hale gelmeleriyle de Batı dünyasında söz sahibi olmaya başlamışlardır.⁵⁶³ 19. yüzyılda kendini gösteren ırkçı hareketlenmeler de Avrupa dünyasında Yahudi varlığını tehdit eder hale gelmiştir. ırkçı hareketlerin görüldüğü Fransa, Rusya ve Almanya gibi ülkelerde Pan-Germenizm ve Pan-Slavizm gibi ırk üstünlüğünü ön planda tutan yapılaşmalar oluşmuştur. Bu düşünce beraberinde "üstün ırk" fikrini gündeme getirmiş ve ırklarının kirletilmemesi düşüncesinden hareketle diğer milletlerin kendi milletleri içerisinde asimile olmalarına dahi karşı gelmişlerdir. Bunun bir sonucu da Avrupa'da yaşayan Yahudi azınlığının kendi milletleri içerisinde asimile olmasına karşı çıkılması olmuştur. Ünlü Alman milliyetçisi Julius Langbehn bu konuyu bir benzetme yaparak açıklamış ve "*Bir erik elmaya dönüşmeyeceğine göre bir Yahudi de hiçbir zaman bir Alman olamayacaktır.*" demiştir. Ayrıca maddi anlamda güce kavuşan ve Avrupa ülkelerinde elde ettikleri idarî ve sosyal pozisyonlar da Yahudilere karşı olan düşmanlığı artıran bir başka faktör olarak gelişmiştir. Sanatta, ticarete ve üretimde ön plana çıkan Yahudiler, buhranlardan ve krizlerden geçen Hristiyan burjuvazisinin hedefi haline gelmiştir.⁵⁶⁴ 1870 yılında yaşanan ekonomik krizde, halkın tepkilerini siyasî iktidardan çekerek üzerine çekecek unsur bu nedenle Yahudiler olmuştur. Yahudilere karşı olan

⁵⁶² Karpat, "Nüfus", s. 105-106.

⁵⁶³ Kevser Topkar, *Osmanlı Filistini'nde Alman Kolonileri (1869-1917)*, İstanbul 2015, s. 36.

⁵⁶⁴ Süleyman Kocabaş, *Vaat Edilmiş Toprak Filistin İçin Mücadele; Türkiye ve Siyonizm*, İstanbul 1994, s. 113-114.

karşıtlığın bir diğer sebebi de dinsel kökenlidir çünkü Hristiyanlığa göre Yahudiler Hz. İsa'yı tanımamışlar ve Hz. İsa'nın çarmıha gerdirilmesine sebep olmuşlardır.⁵⁶⁵

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Dünya üzerindeki Yahudi nüfusun büyük çoğunluğu Doğu Avrupa'da sıkışmış durumdadır. Yaklaşık 5 milyon Yahudi nüfusun bulunduğu Doğu Avrupa'da en çok Yahudi nüfusu 3,5 milyonla Rusya'da bulunuyordu. Açıkçası durumları da pek iç açıcı değildi. Hayat şartları da oldukça ağırlaşmıştı.⁵⁶⁶ Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da da anti-semitizm görülüyordu. Anti-semitizm Rusya'da daha çok dinsel bir temele dayanıyordu. Ayrıca madalyonun diğer yüzünde Pan-Slavizm akımı da etkilidir. Çünkü Rusların benimsediği bu akım, imparatorluk bünyesindeki tüm azınlıklar için geçerliydi. Ancak Yahudiler dinsel sebeplerden ötürü halkla kolay bir şekilde karışamıyorlar ve bu nedenle de yönetim tarafından tepki çekiyorlardı. Bunun yanı sıra Çar ve taraftarlarına göre Yahudiler, fikirleri ve kadrolarıyla birlikte Rusya'da sosyalizmin gelişmesine neden oluyorlardı.⁵⁶⁷

Batı dünyasında bunlar yaşanırken Osmanlı Devleti'nde anti-semitizme dair bir emare yoktur. Osmanlı Devleti, 1870'li yıllarda hâlâ Osmanlı toprağı dahilinde bulunan Romanya'da başlayan Yahudi karşıtı gösterilerde Yahudilerden yana tavır takınmıştır. Sadrazam tarafından gönderilen yazıyla gösterilerin son bulması ve Yahudilerin himayesi istenmiştir.⁵⁶⁸ Yahudiler Hristiyan dünyasında karşılaştıkları eziyet ve kısımlarla Osmanlı topraklarında karşılaşmamışlardır diyebiliriz.⁵⁶⁹ Nitekim Avrupa'da gelişen ırkçı söylemler, yerini Yahudi aleyhtarlığına ve Avrupa için halledilmesi gereken bir Yahudi meselesine bırakmıştır. Çözülmesi gereken bu mesele için asimilasyon, soykırım ve sürgün gibi unsurlar düşünülmüşse de en uygun olarak toplu bir şekilde sürgün edilmelerinde karar kılınmıştır. Uganda ve Filistin iki seçenek olarak Yahudilerin karşısına çıkmıştır. Ancak Yahudilerin Uganda'yı istememeleri üzerine tek seçenek olarak Filistin kalmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin çökeceğini düşünen Avrupalı devletler de onun arkasında bırakacağı bir toprak parçasında

---

⁵⁶⁵ Mim Kemal Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul 1991, s. 27.

⁵⁶⁶ Kocabaş, "Filistin", s. 115.

⁵⁶⁷ Öke, *a.g.e.*, s. 32.

⁵⁶⁸ Kocabaş, *a.g.e.*, s. 114.

⁵⁶⁹ Topkar, *a.g.e.*, s. 31.

Yahudilerin yaşamasını uygun buluyorlardı ve önemli bir engel de görmüyorlardı.⁵⁷⁰ Böylelikle bir Avrupa meselesi olan Yahudiler artık 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti için de önemli bir iç ve dış mesele halini almıştır. Avrupa’da ekonomik olarak ön plana çıkan Yahudiler (Rothschild, Goldsmith, Warburg, Lehman, Speyer) aynı zamanda Siyonizm’in de hedefi olan Filistin’de bir Yahudi devleti kurma hedefine hizmet etmişlerdir. Theodore Herzl tarafından siyasî bir nitelik kazanan Siyonizm, zaman içinde tüm Yahudiler içinde kabul alan bir fikir haline gelmiştir. Böylelikle Yahudi meselesi Avrupa’daki Yahudi karşıtlığı, Yahudilerin ekonomik gücü ve Siyonizm’in siyasal bir boyut kazanmasıyla Osmanlı Devleti’ni doğrudan etkileyen bir mesele halini almıştır. Herzl, bu fikri hayata geçirmek için iki unsura ihtiyaç duyuyordu. İlki, nitelikli Yahudiler, ikincisi ise önemli finansal destek. Nitelikli Yahudi ihtiyacı Herzl etrafında toplananlarla, finans desteği ise Avrupalı Yahudiler vasıtasıyla karşılanmıştır. Ardından Yahudileri Filistin’de buluşturmaya yönelik yoğun propaganda faaliyetleri kendisini göstermiş ve Osmanlı Devleti’ne Yahudi göçü başlamıştır.⁵⁷¹ Aslında 19. yüzyılda Rusya’da baskı gören birçok Yahudi, Osmanlı Devleti’ne göç etmişti. Yani 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde de Osmanlı topraklarına Yahudi göçü yaşanmıştı. Aynı yüzyılın son çeyreğine dek Osmanlı Devleti açısından Yahudi kaynaklı bir Filistin sorunu da görünmüyordu. Çünkü Osmanlı topraklarında bulunan Yahudiler, bir bölgede yoğunluk oluşturamadıkları ve ayrılıkçı hareketlerde bulunmadıkları için devletle aralarında ciddi bir sorun yaşanmamıştır. Ancak bu durum 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında değişmiştir. Filistin’e yerleşmek konusunda ısrarlı bir tavır sergileyen Yahudilerin sayısının giderek artması tam da bu döneme rastlamaktadır.⁵⁷² Zira Osmanlı-Rus Harbi’nde Yahudiler de Müslümanların kaderini paylaşmışlar ve kıyımdan geçirilmişlerdir. Bulgar şehirlerinden gelen İngiliz raporlarına göre Yahudilerin kıyımdan geçirildiği, evlerinin yakılıp yıkıldığı ve yağmalandığı, hayatta kalan Yahudilerin de göç etmek zorunda kaldığı belirtilmiştir. Göçleri sırasında da Çerkez çetelerinin korumasından faydalanan Yahudiler, bu nedenle Çerkezlere karşı minnet

⁵⁷⁰ Bayram Kodaman-Nedim İpek, “Yahudilerin Filistin’e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid’e 1879’da Sunulan Layiha”, *Belleten*, c. 57, Sayı: 219 (1993), s. 566.

⁵⁷¹ Taner Aslan, “II. Abdülhamid Döneminde Filistin’e Yapılan Yahudi Göçleri ve Alınan Tedbirler”, *Osmanlı’dan Günümüze Filistin Sempozyumu 28-29 Kasım 2013*, Ankara 2014, s. 243.

⁵⁷² Ş. Tufan Buzpınar, Filistin’e Yahudi Göçü (1878-1908), *Devr-i Hamid*, Kayseri 2011, s. 192.

beslemişlerdir.⁵⁷³ Harp boyunca Yahudiler, Bulgarlardan o zamana kadar görmedikleri derecede şiddete tanık olmuşlardı. Rus birliklerinin bir şehre yaklaştığının görülmesiyle birlikte o şehirde Yahudilere ve Müslümanlara karşı zulüm başlıyordu.⁵⁷⁴

Sultan II. Abdülhamid ise Yahudi göçmenlerin iskânı ile bizzat ilgilenmiş ve projeler geliştirmiştir. Ancak Siyonizm söz konusu olduğunda taviz vermekten kaçınılmıştır. Bunda en büyük etken, milliyetçilik akımının tesiriyle yeni bir ayrılıkçı hareketin ortaya çıkmasından endişe duyulmasıdır.⁵⁷⁵ Avrupa’da Yahudiler ve Filistin ile ilgilenen ciddi bir kısım ise, 1870’li yıllarda ekonomik olarak sıkıntı yaşayan Osmanlı Devleti’ne kredi sağlandığı takdirde Filistin’e Yahudilerin göç etmesine izin vereceğini düşünüyorlardı.⁵⁷⁶ Örneğin İngiltere’de Edward Cazalet, *The Eastern Question* adıyla 1878 yılında Londra’da yayımladığı makalesinde İngiltere hamiliğinde Filistin’de bir Yahudi devleti kurulması fikrini ortaya atmıştır. Yine bir başka Avrupa devleti olan Macaristan’da da, parlamentoda gerçekleşen bir görüşme sırasında Filistin’in Yahudi göçüne açılması ve Osmanlı Devleti’ne bağlı müstakil bir vilayet yahut bağımsız bir Yahudi devletinin kurulması fikri belirtilmiştir. Bu gibi örneklerin yaşanıyor olması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında toplanan Berlin Kongresi’nde de Filistin’e Yahudi göçünün sağlanması için girişimlerin gerçekleşmesine neden olmuştur. Ancak bu konu Berlin Kongresi’nde gündeme alınmamıştır. Konuya ilişkin ilk ciddi girişim, Laurance Oliphant tarafından gerçekleştirilmiştir. Filistin tarihi ve kültürü üzerine araştırmalar yapan *Palestine Exploration Fund*’da yüklü miktarda nakit para olduğunu öğrenen Oliphant, bu paralarla Filistin Kalkınma Şirketi kurmayı ve kurulan bu şirketle Filistin’de bulunan boş arazilere Yahudilerin yerleştirilmesini planlamıştır. Ayrıca bu Yahudilerden de Avrupa’nın ihtiyacı olan ürünleri yetiştirmelerini isteyerek hem ihtiyaçlarını karşılayacak hem de Yahudileri İngiliz himayesine alacaktır. Bu fikirden ilk olarak Yahudi asıllı İngiliz Başbakanı Disraeli’ye bahseder ve akabinde fikirlerini yazılı olarak Dışişleri Bakanı Salisbury’e verir. Kısa süre içerisinde beklemediği kadar ilgi

---

⁵⁷³ Paşaoğlu, a.g.m., s. 356.

⁵⁷⁴ Erol Haker, *93 Harbi; Tuna’da Son Osmanlı Yahudileri*, İstanbul 2011, s. 189.

⁵⁷⁵ Mim Kemal Öke, Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914), *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 6, Sayı:1 (2006), s. 264.

⁵⁷⁶ Buzpınar, “Yahudi”, s. 192.

gören projesi için satın alınacak arazinin tespiti için yola çıkan Oliphant, 1879 yılı Mart ayında Beyrut'a ulaşmıştır. Suriye ve Filistin topraklarında arazi tespitine çıkan Oliphant, önce Şeria Irmağı'nın batı yakasını inceler fakat uygun bölge bulamayınca nehrin doğu yakasına geçer. Belka, Aclun ve Kerek kazalarının boş arazilerini inceleyen Oliphant, nihayetinde Belka'ya bağlı bir araziye karar vermiştir. Oldukça zengin bir arazi olduğunu ve birçok ürünün yetiştirilebileceğini belirtmiş, insan gücünün açısından da bölgenin elverişli olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁷⁷ Taner Aslan da arşiv belgelerine dayanarak (kesin olmamakla birlikte) Filistin'e yapılan ilk Yahudi göçünün H. 1297 yılında Belka sancağına gerçekleştiğini aktarmıştır.⁵⁷⁸ Tespitlerinin ardından Beyrut'tan İstanbul'a hareket eden Oliphant, 1879 yılı Mayıs veya Haziran ayında, hazırladığı planı Sultan II. Abdülhamid'e sunmuştur.⁵⁷⁹ Plana göre malî anlamda zor durumda olan Osmanlı Devleti, para karşılığında Filistin topraklarını Yahudilere satacak ve böylelikle zor durumdan kurtulabilecektir. Aynı zamanda Filistin'e yerleşen Yahudiler, bölgenin imarında ve zenginleşmesinde pay sahibi olacaklardır. Belka sancağında bulunduğu araziye Yahudileri yerleştirmeyi planlayan Oliphant, bölge güvenliğini de Yahudilerin sağlayacağı bir çeşit özerklik talep etmiştir.⁵⁸⁰ Ancak bu durumun taşıdığı bazı riskleri de değerlendirmek gerekmektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından özellikle Suriye bölgesinde kendini gösteren ayrılıkçı hareketlerin yaşandığı sırada, yine aynı bölgede Yahudilere bir çeşit özerklik verilmesi yerel halk tarafından hiç hoş karşılanmayabilirdi. Nitekim Oliphant'ın bu talebi, Sultan II. Abdülhamid'den önce Meclis-i Hâss-ı Vükela tarafından sakıncalı bulunmuştur ve yine son kararın Sultan II. Abdülhamid'e bırakıldığı arşiv belgesinde belirtilmiştir.⁵⁸¹ 17 Mayıs 1880 tarihinde ise Sultan II. Abdülhamid, kendisine sunulan talebin sakıncalı olduğunu onaylamış ve Yahudilerin Filistin'e göç etmelerinin önü kapatılmıştır.⁵⁸² Hatta Oliphant'ın Sultan tarafından İstanbul'a girişinin yasaklandığı ve ülke dışına sürüldüğü bilinmektedir.⁵⁸³

---

⁵⁷⁷ Buzpınar, "Yahudi", s. 194-195.

⁵⁷⁸ Aslan, a.g.m., s. 243.

⁵⁷⁹ Buzpınar, "Yahudi", s. 196.

⁵⁸⁰ Vahdettin Engin, *Pazarlık*, İstanbul 2010, s. 22.

⁵⁸¹ BOA, *Y.A.RES.*, 5/58, H. 29 Ca. 1297 / M. 9 Mayıs 1880.

⁵⁸² Engin, *a.g.e.*, s. 22.

⁵⁸³ Refik Şakir en-Nedşe, *Sultan II. Abdülhamid ve Filistin (Çev. Necmettin Gevri)*, İstanbul 2004, s. 117.

Tablo 3: Yıllara Göre Kudüs'te Nüfus.⁵⁸⁴

Yıl	Müslüman	Hristiyan	Yahudi
1800	4.000	2.750	2.000
1835	4.500	3.250	3.000
1840	4.650	3.350	3.000
1850	5.350	3.650	6.000
1860	6.000	4.000	8.000
1870	6.500	4.500	11.000
1880	8.000	6.000	17.000
1890	9.000	8.000	25.000

Tabloda da görüldüğü üzere 10 yıllık zaman aralıklarında Kudüs'teki Yahudi nüfusunun artışı dikkat çekmektedir. Bu artış üzerinde duracak olursak, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin kırılma noktası teşkil ettiğini belirtmek mümkün olacaktır.

Ancak bu verilere rağmen, 1881-1882 yıllarında Osmanlı genel nüfus sayımı verileri dikkate alındığında Kudüs sancağındaki Yahudi nüfusun yukarıdaki tablodan farklı olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin aldığı tüm tedbirlere rağmen, bölgeye gerçekleşen göçleri engelleyemediğini söylemek mümkündür. Bu artışın nüfus kayıtlarına yansımamış olduğu da göze çarpmaktadır. Bunun nedeni ise Işıl Işık Bostancı tarafından göç eden Yahudilerin Osmanlı Devleti tâbiyeti altında olmamaları ve kaçak olarak yerleşmeleriyle açıklanmıştır.⁵⁸⁵

Tablo 4: 1881-1882 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Kudüs sancağındaki Yahudi Nüfus⁵⁸⁶

Erkek	Kadın	Toplam
4.117	3.993	8.110

Osmanlı toprağına Yahudi göçlerinin dönüm noktalarından bir tanesi de 1881 yılında Çar II. Aleksandre'nin öldürülmesi ve bu olayın Yahudilerle bağdaştırılmasıdır. Çar'ın ölümünün ardından Rusya'da artan anti-semitizm ve saldırılar, Yahudilerin Rusya'dan kitleler halinde göç etmesine neden olmuştur. Bu kitlesel göçler, aliyah olarak isimlendirilmiştir. Bu göçlerin ilk dalgası 1881-1891

⁵⁸⁴ K.J. Asali, *Jerusalem in History*, Essex 1989, s. 231.

⁵⁸⁵ Işıl Işık Bostancı, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Filistin Bölgesinin Demografik Yapısı", *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu 28-29 Kasım 2013*, Ankara 2014, s. 161.

⁵⁸⁶ Bostancı, a.g.m., s. 160.

yılları arasında gerçekleşmiş olup, yaklaşık 5 bin Yahudi'nin Filistin'e göç etmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁸⁷ Yahudiler üzerinde gerçekleştirilen katliamlar, daha sonra Siyonizm'e çağrışımlarda bulunacak kitabıyla kendisini gösteren Leo Pinsker'in Yahudilerin geleceği ile ilgilenmesine neden olmuştur. Yahudilerin devlet kuracağı bir arazi arayışına girişen Pinsker, Amerika'da veya Filistin'de olabileceğini düşünmüş ve sonunda Filistin'de bir devletin kurulabileceğine karar vermiştir. Yazdığı kitabı özellikle Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudiler üzerinde oldukça etkili oldu. İlerleyen süreçte ise Odessa'da "*Sion Aşıkları*" adını verdiği ve başkanlığını kendisinin yaptığı cemiyeti kurdu.⁵⁸⁸ Amacı Yahudilerin Filistin ve Kudüs çevresine yerleşmelerini sağlamak olan bu dernekle birlikte Siyonizm'in de ilk adımlarını atmış oldular.⁵⁸⁹

Yahudilerin bölgeye göçü Osmanlı Devleti tarafında, Müslüman olmayan bu azınlık gruba Avrupalı devletlerden birinin yardım veya koruma bahanesiyle bölgeye müdahalesine imkân sağlayacağı endişesi doğurmuştur. Kudüs ve civarını Yahudilere açmak II. Abdülhamid açısından pek uygun bir hamle olarak da değerlendirilmiyor ve Yahudi göçü meselesi yerli tüccarlar ve Arap ahali tarafından da endişeyle takip ediliyordu. Tüm bunlar göz önüne alındığında Kasım 1881 itibariyle Osmanlı Devleti'nin Yahudilerin Filistin ve civarına yerleşimiyle ilgili kısıtlayıcı nitelikte ilk tedbirleri aldığını söyleyebiliriz.⁵⁹⁰ Yahudilerse bu durumda bölgeye yakın sancak ve vilayetlere yerleşmeyi düşünmüşlerdir. Yahudilerin Filistin topraklarına yerleşmesini önlemek amacıyla bazı kararlar alındığı bilinmektedir. Bu kararlar;

- *Bâbîâlî'nin izni olmaksızın Yahudi göçmenlerin kabul edilmemesi,*
- *Suriye vilayeti limanlarına izinsiz bir şekilde gelen vapurların yolcuları indirmeden geri gönderilmesi,*
- *Akka'ya gelenlerin farklı bölgelere gönderilmesi,*
- *Bâbîâlî'nin izni olmadan hiç kimsenin Osmanlı tâbiyetine kabul edilmemesi,*
- *Mirî arazilerin ecnebilere veya tâbiyeti tasdik edilmemiş kişilere satılmaması,*

---

⁵⁸⁷ Topkar, *a.g.e.*, s. 36. Bkz.; İlk göç dalgasında yaklaşık 134 bin Yahudi Amerika'ya, 15 bin Yahudi diğer ülkelere göç etmiştir. Filistin'e göç eden 5 bin kişilik grup bu 15 bin kişilik gruba dahildir. 1881 yılında Filistin'deki Yahudi nüfus yaklaşık 40 bin civarındadır.

⁵⁸⁸ Kocabaş, *a.g.e.*, s. 119-121.

⁵⁸⁹ Engin, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁹⁰ Robert Mantran, *Historie De L'Empire Ottoman*, Lille 1989, s. 547.

- *Bu hususlara uymayan Defter-i Hakanî memurlarının mesul tutulması,*

şeklindedir.

Nihayetinde bu kararlar vilayetlere tebliğ edilmiştir. Bu kararlarla Filistin'e gitmesi yasaklanan Yahudiler, başka yollar aramışlar ve Hac bahanesi ile Filistin'e gitmeye çalışmışlardır. Hacı olarak Filistin'e girenlerse daha sonra izlerini kaybettirmişlerdir. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti bazı önlemler almaya çalışmıştır. Osmanlı temsilciliklerinde pasaportlarını vizelettirmeyenler, Hac yapmak üzere gitse bile Filistin'e alınmayacaktır. Ayrıca bu hacı adaylarından dönüşte iade edilmek üzere yüklü miktarda bir depozito da alınmıştır. Ancak bu tedbirlere rağmen Yahudilerin bölgeye gelmesi önlenememiştir. Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine konunun Meclis-i Vükela'da tartışılması sonucunda hacı adaylarının üç aydan fazla kalmaları halinde mahalli otorite tarafından bölge dışına çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bir şekilde izini kaybettiren Yahudilerse yerli ahaliye değerinden fazla miktarda para vererek araziler satın almaya başlamışlardır. Kanunlara göre Yahudilerin arazi satın almasını engelleyen bir unsur da yoktu. Bunun da farkedilmesinin ardından 1883 yılında alınan bir kararla ecnebi uyruklu Yahudilerin emlak satın almaları yasaklanmıştır. Ancak yine de Yahudilerin Filistin'e yerleşmeleri önlenemiyordu. Burada üzerinde durulması gereken nokta, Osmanlı Devleti'nin Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerini yasaklayarak Yahudi düşmanlığı yapmadığıdır.⁵⁹¹

Filistin bölgesinin sancaklarıyla birlikte genel nüfus verilerine baktığımız takdirde Yahudi göçünün etkisi daha da dikkat çeker hale gelmektedir. Bu anlamda ön plana çıkan bir başka bölge ise Akka olmuştur. Artan Yahudi göçü sonrasında Osmanlı Devleti, bölgeye göçü yasaklamıştı. Ancak sadece üç aylık süreyle Yahudilerin dini olarak kutsal saydığı bölgelere girmelerine izin veriliyordu. Yahudiler ise bu topraklara girebilmek için çeşitli yollara başvuruyorlardı. Bunun akabinde sadece Akka'ya 1885 yılında yaklaşık 700 Yahudi göçmenin yerleştiği bilinmektedir. Özellikle de yerleşmeleri esnasında Safed ve Taberiye kazalarının ön planda tutulduğunu söylemek mümkündür.⁵⁹²

⁵⁹¹ Kodaman-İpek, a.g.m., s. 572-573.

⁵⁹² Ali İhsan Aydın, *Osmanlı Filistininde Bir Sancak Akka*, İstanbul 2016, s. 100.

Tablo 5: Safed ve Taberiye Kazalarının Yıllara Göre Yahudi Nüfusu

Yıllar	Safed	Taberiye
1884-1886 ⁵⁹³	193	799
1892-1893 ⁵⁹⁴	5.214	2.282

Nitekim yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere on yıldan kısa bir süre zarfında iki kazada da Yahudi nüfusunda gözle görülür bir artış yaşanmıştır.

Bunun yanı sıra Justin McCarthy'nin araştırmalarına göz attığımızda aşağıdaki tabloda göreceğimiz rakamlar gözümüze çarpmaktadır;

Tablo 6: Yıllara ve Sancaklara Göre Filistin Bölgesi Yahudi Nüfusu

Yıllar	Kudüs Sancağı ⁵⁹⁵	Nablus Sancağı ⁵⁹⁶	Akka Sancağı ⁵⁹⁷	Filistin Geneli ⁵⁹⁸
1877-1878	6.529	380	7.033	13.942
1878-1879	6.760	376	7.061	14.197
1879-1880	7.000	371	7.089	14.460
1880-1881	7.247	367	7.117	14.731
1881-1882	7.504	362	7.145	15.011
1882-1883	7.769	358	7.173	15.300
1883-1884	8.044	353	7.202	15.599
1884-1885	8.329	349	7.230	15.908

Bu tabloda net bir şekilde Yahudi nüfusun artışı görülmektedir. Bunun dışında 1870-71 yılı Kudüs kazası nüfusuna baktığımız zaman Yahudilerin toplam 630 hane sayısına sahip olduğu görülmektedir. Bu rakamı Ömer Lütfi Barkan'ın kabul ettiği 5 katsayısı ile hesapladığımızda karşımıza 3.150 sayısı çıkmaktadır. Bu sayı bize Yahudi nüfusunun toplam Kudüs kazasının nüfusuna oranının %6.5 olduğunu ifade

⁵⁹³ Aydın, "Filistin", s. 70.

⁵⁹⁴ *Salname-i Vilayet-i Beyrut*, H. 1310, s. 469.

⁵⁹⁵ Justin McCarthy, *The Population of Palestine*, New York 1990, s. 7.

⁵⁹⁶ McCarthy, "Palestine", s. 9.

⁵⁹⁷ McCarthy, "Palestine", s. 8.

⁵⁹⁸ McCarthy, "Palestine", s. 10.

etmektedir. Fakat 1885-86 yılına ait veriler Yahudi nüfusun Kudüs kazasının toplam nüfusuna oranının %8.77 olduğunu göstermektedir.⁵⁹⁹

Sözün özü Yahudi göçünün Osmanlı topraklarına başlamasıyla birlikte belirlenen politika, Yahudilerin Filistin bölgesine özgür bir şekilde yerleşmelerine mani olmaktadır. Bu konuda ciddi çabalar da sarf edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bunu yapmasındaki amaç, kutsal olarak değere sahip olan Filistin'in ve bölge genelinin dengesini bozmamaktır. Bu davranışın altında Yahudi düşmanlığı aramak oldukça yersizdir. Çünkü Avrupa zulmünden kaçan Yahudilere yine Osmanlı Devleti kapılarını açmıştır. Bu politikadaki amaç sosyal dengeyi korumaktır diyebiliriz. Ancak göçe karşı getirilen yasaklamalar ve bu yasakların pratikte uygulanamıyor oluşu nedeniyle Osmanlı Devleti'nin politikasının başarısız olduğunu söylemek mümkündür. Başarısızlığın altında yabancı devletlerin ve bazı yerel Arapların müdahalelerinin de etkisi olduğu görülmektedir.⁶⁰⁰

---

⁵⁹⁹ Amad Alden Dhier, *19. Yüzyılda İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılda Başlarında Filistinde Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 67-68.

⁶⁰⁰ Feyza Betül Köse, "Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı, *Belgü*, c.1, Sayı:1 (2015) s.181.

SONUÇ

Bu çalışmada 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Arap vilayetlerine etkisi incelenmiştir. Osmanlı Devleti genelinde oldukça önemli değişimlere ve sonuçlara sebebiyet veren bu harbin etkisi doğal olarak Arap vilayetlerinde de hissedilmiştir.

Arap vilayetlerinin bu harp karşısında verdiği reaksiyon, araştırmamızın asıl amacını ihtiva etmektedir. Bu bağlamda idarî, askeri, malî, mülkî ve sosyo-ekonomik anlamda Arap vilayetleri üzerinde oluşan etkiler titizlikle incelenmiştir. Bazı Arap vilayetleri üzerinde konumuza ışık tutacak çalışmaların sayıca az olması bize yeni çalışma alanları konusunda fikir vermiştir. Yapılan çalışmalarınsa büyük çoğunluğunun Suriye vilayeti üzerine yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Harbin etkileri göz önünde bulundurulduğunda ise en çok etkilenen vilayetin Suriye olduğu görülmüştür. Bunda en büyük etken doğal olarak Suriye'nin ulaşım açısından limanlara sahip oluşu ve konum anlamında İstanbul'a yakın olmasıdır. Ayrıca Kudüs gibi üç din açısından kutsal sayılan bir şehrin Bilad-ı Şam sınırlarında olması da etkili bir faktördür. İdari anlamda yaşanan değişiklikler, savaş sonrası oluşan otorite bozukluğunun bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda Musul ve Beyrut gibi vilayetlerin teşkili tezimizde ulaştığımız önemli sonuçlardandır.

Harp ardından şüphesiz Avrupalı devletlerin Osmanlı toprakları üzerine düşünceleri de değişmiş ve bunun yansımaları araştırmamız sonucunda Arap vilayetlerinde görülmüştür. Bu değişim gerek fikri gerekse sosyal anlamda Osmanlı tebaası üzerinde etkili olmuştur. Harbin bitimiyle birlikte etkilerini belirtecek olursak, bu etkilerin bir süreç içerisinde geliştiği sonucuna ulaşabiliriz. Bu etkiler, harp öncesinden beri süregelen ekonomik sorunlarla birleşince mesele Osmanlı'nın iç problemlerinden ziyade dış problem haline gelmiştir. Avrupalı devletlerin Arap vilayetleri üzerindeki inisiyatifleri artmıştır. Bunun bir neticesi olarak önce Tunus sonra Mısır işgal edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin zaafından faydalanan Avrupalı devletler bu süreçte Arap vilayetlerindeki misyonerlik faaliyetlerine de hız kazandırmışlardır.

Balkan coğrafyasında önemli ölçüde toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti, bu harp sonrasında doğal olarak yönünü Anadolu'ya ve Arap vilayetlerine çevirmiştir. Savaş sonrasında Arap vilayetlerinde yaşanması muhtemel iç karışıklıkların önüne geçmek amacıyla yatırımların arttığı sonucuna varabiliriz. Askeri kışlalar, inşa edilen okullar, savunma amaçlı imal edilen gemiler ve valilerin seçiminde gösterilen özen Arap vilayetlerine verilen önemin göstergesidir. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında dahi bazı karışıklıkların yaşandığı bilinmektedir. Bunlardan en bilineni Zeytun İsyan'ı olmuştur. Harbi fırsat bilerek başlayan isyan nihayetinde bastırılmıştır. Ayrıca Osmanlı hilafetine karşı söylemlerin geliştiği ve daha fazla kendini gösterdiği görülmüştür. Ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştır diyebiliriz. Osmanlı Devleti topraklarının güvenliği için Emlâk-ı Hümayûn sisteminin devreye girdiğini ve özellikle Irak coğrafyasında bu sistemin kullanıldığı görülmüştür. Böylelikle hem bir gelir kapısı da açılmış hem de Avrupalı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki hareket alanı kısıtlanmaya çalışılmıştır.

Harbin önemli sonuçlarından bir tanesi de göç meselesi olmuştur. Osmanlı Devleti göç meselesiyle ilk kez bu harp sonrasında tanışmamıştır. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı toprakları göçe maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti de muhacirlere kapılarını açmıştır. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası yaşanan göç akını, büyüklüğü ve dönemin malî şartları itibariyle devleti zorlamıştır. Göçmenlerin iskân edilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması, kötü olan ekonomi üzerindeki baskıyı artırmış ve bu durum doğal olarak iskân bölgesinde yaşayan halka yansımıştır. Göç meselesi sadece Müslüman göçmenlerle sınırlı kalmamış, Avrupa'da baskı altında yaşayan on binlerce Yahudi göçmen de Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Sonraları siyasî bir nitelik kazanacak olan Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi meselesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin tetiklemesiyle aktif hale gelmiş bir meseledir diyebiliriz.

Nihayetinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin binlerce km uzaklıktaki Arap vilayetlerinde, neredeyse her alanda tesirleri olmuştur. İlerleyen yıllarda kendini gösteren bazı problemlerin de temellerinin bu harp ile atıldığını belirtmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD)

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP)

Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM)

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)

Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV)

Salname-i Vilayet-i Bağdad, H. 1292.

Salname-i Vilayet-i Bağdad, H. 1299.

Salname-i Vilayet-i Beyrut, H. 1310.

Salname-i Vilayet-i Suriye, H. 1292.

Salname-i Vilayet-i Suriye, H. 1297.

Salname-i Vilayet-i Suriye, H. 1302.

Araştırma Eserler

_____, (1980). *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi 3. Cilt Deniz Harekâtı*, Ankara.

- Acar, H.**, (2019). “Boğazlar Sorunu Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme: İstanbul’un Fethinden Montrö Boğazlar Sözleşmesine”, *Türk Siyaset Bilimi Dergisi*, c.2, Sayı:1.
- Açıkalın, S. - Çoşkun, G. - Laçiner, S.**, (2010). *Yemen Dosyası*, Ankara.
- Ağanoğlu, H.Y.**, (2001). *Osmanlı’dan Cumhuriyete Balkanlar’ın Makûs Talihi Göç*, İstanbul.
- Ahmet Mithat Efendi**, (2015). *Zübdetü’l Hakayık (Haz. Ömer Fâruk Can)*, Ankara.
- Akar, Ö. F.**, (2019). *Anadolu ve Bağdat Demiryollarının Yapımı ve Osmanlı-Alman İlişkilerine Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Akgül, Ö. E.**, (2014). *Yemen as an Ottoman Frontier and Attempt to Build a Native Army: Asakir-i Hamidiye*, Sabancı Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Akköz, H.**, (2016). *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halep Vilayeti’nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz-Amerikan Kaynaklarına Göre)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş.
- Akyıldız, A.**, (2001). “Kaime”, *TDVİA*, c. 24, İstanbul.
- _____, (2003). “Meclis-i Meb’ûsan”, *TDVİA*, c. 28, Ankara.
- Alamleh, M. S. M.**, (2019). *Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Albayrak, M.**, (1995). “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu’nun Yapımı”, *OTAM*, Sayı 6.
- Al-Rasheed, M.**, (2008). “Reşîdiler”, *TDVİA*, c. 35, İstanbul.
- Arı, T.**, (2012). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Bursa.
- Arık, M.**, (2019). *Trablusgarp Vilâyeti Üzerinde İtalya Tehdidinin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askerî-Siyasî Tedbirler (1881-1911)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Armaoğlu, F.**, (2019). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, İstanbul.
- _____, (2013). *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul.
- Asali, K. J.**, (1989). *Jerusalem in History*, Essex.

- Aslan, T.**, (2014). “II. Abdülhamid Döneminde Filistin’e Yapılan Yahudi Göçleri ve Alınan Tedbirler”, *Osmanlı’dan Günümüze Filistin Sempozyumu 28-29 Kasım 2013*, Ankara.
- _____, (2012). *Osmanlı’da Levant Postaları*, Ankara.
- Avcı, Y.**, (2004). *Kudüs 1890-1914*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Aycan, A.**, (2017). *Osmanlı’da Devlet-Aşiret İlişkileri: Hemvend Örneği (1876-1918)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Aydın, A. İ.**, (2016). *Osmanlı Filistininde Bir Sancak Akka*, İstanbul.
- Aydın, M.**, (1994). “Doksanüç Harbi”, *TDVİA*, c. 9, İstanbul..
- Aydın, M.**, (2018). “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Avusturya Diplomasisi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 5, Sayı: 18.
- _____, (2005). “Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)’nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ’ın Rolü”, *Bellekten*, c. 69, Sayı:256.
- Aydın, B. İ.**, (2020). *II. Abdülhamid Dönemi Filistin Emlâki: Bisan Çiftliği Örneği*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Ayışığı, M.**, (2002). “Osmanlı’nın Son Vilayeti Yemen”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara.
- Aykut, Ş. N.**, (2018). *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, Ankara.
- Ayverdi, S.**, (2004). *Türk-Rus Münâsebetleri ve Muhârebeleri*, İstanbul.
- Babuş, F.**, (2006). *Osmanlı’dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamalar*, İstanbul.
- Bağçeci, Y.**, (2008). *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- Baktıaya, A.**, (2009). *Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu*, İstanbul.
- Barlak, H.**, (2013). *Dini ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresi’nde Hicaz (1876-1909)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.

- Barlak, Y.**, (2019). “II. Abdülhamid Döneminde Yemen Zeydîlerinin Osmanlı Hilafetine Bakışı”, *İnsan ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, c. 8, Sayı:3
- _____, (2020). “İsmail Hakkı Paşa'nın Valiliği Döneminde Yemen'de Hamidiye Askeri Teşkilâtının Kuruluşu”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, c. 8, Sayı: 22.
- _____, (2013). *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.
- Baştürk, S.**, (2014). “XIX. Yüzyılın Sonlarında Halep Vilayetinde Ermeni Nüfus, Tarihte Türkler ve Ermeniler, Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç”, *Türk-Ermeni Külliyyatı*, c.VII., Ankara.
- Baykal, B. S.**, (1988). “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler”, *Bellekten*, c. 52, Sayı: 202.
- Kodaman, B. - İpek, N.** (1993). “Yahudilerin Filistin'e Yerleştirilmeleriyle İlgili Olarak II. Abdülhamid'e 1879'da Sunulan Layiha”, *Bellekten*, c. 57, Sayı: 219.
- Bayur, H. K.**, (1954). *Sadrızam Kamil Paşa – Siyasi Hayatı*, Ankara.
- Beydilli, K.**, (1991). “Bağdat Demiryolu”, *TDVİA*, c. 4, İstanbul.
- _____, (1992). “Boğazlar Meselesi”, *TDVİA*, c. 6, İstanbul.
- _____, (2007). “Paris Antlaşması”, *TDVİA*, c. 34, İstanbul.
- _____, (2010). “Şark Meselesi”, *TDVİA*, c.38, İstanbul.
- Binzouba, M. M.**, (2009). *Vilâyet Nizamnâmelerinin Basra'da Tatbiki Meselesi (1864-1876)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Blunt, W. S.**, (1922). *Secret History of the English Occupation of Egypt*, New York.
- Bostan, İ.**, (1989). “Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. 9, Sayı: 9.
- _____, (2013). “Yemen”, *TDVİA*, c. 43, İstanbul.
- Bostancı, I. I.**, (2014). “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Filistin Bölgesinin Demografik Yapısı”, *Osmanlı'dan Günümüze Filistin Sempozyumu 28-29 Kasım 2013*, Ankara.

- Buzpınar, T.**, (2011). “Filistin’e Yahudi Göçü (1878-1908)”, *Devr-i Hamid*, Kayseri.
- _____, (1997). “Cevdet Paşa ve Araplar”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Sempozyumu, 9-11 Haziran 1995*, Ankara.
- _____, (2011). “Hilafet Meselesi”, *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul (Ed. Çoşkun Yılmaz)*, İstanbul.
- _____, (2011). “Osmanlı Son Dönemi Arap Muhalefeti Hakkında Birkaç Not”, *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyum Bildirileri 18-23 Eylül 2006*, Trabzon.
- _____, (1998). “Osmanlı Suriyesi’nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler 1878-1881”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2.
- _____, (2016). *Hilafet ve Saltanat*, İstanbul.
- _____, (2003). Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl), *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı:10.
- _____, (2009). “Suriye”, *TDVİA*, c. 37, İstanbul.
- Büssow, J.**, (2011). *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden.
- Büyükçoşkun, K.**, (1991). “Amman”, *TDVİA*, c. 3, İstanbul.
- Ceylan, A.**, (2010). “Osmanlı Dönemi’nde Mısır’da Hukuki Modernleşme (XIX. Yüzyıl)”, *Proceedings of the International Conference on Egypt During the Ottoman Era (26-30 November 2007, Cairo)* İstanbul.
- Ceylan, E.**, (2014). “Abdurrahman Nureddin Paşa’nın Osmanlı Irak’ına Dair 1880 Tarihli Lâyihası Üzerine”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. 19, Sayı: 37.
- Chamberlain, M. E.**, (1977). “The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and British Occupation of Egypt”, *Middle Eastern Studies*, V. 13, Is.1.
- Clay, C.**, (2000). *Gold for The Sultan; Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, London.
- Cleveland, W. L.**, (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi (Çev. Mehmet Harmancı)*, İstanbul

- Commins, D. D.**, (1993). *Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Hareketleri* (Çev. Selahaddin Ayaz), İstanbul
- Çabuk, F.**, (2018). “Osmanlı Devleti'nin Eşkıyalık Faaliyetlerini Önlemeye Yönelik Aldığı Tedbirler: Hemavend Aşireti Örneği (1880-1916)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 33
- Çakaloğlu, C.**, (2012). “Yemen İsyanı ve Uşak Redif Taburu (1891-1892)”, *II. Uşak Sempozyumu 13-15 Ekim 2011 Bildirileri*.
- Çakmak, Z.**, (2003). “1875 Hersek İsyanı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:8.
- Çaycı, A.**, (1995). *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, Ankara.
- Çelik, K.**, (2010). *Osmanlı Hakimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, Fırat Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- _____, (2014). *Osmanlı Hakimiyetinde Sayda (1839-1918)*, Ankara.
- _____, (2018). “Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha: 1880 Tarihli Beyrut Layihası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 28, Sayı: 2.
- Çetin, A.**, (2001). “İsmail Paşa, Hidiv”, *TDVİA*, c. 23, İstanbul.
- _____, (1998). “Tunuslu Hayreddin Paşa”, *TDVİA*, c. 17, İstanbul.
- _____, (1988). *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara.
- Çetinsaya, G. – Buzpınar, Ş. T.**, (2005). “Midhat Paşa”, *TDVİA*, c. 30, İstanbul.
- _____, (2020). *II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi*, İstanbul.
- _____, (1999). “II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, Sayı: 7.
- _____, (2016). “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Değerlendirmesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 47.
- _____, (1999). “Irak”, *TDVİA*, c. 19.
- _____, (2011). “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası”, *Devr-i Hamid*, c. 2, Kayseri.
- Çiftçi, A.**, (2017). “Balkanlardaki Siyasal Karışıklıklar ve 1876-77 Tersane Konferansı Bağlamında Osmanlı Devleti'nde Siyasal

- Mücadelede Taraflar”, *Akademi Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 44.
- Çoğ, M.**, (2006). “Yemen Layihaları”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sayı: 1.
- Demirci, V.**, (2020). *H. 1301 (M.1884) Tarihli Salname Işığında II. Abdülhamid Dönemi Hicaz Vilayeti (Tarihi ve Coğrafyası, Sosyal-Kültürel, Ekonomik, İdari-Askeri Yapı)*, Ahi Evran Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir.
- Demirel, F.**, (2008). *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul.
- Demirkol, E.**, (2017). *Kudüs ve II. Abdülhamid*, İstanbul.
- Demirtaş, M.**, (2009). “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, Erzurum.
- Dereci, Ş.**, (2019). *Dünya-Ekonomi Sistemi Bağlamında XIX. Yüzyılda Beyrut Limanı*, Trakya Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne.
- Deringil, S.**, (1991). “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul.
- Dhier, A. A.**, (1999). *19. Yüzyılında İkinci Yarısında ve 20. Yüzyılında Başlarında Filistinde Demografik Yapı ve Nüfus Hareketleri*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Driault, E. D.**, (2003). *Şark Mes’alesi; Bidâyet-i Zuhûrundan Zamânımıza Kadar (Çev. Nâfiz)*, Ankara.
- Duman, O. Ö.**, (2007). Lübnan’da Maruni Dürzi Çatışmaları ve Osmanlının 19. Yüzyıl Orta-Doğu Siyaseti, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 4, Sayı: 8.
- Ekici, C.**, (2011). “Yemen’de Telgraf Hatları ve Merkezlerinin İnşası”, *Osmanlı Döneminde Yemen Milletlerarası Kongre Tebliğleri*, İstanbul.
- El- Ma’marî, A. A.** (2017). “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yemen (Çev.Erkan Avşar)”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, İstanbul.

- Eldem, E.-Goffman, D.-Masters, B.,** (2003). *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti; Halep, İzmir ve İstanbul* (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul.
- Engin, V.,** (2010). *Pazarlık*, İstanbul 2010.
- En-Nedşe, R.Ş.,** (2004). *Sultan II. Abdülhamid ve Filistin* (Çev. Necmettin Gevri), İstanbul.
- Eraslan, C.,** (2019). *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul.
- Erdem, U.,** (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetler (1860-1923)*, Ankara.
- Eren, G. (Ed.),** (1999). "Abdülaziz (1861-1876)", *Osmanlı*, c. 12, Ankara.
- Erkan, D.,** (2010). "II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 35.
- _____, (2011). *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*, İstanbul.
- Eroğlu, C.– Babuçoğlu, M.– Özdil, O.,** (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, Ankara.
- Ersoy, M.,** (2014). *Zevra Gazetesi (S.1-100)'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis.
- Ersoy, S.,** (2018). *Halep Kenti (1876-1918)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- Fettahoğlu, K.,** (2020). *Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1823-1895)*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Fisher, A.,** (2009). *Kırım Tatarları* (Çev. Eşref B. Özbilen), İstanbul.
- Gazel, A. A.,** (2005). "Birinci Meşrutiyet Parlamentosunda Parlamenter Denetim: İstizah (Gensoru), Meclis Araştırması, Meclis Soruşturması, Genel Görüşme", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17.
- Gehedr, A.,** (1996). *Osmanlı Resmî Kaynaklarına Göre Tarablusgarb Vilayeti (1282-1312/1865-1894)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Georgeon, F.,** (2006). *Sultan Abdülhamid* (Çev. Ali Berktaş), İstanbul.
- Görgün, H.,** (2012). "Urâbî Paşa", *TDVİA*, c. 42, İstanbul.
- Green, A. H.,** (1978). *The Tunisian Ulama 1873-1915; Social Structure and Response to Ideological Currents*, Leiden.

- Güldeş, D.**, (1999). *Urabî Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Güllü, R. E.**, (2010). "Münşi ve Muhlis Bir Midhat Paşa Yetiştirilmesi: Köse Mehmet Râif Paşa (1836-1911)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17.
- Gülsoy, E.**, (2009). "Sayda", *TDVİA*, c. 36, İstanbul.
- Gülsoy, U. E.**, & OCHSENWALD, W., (1998). "Hicaz Demiryolu", *TDVİA*, c.17, İstanbul.
- _____, (1994). *Hicaz Demiryolu*, İstanbul.
- _____, (2010). *Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, İstanbul.
- Gümüş, M. – Korkmaz, E.**, (2018). "İsmail Paşa, Saray ve Babiali: Mısır İşgalinin Siyasi, İktisadî, Sosyal ve İdarî Zemininin İnşası 1863-1879", *History Studies*, Sayı: 10.
- Günay, S.**, (1995). "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılmacı Hareketlerin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, Sayı: 28.
- Gündüz, A.**, (2006). "Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması ve Osmanlı Devletine Yapılan Türk Göçleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 161.
- Gündüz, G.**, (2010). *Osmanlı Belgeleri'nde Osmanlı Devleti'nin Basra Politikası (1878-1907)*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Haker, E.**, (2011). *93 Harbi; Tuna'da Son Osmanlı Yahudileri*, İstanbul.
- Halaçoğlu, Y. -Aydın, M.A.**, (1993). "Cevdet Paşa", *TDVİA*, c. 7, İstanbul.
- _____, (1992). "Basra", *TDVİA*, c. 5, İstanbul.
- Hut, D.**, (2016). "Bağdat Demiryolu ve Petrol Mücadelesi", *Die Bagdadbahn Ein Umriss deutsch türkischer Beziehungen Gesammelte Beiträge*, Hamburg.
- _____, (2016). "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 1 Ortadoğu Özel Sayısı.

- _____, (2006). *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.
- _____, (2016). *Osmanlı Irak'ında Yönetim ve Siyaset-XIX. ve XX. Asırlar, Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasi ve İdari Yapı*, İstanbul.
- Hülagü, M.**, (2008). *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, İzmir.
- Hüseyin Raci E.**, (2018). *Zağra Müftüsünün Hatıraları; Târihçe-i Vak'a-i Zağra (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ)*, İstanbul.
- İs-Sanafiri, İ. M.**, (1993). *Osmanlı-Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.
- İlter, E.**, (1995). *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1780-1915)*, Ankara.
- İnalçık, H., Quataert, D.**, (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*, İstanbul.
- İpek, N.**, (2002). "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Türkler*, c. 13, Ankara.
- _____, (1991). "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.6, Sayı:1.
- _____, (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara.
- İshakoğlu, Ö.**, (2012). *Suriye Tarihi: Osmanlı Dönemi Suriyesi'nde Edebi ve Kültürel Hayat (1800-1918)*, İstanbul.
- Jorga, N.**, (2017). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 5, İstanbul.
- Kara, H.**, (2020). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, Ankara.
- Karaatlı, B.**, (2018). *Arap Baharı'nda Bir Ülke Tunus (Osmanlı'dan Sömürgeciliğe, Sömürgecilikten Arap Baharı'na Tunus Modernleşmesi Üzerine)*, İstanbul.
- Karakoç, F. D.**, (2013). "19. Yüzyıl Sonunda Halep'te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yönetim ve Konsoloslar Arasındaki İlişkiler", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 14, Sayı: 24.
- _____, (2011). *Şam ve Beyrut'da Siyaset ve Modernleşme (1860-1914)*, Uludağ Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, Bursa.
- Karal, E. Z.**, (2011). *Osmanlı Tarihi*, c. 8, Ankara.

- Karasapan, C.T.**, (1960). *Libya; Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Ankara.
- Karcı, E.**, (2007). *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fransa'nın Tunus'u İşgali*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Karpat, K. H.**, (1987). "Pan-islamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 48.
- _____, (2005). *İslamın Siyasallaşması (Çev.Şiar Yalçın)*, İstanbul.
- _____, (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul.
- Kavas, A.**, (2012). "Tunus", *TDVİA*, c. 41, İstanbul.
- _____, (2009). "Sudan", *TDVİA*, c. 37, İstanbul.
- Kaya, M. P.**, (2000). *Meclis-i Mebusan ve Faaliyetleri (I.Meşrutiyet Dönemi)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kaya, S.**, (2011). "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 30.
- Kayalı, H.**, (1998). *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul.
- Kaymaz, İ. Ş.**, (2003). *Musul Sorunu*, İstanbul.
- Kazgan, H.**, (2006). *Galata Bankerleri II*, Ankara.
- Khouli, A.**, (2006). *Osmanlı Döneminde Kudüs'teki Yabancı Okullar (XIX. Yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kılıç, R.**, (2010). "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı: 28.
- Kılıç, S. K.**, (2014). "19. Yüzyılda Osmanlı İdaresi Altında Basra Vilayeti ve Körfezine İlişkin Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 54, Sayı: 2.
- Kırımlı, H.**, (2002). "Kırım", *TDVİA*, c. 25, İstanbul.
- Kıvrak, A. H.**, (2016). *II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı-Mısır İlişkileri*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- Kızılkaya, O.**, (2013). "XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'ne Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi", *Turkish Studies*, Sayı: 7.

- Kızıltan, Y.**, (1994). *I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kızıltoprak, S.**, (2015). *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri*, Ankara.
- _____, (2004). “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na Katılan Mısır Ordusu”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3.
- _____, (2011). “II. Abdülhamid ve Mısır’ın İngiliz İşgaline Karşı Bağımsızlık Mücadelesi”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, c. 5, Kayseri.
- Kim, J.**, (1992). *Birinci Meclis-i Meb’usan Zabıt Ceridelerinin Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kocabaş, S.**, (1995). *Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul.
- _____, (1989). *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul.
- _____, (1994). *Vaat Edilmiş Toprak Filistin İçin Mücadele; Türkiye ve Siyonizm*, İstanbul.
- Kocabaşoğlu, U.**, (2004). *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul.
- Koçyiğit, Ö.**, (2014). *From Sufi Movement to Statehood: The Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Koloğlu, O.**, *Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar*, İstanbul.
- Kopar, M. – Yolun, M.**, (2012). “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”, *History Studies*, Volume: 5 Issue: 1.
- Korkmaz, A.**, (2019). *Midhat Paşa; İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara.
- Korkmaz, M.**, (2018). *Basra Körfezinde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri (1847-1914)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Korkut, H.**, (1996). *İngiltere’nin Mısır’ı İşgali (1882)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Köse, F. B.**, (2015). “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde İdari ve Sosyal Yapı, *Belgü*, c.1, Sayı:1.
- Kuehn, T.**, (2011). *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*, Leiden.

- Kural, M.**, (2013). *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra Körfezi Politikası*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- _____, (2018). *Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıl Körfez Politikası*, Ankara.
- Kurat, A. N.**, (2010). *Başlangıcından 1917'ye Kadar Rusya Tarihi*, Ankara.
- _____, (2011). *Türkiye ve Rusya (1789-1919)*, Ankara.
- Kurşun, Z.**, (1998). "Hicaz", *TDVİA*, c. 17, İstanbul.
- _____, (2006). "Irak'ta Kim Savaşıyor", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:7.
- _____, (2008). "Küçük Said Paşa", *TDVİA*, c. 35, İstanbul.
- _____, (1999). "Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1517-1919)", *Osmanlı I*, Ankara.
- _____, (1987). *Arap Milliyetçiliği ve İkinci Meşrutiyet*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- _____, (2004). *Basra Körfezi'nde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, Ankara.
- _____, (1991). *Küçük Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.
- _____, (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, Ankara.
- _____, (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul.
- Kurt, B.**, (2013). "Sultan II. Abdülhamid'in Irak'daki Emlakı", *History Studies*, c. 5, Sayı: 4.
- _____, (2012). *II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.
- Küçük, C. – Ertüzün, T.**, (1988). "Düÿn-ı Umûmiyye", *TDVİA*, İstanbul.
- _____, "Abdülaziz", *TDVİA*, c. 1, İstanbul.
- Küçükaşçı, M. S.**, (2012). "Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi (Ed. Çoşkun Yılmaz)*, İstanbul.
- Küçükçelebi, M. B.**, (2015). *İttihad-ı İslam Düşüncesinin, Ebu'l Hûda'nın "Da'i'r-Reşad Li Sebili'l-İttihad ve'l İnkıyad" Risalesinde Analizi*, İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- Kürekli, R.**, (2015). *Mısır İskenderiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1882-1914)*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.
- Lee, S. J.**, (2010). *Avrupa Tarihi'nden Kesitler 1789-1980*(Çev. Savaş Aktur), Ankara.
- Long, C.**, (1884). *Three Prophets: Chinese Gordon, Mohammed Ahmed, Arabi Pasha*, New York.
- Lutskiy, B.**, (2011). *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla* (Çeviren: Turan Keskin), İstanbul.
- Mahmud Celaleddin Paşa**, (1983). *Mir'at-ı Hakikat*(Hazırlayan: İsmet Miroğlu), İstanbul.
- Mansuroğlu, T.**, (2019). *Cebel-i Lübnan Nizamnamesinin Osmanlı Dönemi Lübnan İdari Yapısı Üzerine Etkisi*, Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- Mantran, R.**, (1989). *Historie De L'Empire Ottoman*, Lille.
- Masters, B.**, (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918* (Çev. Feray Coşkun), İstanbul.
- Mccarthy, J.**, (2020). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)* (Çev. Fatma Sarıkaya), Ankara.
- _____, (1990). *The Population of Palestine*, New York.
- Mehmed Arif**, (2006). *93 Osmanlı-Rus Harbi ve Başımıza Gelenler* (Haz. Yahya Kemal Taştan), Ankara.
- Mercan, N.**, (2019). *Abdurrahman Nureddin Paşa Hayatı, Şahsiyeti ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Milad, A. M.**, (2016). *II. Abdülhamid Dönemi Trablusgarp Vilayeti Islahat Layihaları*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Murat, T.**, (2013). "İngilizlerin Mısır'da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika (1882-1936)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2.
- _____, (2013). "Kuveyt Üzerinde Osmanlı-İngiliz Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 23, Sayı: 1.
- Oğuz, A.**, (2014). "Osmanlı İmparatorluğunun İlk Meclis-i Mebusanında Bağdat Mebusları ve Faaliyetleri", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012, Bilecik.

- Okumuş, A.**, (2015). *Osmanlı Coğrafyası'nda Petrol Mücadelesi Kalust S. Gülbenkyan ve Türk Petrol Şirketi*, İstanbul.
- _____, (2020). *Ortadoğu'da Petrol: Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilecik 2020.
- Orha, Z.**, (2017). *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Ortaylı, İ.**, (1984). "19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 4.
- _____, (2019). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ağustos.
- Öke, M. K.**, (2000). "Arapların Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılması", *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, IRCICA, İstanbul.
- _____, (1991) *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, İstanbul.
- _____, (2006). *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, c.6, Sayı:1.
- Özbek, N.**, (2010). *Osmanlı Taşrasında Denetim: Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Jandarma (1876-1908)*, *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul.
- Özcan, A.**, (1998). "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2.
- _____, (1995). *İngiltere, Arap Hilafeti ve Osmanlı Devleti (1876-1908)*, İstanbul.
- Özçelik, Ö.**, (2014). "1875 Moratoryumundan Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne Osmanlı Ekonomisi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Sosyo-Ekonomik Hayat- Eğitim 20-21 Şubat 2014*, Ankara.
- Özdağ, A.**, (2017). "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", *OTAM*, Sayı 42.
- _____, (2019). "Rudolf Von Slatin'in Sudan Kariyeri (1879-1914)", *TAED*, Sayı 66.
- _____, (2018). "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 63.
- _____, (2020). *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Ankara.

- _____, (2014). *Trablusgarp Vilayeti'nde İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı (1876-1911)*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara.
- Özdemir, M.**, (2003). “Bir Zırvata Olayı: Tunus’un İşgali”, *Bellekten*, c. 67, Sayı: 248.
- Özer, S. Ö.**, (2007). *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Fırat Üniversitesi Yayınlanmış Doktora Tezi, Elazığ.
- Özgen, C. - Eryılmaz, M.**, (2018). “Fransa’nın Osmanlı Jandarma Teşkilatının Kuruluş ve Gelişimindeki Etkisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Jandarma*, Ankara.
- Özger, Y.**, (2010). “Mısır’ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı.
- Öztürk, M.**, (2013). “Osmanlı Hâkimiyetinin Orta Doğu’nun İktisadî ve Sosyal Vaziyetine Tesirleri”, *Prof. Dr. Özer Ergenç’e Armağan (Ed. Ümit Ekin)*, İstanbul.
- Öztürk, Ş.**, (2015). *Suriye’de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve II. Abdülhamid Suriye Politikası*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Özyüksel, M.**, (1988). *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul.
- Paşaoğlu, D. D.**, (2013). “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies*, Volume: 5 Issue: 2.
- Perkins, K. J.**, (1989). *Historical Dictioanry of Tunisia*, New Jersey.
- Pınar, H.**, (2012). *Tanzimat Döneminde İktidarın Sınırları; Babîali ve Hıdiv İsmail*, İstanbul.
- Riasanovsky, N. V.- Steinberg, M. D.**, (2016). *Rusya Tarihi (Çev.Figen Dereli)*, İstanbul.
- Roberts, J.M.**, (2010). *Avrupa Tarihi (Çev. Fethi Aytuna)*, İstanbul.
- Sahillioğlu, H.**, (1999). “A Project for the Creation of Amman Vilayet (1878), *Studies on Ottoman Economic and Social History (Ed. Halil Sahillioğlu)*, İstanbul.
- _____, (1990) “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdarî Taksimatı (Çev. Mustafa Öztürk)”, *Bellekten*, c. 54 Sayı: 211.

- Samur, S.**, (1985). *Suriye Vilâyeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Saygı, S. K.**, (2014) *Meclis-i Mebusan'da İzmir Mebusları*, Ege Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Sert, S.**, (2006). *Bir Toprak Rejimi Olarak Emlâk-ı Hümâyûn: Basra Örneği (1876-1909)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Sezer, H.**, (2002). "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", *A.Ü. DTFC. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 10 Sayı: 32.
- Somel, S. A.**, (1996). "Osmanlı Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 18, Sayı: 29.
- Sonyel, S. R.**, (2009). *Osmanlı Ermenileri: Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları*, İstanbul.
- Stiti, M.**, (2008). *Tunus'un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Şen, İ.**, (1995). *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa (1832-1913)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Şenel, Ş.**, (2016). "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, c. 9, Sayı: 18.
- Şensözen, V.**, (2013). *Osmanoğullarının Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, İstanbul.
- Şimşir, B. N.**, (1970). *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ankara.
- _____, (1968). *Rumeli'den Türk Göçleri I*, Ankara.
- Şirokorad, A.B.**, (2009). *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış (Çev. D. Ahsen Batur)*, İstanbul.
- Tacan, N.**, (1939). "1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceyşi Hatalar", *Askeri Mecmua*, c. 10, Sayı: 112.
- Tandoğan, M.**, (2020). *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Ankara.

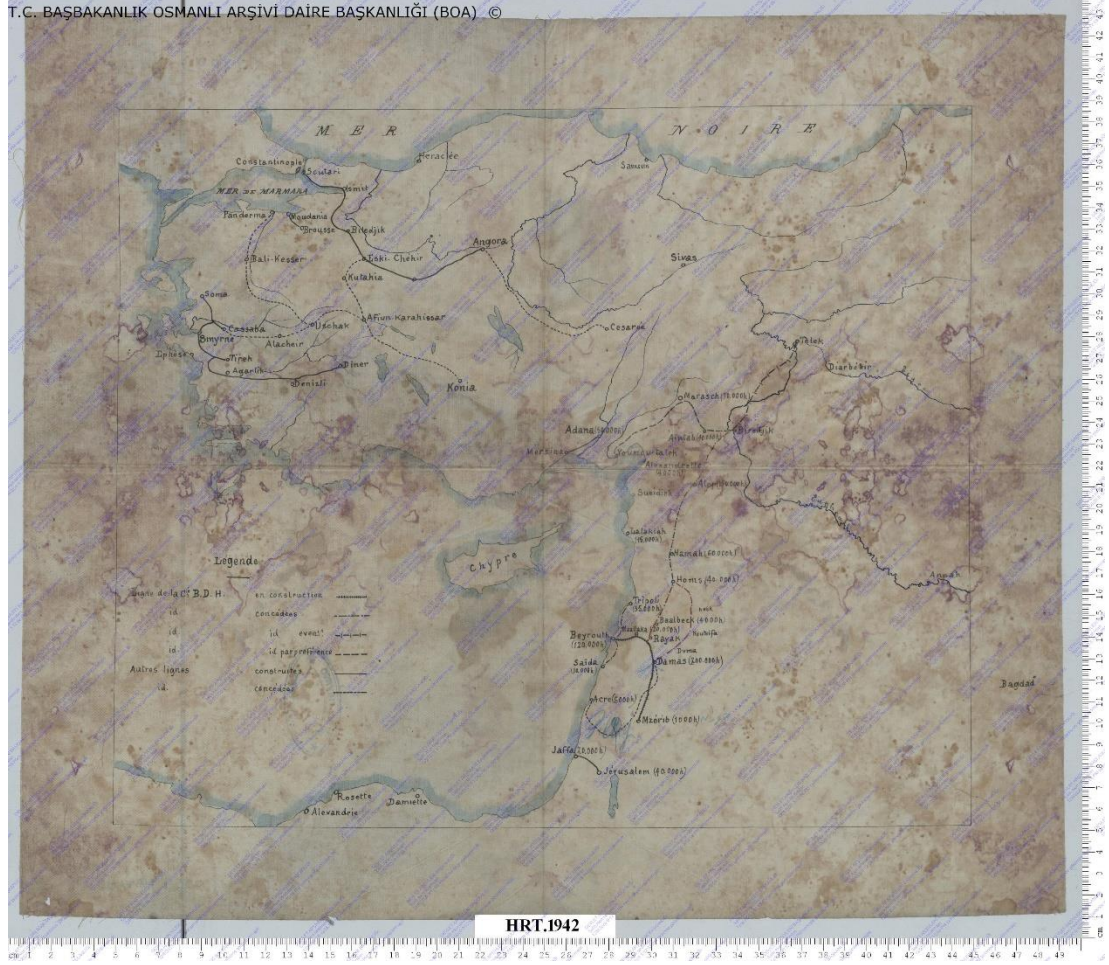
- Tanör, B.**, (2017). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul.
- Taşbaş, E.**, (2017). *Halifenin Gölgesine Sığınanlar; Göçler ve Muhacirin-i İslamiye Komisyonu*, Ankara.
- Tekeboğan, S.**, (2016). *İbn Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tekeli, İ.**, (2008). *Göç ve Ötesi*, İstanbul.
- Terzi, A. T.**, (1998). “Hazîne-i Hâssa”, *TDVİA*, c. 17, İstanbul.
- _____, (2008). “Osmanlı Devleti’nin Bağdat-Musul Politikası II. Abdülhamid Dönemi (Ed. Mustafa Bıyıklı)”, *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi*, İstanbul.
- _____, (2009). *Bağdat-Musul’da Abdülhamid’in Mirası Petrol ve Arazi*, İstanbul.
- Toğrol, B.**, (1989). *112 Yıllık Göç (1878-1989)*, İstanbul.
- Topkar, K.**, (2015). *Osmanlı Filistini’nde Alman Kolonileri (1869-1917)*, İstanbul.
- Troyansky, V. H.**, (2017). “Circassian Refugees and The Making of Amman 1878-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 49, Sayı: 4.
- Turan, Ş.**, (1994). “Edirne Antlaşması”, *TDVİA*, c. 10, İstanbul.
- Turan, T.**, (2018). “İspanya Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı”, *Bellekten*, c. 82, Sayı: 294.
- Tutar, A.**, (2003). *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Sancağı’nda Dini Yapı*, Elazığ.
- Uçarol, R.**, (1989). *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919 Askeri ve Siyasi Hayatı)*, İstanbul.
- _____, (2013) *Siyasi Tarih 1789-2012*, İstanbul.
- Uluğbay, H.**, (2003). *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara.
- Urhan, V. C.**, (2016). “Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Sürecinde Karadağ’ın Bağımsızlığını Kazanması”, *Avrasya Etüdleri*, c. 50, Sayı: 2.
- Uyar, M. – Erickson, E. J.**, (2014). *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul.

- Uzunçarşılı, İ. H.**, (1946). “Osman Nuri Paşa’nın Uydurma Bir İrade İle Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib’i Azletmesi”, *Bellekten*, c.10, Sayı: 39.
- _____, (1954). “Tersane Konferasının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası”, *Tarih Dergisi*, c. 6, Sayı: 9.
- Ünsal, C.**, (2017). *Rüstem Paşa’nın Mutasarrıflığı Döneminde Cebel-i Lübnan (1873-1885)*, Osmangazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Vernadsky, G.**, (2015). *Rusya Tarihi (Çev. Doğukan Mızrak – Egemen Ç. Mızrak)*, İstanbul.
- Yapıcı, H.**, (2011). *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nde Kafkas Cephesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Yaramış, A.**, (2007). “Mısır’da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı: Cromer Örneği (1883-1907)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2.
- Yasamee, F. A. K.**, (2018). *Abdülhamid’in Dış Politikası: Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888 (Çev. Yusuf Selman İnanç)*, İstanbul.
- Yıldız, G.**, (2017). *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul.
- Yıldız, T.**, (2018). *Cebel-i Lübnan’da Osmanlı Devleti’nin Mezhep Politikası ve Hukuki Uygulamalar (1839-1914)*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Yousif, F. M.**, (2017). *Birinci Meşrutiyet Döneminde Musul Sancağı (1876-1908)*, Dicle Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Yurdakul, E. S.**, (2015). *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında Türk Ordularında Askeri Sağlık Hizmetleri*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Yüksel, M.**, (2016). *Osmanlı Son Döneminde Trablusgarp Vilayetinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı 1872-1911*, Hitit Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum.

EKLER

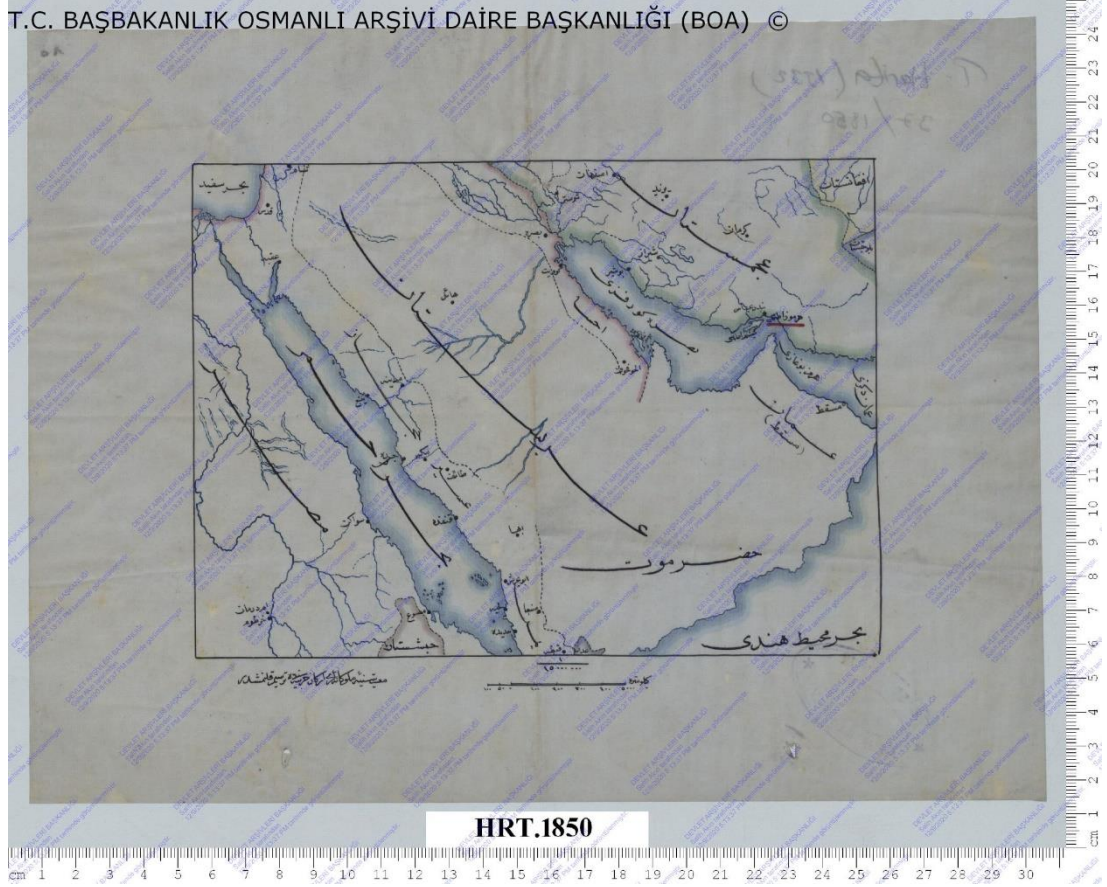

EK-1: Basra Körfezi Haritası, H. 29.12.1300.

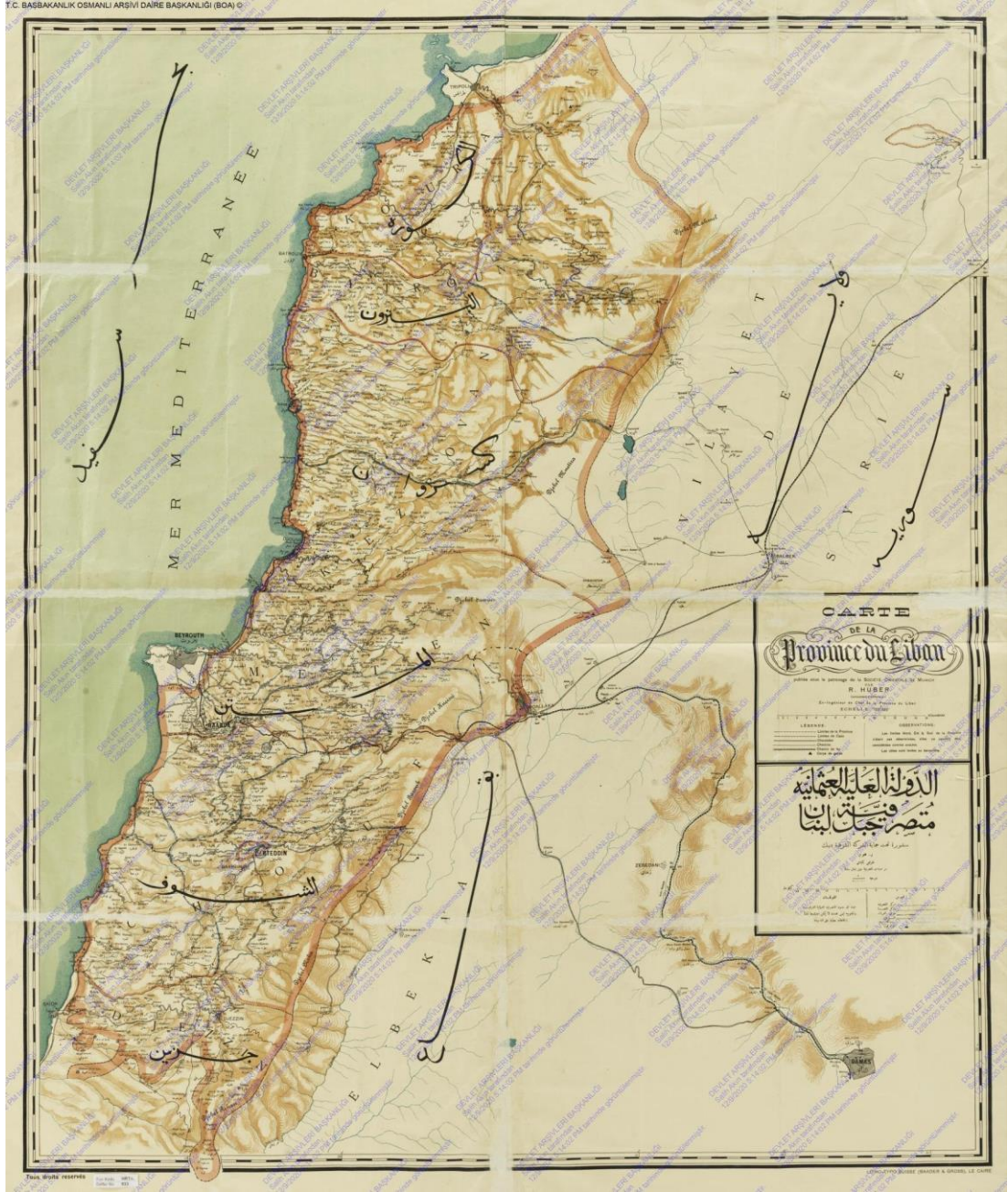

EK-2: Anadolu, Bağdat ve Kudüs yollarını gösteren harita, H. 29.12.1300.

EK-3: Arabistan ve Mısır bölgelerini gösteren harita, H. 29.12.1332.

EK-4: Anadolu, Bağdat ve Kudüs yollarını gösteren harita, H. 29.12.1300.

EK-5: Kongre Kütüphanesi Müzik bölümü arşivinde yer alan Urabi Paşa posterı, 1882.

EK-6: Midhat Paşa'nın renklendirilmiş bir portresi.

